

MIRAS
میراث

МУРАТ
10/22

ISSN 0869-3536

ХӘТЕР САНЫ:

Моннан
447 ел элек
милли
дәүләтебез
бәйсезлеген
яклап шәһид
киткән батыр
бабаларыбыз-
ның якты
истәлегенә
багышлана.

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

**ФИЛОЛОГИЯ ФӘННӘРЕ ДОКТОРЫ,
РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН ИСЕМЕНДӘГЕ ПРЕМИЯ ЛАУРЕАТЫ
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ**

Бөтендөнья татарларының халыкара фәнни-популяр, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис айлык журналы

Баш мөхәррир

ӘХМӘТ СӘХАПОВ

Халыкара редакция советы:

Гали Акыш (Алмания)
 Раиф Әмиров (Башкортстан)
 Равил Әмирхан (Казан)
 Азат Әхмәдуллин (Казан)
 Марсель Әхмәтжанов (Казан)
 Мәхмүт Әхмәтжанов (Казан)
 Хәнәфи Бадыйков (Казан)
 Әгъдәс Борһанов (Мәскәу)
 Рәмзи Вәлиев (Казан)
 Мөнәвир Галимуллин (Түбән Кама)
 Фәтә Галимуллин (Казан)
 Ринат Галиев (Өлмәт)
 Тәлгат Галиуллин (Казан)
 Фердинанд Галәмиев (Казан)
 Зариф Дулат (Кытай)
 Фирдәвес Зариф (Казан)
 Рәшит Исламшин (Казан)
 Камил Исхаков (Казан)
 Дамир Исхаков (Казан)
 Фәрит Йосыпов (Казан)
 Әбрар Кәримуллин (Казан)
 Нәфис Кашапов (Чаллы)
 Хәлиф Курбатов (Казан)
 Хатыйп Миннегулов (Казан)
 Темимдар Мохит (Япония)
 Флүн Мусин (Казан)
 Ринат Мөхәммәдиев (Казан)
 Рөстәм Садри (Австралия)
 Әсгат Салахов (Өлмәт)
 Фәндәс Сафиуллин (Казан)
 Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
 Булат Солтанбәков (Казан)
 Марсель Таишев (Казан)
 Рифат Таби (АКШ)
 Энгель Таһиров (Казан)
 Индус Таһиров (Казан)
 Окан Таһир (Финляндия)
 Фаил Фәтхетдинов (Уфа)
 Равил Фәхрәтдинов (Казан)
 Фарис Харисов (Казан)
 Рафаэль Хәкимов (Казан)
 Рәфыйк Хәмидуллин (Казан)
 Мансур Хәсәнов (Казан)
 Әнәс Хәсәнов (Казан)

© «Мирас», 1999 ел

МИРАС 10 (95) 99

АССОЦИАЦИЯ ӘГЪЗАЛАРЫ:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе
 хезмәт коллективы, Татарстан Республикасы
 Мәдәният министрлыгы, Татар «Мирас» Фонды,
 Казан шәһәр хакимияте,
 Бөтендөнья татар конгрессы

БУ САНДА:

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ 3

Көңүзәк әсәр

ӘХӘТ ГАФФАР. Аяз көндә күкләр күкрәсен! (Шигърь) 4

Әдәби мирас

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Казан китүгә 383 ел үтте 6

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Татар кулъязма китабы (Монография) ... 9

ИЛҖАМ ГОМӘРЕВ. Г.Чокрый һәм аның «Мәдхә Казан» әсәре 17

ГАЛИ ЧОКРЫЙ. Мәдхә Казан (Тарихи поэма) 20

Милли шигърият

РАФИС ӘХМӘТ. Хәтер өндәве (Тарихи поэма) 26

РӘФИГУЛЛА ХӘМИДУЛЛА. Түзче, йөрәк! (Шигърьләре) 32

Татар әдәбияты тарихы

МУСА МӨЛЕКОВ. Милләтебезнең рух сакчысы 34

ФӘРИТ ФАТКУЛЛИН. Азатлык символы 39

ИРЕК ГАБДЕРӘШИТОВ. «Сөннәтче бабай» — ул милләт язмышы! 44

Профессор

Рәшит Исламшинга 60 яшь

ФЛҮН МУСИН. Галим һәм мәгърифәтче 47

МӘГЪФЕРҮЗ НАСЫЙБУЛЛОВА. Безнең остазыбыз 56

Профессор Наил Вәлиевка 50 яшь

НАИП ЛАЙСОВ. Мәдәниятләр гармониясе 59

Тел, әдәбият һәм сәнгать

институтына 60 ел

ХАРИС ӘШРӘФҖАНОВ. Институтның йөзек кашы 72

Борынгы бабаларыбыз тарихы

МАРСЕЛЬ БАКИРОВ. Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары (*Монография*) 78

Казан ханлыгы тарихы

АЛЬБЕРТ ШЛИХТИНГ, ГЕНРИХ ШТАДЕН. Жәллад патша (*Мөдһиш Иван идарәсе турында хикәят*) . . . 91

Татарстан мәмләкәте

КАМИЛ ЯКУПОВ. Гаяз Исхакый музей-утары 98

Төрки халыклар дөньясы

МӨХӘРРӘМ ФӘЙЗИ ТУГАЙ. Сөем-бикә (*Тарихи кыйсса*) 114

Рухи мирас

НАСРЕДДИН БИНЕ БОРҖАНЕДДИН РАБГУЗИ. Пәйгамбәрләр тарихы (*Кыйсса*) 118

ЖӘГҖФӘР МӨБАРӘК. Озату йоласын үтәү кагыйдәләре 125

ЖӘГҖФӘР МӨБАРӘК. Хәтер көне (*Вәгазь-нәсыйхәт*) 129

«Мирас» китапханәсе

ГАЯЗ ИСХАКИЙ. Борынгы шәкертләр (*Хикәяләр*). 132

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Атилла (*Тарихи роман. Икенче китап*) 136

АБДУЛЛА ВӘЛИЕВ. Көйгән сакаллы мөхбүс (*Документаль повесть*) 140

Татар авыллары тарихы

ГАБДРАХМАН ХАФИЗОВ. Каратмән авылы 152

Библиография

БУЛАТ ГАЛИ. Язмышны жиңеп . . . 153

РӘМИЛӘ ШАКИРОВА. Галим-остаз сабаклары 155

Халык медицинасы

ӘБУ ГАЛИ СИНА. Табиблык фәне нигезләре (*Трактат*) 156

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлегә 159

Редакция коллегиясе

Татьяна Афонина, Марсель Әхмәтҗанов, Тәнзилә Бәйрәмова, Хәнәфи Бадыйков, Фердинанд Галәмиев, Дамир Галиәхмәтов, Әлфия Галимҗанова, Айгөл Гарипова, Флера Гыйниятуллина, Фирдәвес Зариф, Хатыйп Миңнегулов, Ринат Мортазин, Флун Мусин, Энгель Нигъмәтуллин, Миңнәхмәт Сәхапов, Дания Фәтхуллина, Зөфәр Хәкимов.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмаларындагы фактларның, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәслә фикерләрнең корректлылыгы өчен шөхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә басыла. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Машинада басылмаган текстларны редакция кабул итми. Борынгы текстлар хәзерге әдәби телгә күчәрелеп бирелә. «Мирас» журналының индексы — **73955**. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык әлемтә бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелекләренең матбугат атташатларында чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Безнең адрес: **420066. Казан, Чистай урамы, 5 (2 кат), Халыкара «Мирас» журналы редакциясе.** Бәйләнешкә керү өчен телефон: **(8432) — 49-35-54 (Баш мөхәррир).** Хатлар өчен: **420066. Казань, а/я № 227, редакция журналы «Мирас» («Наследие»).** «Мирас» журналы 1991 елның августыннан башлап чыга. «Мирас» үз вакытында килмәгән очракта әбүнәчеләр моның сәбәбен **38-59-78** һәм **43-25-42** номерлы телефон ярдәмендә ачыклай ала. Басмаханә гаебе белән журналның сыйфаты түбән булганда дөгъваны **49-36-62** номерлы телефон белән шалтыратып белдерергә була. Журнал идеясенә һәм исемеңә авторы М. Сәхапов. Нәшир итүче: «Халыкара «Мирас» журналы» ассоциациясе.

Халыкара «Мирас» журналының кодлары: ОКПО — 13012772, СООГУ — 7794, СОАТО — 1192401365, ОКОНХ — 87100, 72200, салым түләү буенча идентификация номеры (ИНН) — 1654002833.

Үзенчәлекле милли энциклопедия булган «Мирас»ка ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын журналның түбәндәге счетларына күчәрә ала:

1. Расчетный счет № 40603810062262000144 в Банке Татарстан Сбербанка России № 6672/0253. Корр. счет № 30101810600000000603 в РКЦ НБ РТ г. Казани. БИК 049205603.

2. Валютный счет: а) UNION BANK OF SWITZERLAND ZURICH, for. corr. acc. Nr 69.023.79 W of TATSOTSBANK in favour of acc. 100070521 (*в долларах США*); б) COMMERZBANK AG FRANKFURT/MAIN for. corr. acc. 400/8866790/00 of TATSOTSBANK in favour of acc. 100070521 (*в немецких марках или в долларах США*).

Халыкара «Мирас» журналы 1994 елның 3 августында Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетында (*теркәү номеры 2*) кабат теркәлдә.

Производствого бирелде 25.08.1999 ел. Басарга кул куелды 7.10.1999 ел. Кәгазь форматы 70×108^{1/16}. 2 номерлы офсет кәгазе. Күләме 10,0 басма табак. 18,80 нәшер-хисап табак. Заказ 3-421. Тиражы 3000 данә. Ваклап сатуда иреккә бәя. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066. Казан шәһәре, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Мәгълүм булганча, моннан 447 ел элек, ягъни 1552 елда урыс патшасы мөдһиш Иван гаскәрләре белән аларның союзнигы булган Шаһ Гали кул астындагы татар армиясе Казан ханлыгын яулап ала һәм шуннан соң татар халкы инкыйраз әсирлегенә элгә.

Гәрчә озак еллар буена үз жирендә килмешәк халык дәрәжәсенә төшерелгән хәлдә яшәргә мәжбүр ителсә дә, бабаларыбыз коллыкка һәм инкыйразга каршы актив көрәш алып баралар, үз хокукларын яклауның төрле чараларына мөрәжәгать итәләр.

Бүгенге көндә Казан ханлыгының юкка чыгу сәбәпләрен төрлечә аңлаткан карашлар яши. Аларның һәммәсенең дә нигезендә хакыйкәт ята дип әйтергә була. Әмма шулай булса да, Идел буендагы мөстәкыйль татар дәүләтенең җимерелүенә төп сәбәпче — ул шул дәүләт белән идарә итүчеләр һәм шунда яшәүче гади халык үзе дә. Чөнки, тарихи чыганаклардан һәм рәсми мәгълүматлардан күренгәнчә, 1552 елда Казан ханлыгы инде эчтән таркалган һәм үзара канлы сугышлардан соң төмам хәлсезләнгән була. Ягъни, тышкы дошманнарга каршы көчле каршылык күрсәтү өчен җанлы көче дә, корал запасы да әллә ни зур булмый. Аннары шул фактка да күз йомарга ярамый: Казан дәүләтен җимерү өчен мөдһиш Иванның гаскәрләре белән бергә, элеккеге Казан ханы Шаһ Галинең яхшы коралланган һәм нык дисциплиналы, кавалериясе, пехотасы, артиллериясе, инженерлык хезмәте булган татар армиясе дә килә. Коалицион гаскәрләренең (урыс һәм татар армияләренең) хәрби җитәкчесе һәм фактик башкомандующие булган кенәз Андрей Курбскийның истәлекләренә караганда, әгәр татар гаскәрләре батырлык һәм ныклык күрсәтмәгән булсалар, мөдһиш Иван гаскәрләре Казан төбөндә тар-мар ителгән булырлар иде. Һәрхәлдә, 150 меңлек урыс армиясенең өчтән беренең генә Мәскәүгә исән-сау әйләнеп кайтуын хәтергә төшерсәк, Казанны яклап сугышкан каһарман бабаларыбызның батырлыгы күз алдына яхшы килеп басар...

Казан дәүләте, күргәнебезчә, беренче чиратта тышкы агрессия нәтижәсендә генә түгел, бәлки эчке таркаулык, үзара низаг һәм бердәмлеккә ирешә алмау нәтижәсендә дә җимерелгән. Тырпайган бармаклар белән сугышу аркасында, бармаклар да сынып беткән, дәүләт тә җимерелгән...

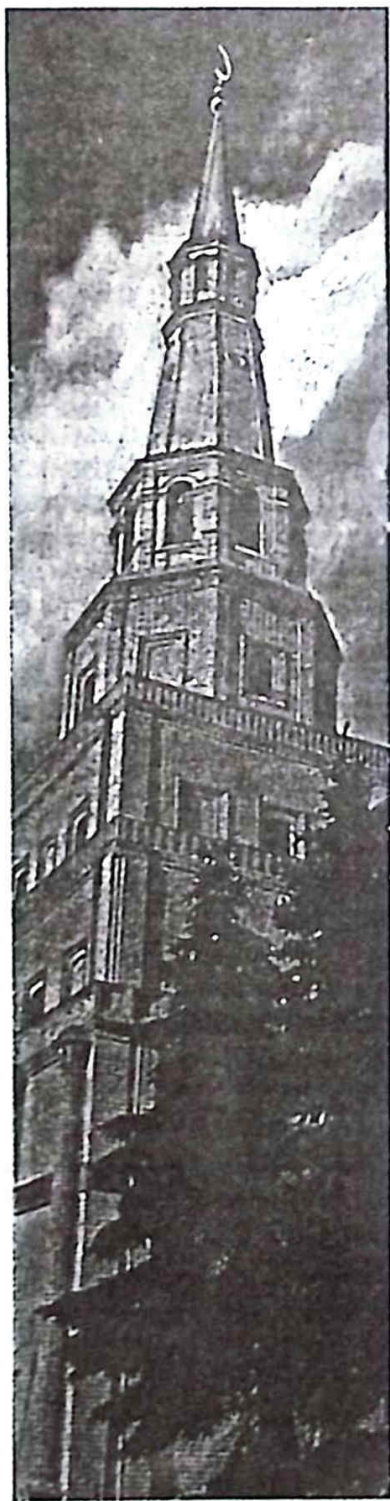
Хәзерге чорда безгә, милли тарихыбызның шушы фаҗигале чорын кабат күз алдына китереп, аның аяныч нәтижеләреннән сабак һәм гыйбрәт алырга өйрәнергә күптән вакыт инде. Бармакларны бер йодрыкка туплап кына инкыйразга каршы нәтиҗәле көрәшеп булуын яхшы аңларга тиешбез. Югыйсә, фаҗигале чорыбызны янә бер тапкыр кабатларга туры киләчәген дә хәтердән чыгармаска кирәк. Мисаллар эзләп ерак китсә түгел, күз алдыбызда гына...

Бәхеткә каршы, Татарстан җитәкчеләге XX гасыр азагында дәүләтчеләгебезне тергезү юнәлешендә актив эшләп, шактый гына уңышларга да ирешеп килә. Моңың өчен без беренче чиратта Гаяз Исхакый васыйтән төгәл үтәүче беренче Президентыбыз Минтимер Шәрип улы Шәймиевкә бурычлыбыз. Аның төпле, зирәк, алга карап эш итүгә нигезләнгән акыллы һәм конструктив сәясәте аркасында татар халкы гына түгел, бәлки Татарстанда яшәүче йөзләрчә милләتلәр бергә тупланып, илдә тынычлыкның, иминлекнең, татулыкның чәчәк атуы өчен уңайлы шартлар тудырылды. Һәр милләтнең рухи, мәдәни, әхлакый, матди мәнфәгатьләре гаделлек принциплары нигезендә канәгатьләнделәр. Зирәк Президентыбыз Минтимер Шәрип улы Шәймиев җитәкләгән Татарстан җир шарындагы башка дәүләتلәр һәм халыклар өчен дә үрнәк һәм зыялы дәүләткә әйләнде.

Бу исә, 1552 ел фаҗигәсе янә кабатлану өчен бернинди дә җирлек булмауга ышанычлы дәлил!

ӘХМӘТ СӘХАПОВ.

АЯЗ КӨНДӘ КҮКЛӘР КҮКРӘСЕН!

Авызлыкны чәйнәп ташлар чаклар,
Өзәңгене өзеп ташлар вакыт,
Эшләяне тибеп очырыйк ла,
Төртәләрне, халык, ват та кыр.
Ватмас өчен жан айкала бит ул,
Атмас өчен ядрә саклауда.
Хәтер көне — түр яки гүр түгел,
Бу көн түгел безне аклауда.
Хәтеремне күңел төпләрендә
Саклап торам әле, сагалыйм.
Үткәннәрдән безгә һөжүм килсә,
Бөтен төрки басыйк, сак алайк.
Дүрт йөз кырык жиде ел бит инде
Без, имештер, жиңелгән халык.
Дүрт гасырдан арткан мизгелләренң
Мәңгелеген алайк ла, алайк!
Бу көн безнең авызлыкларыбыз
Тышау түгел яшь тоякларга.
Эшләябез алтын тәңкә икән,
Калкан булыр безне якларга.
Акларга дип килмибез без бүген
Мәңгелекнең хәтер түренә.
«Йа Аллаһы илаллаһы!» — диеп,
Керер өчен хәтер гүренә,—
Алдыбызда хәтер яктылыгы,
Яшәү балкышлары күренә.
Күренгәнгә — безнең Иман күзле,
Үзле балчык түгел бишекләр.
Хәтер дигән бер тәгам сүз чыкса,
Ачылырлар һәммә ишекләр.
Бу хәтер көн татар бугазына
Килеп бөялгән бер буадыр.
Менә шушы Хәтер көне безне
Мәңгелеккә илтә торадыр.

ادبی میراث ہم صنعتِ حکیمہ سی

ADABI MURATH
لئے
TAMIZH
Casebook

КАЗАН КИТҮГӘ

383 ЕЛ ҮТТЕ

Быел, 15 октябрда, Казанның русларга китүенә 383 ел тулды. Бу 383 ел эчендә Казанның төп халкы төрек-татарның өч кенә елы да халкыбыз үзе теләгәнчә, үзе аңлаганча рәхәт итеп тора алмагандыр. Бу 383 елның тарихын тикшерсәк, без төрек-татарның канлы яшенең өзелмәенчә дәвам иткәнен, вә ара-тирә шул күз яше катып китеп, милләтнең тешен кысып, куәтен жыеп шул дошман золымыннан котылырга атылганын күрәбез. Халкыбызның өметле көннәр үткәргәнәнә, искиткеч батырлыклар берлә дошманның үзеннән әллә ничә мәртәбә көчле куәтен җимергәнәнә шаһит булабыз. Менә Казан котыла, менә милләт үз йортына үзе хужа була дигән уйга киләбез. Бу өметебез безне сөемле жылысы берлә сөяргә өлгерми, әллә кайдан бер ямьсез тавыш ишеткән кеби булып, сискәнеп китәбез. Әллә нинди бер мирзаның, әллә нинди бер мулланың, берсенең ак диндар булган булып, алып барган эшебездә дин ягыннан ялгыш тапкан булып маташуын, берсенең бик гакыллы булган булып, алып барган милли тартышыбызда кылны кырыкка ярып, кимчелекләр эзләп, эчебезгә икеләнү салганын, вә икесенең дә милли халкыбызны көчсезләндерергә, икеләндерергә тырышып ятканнарына шаһит булабыз. Элек боларның аңлы-аңсыз эшләре милләтнең кайнаган милли рухы астында эреп китәчәк, милли теләге астында берни боза алмаячак дип үтеп китәбез. Ләкин эчебездә йөрүче бу кара көчләрнең һәрбер җиргә коткы салганын, аларның коткыларыннан һәрбер милли почмагыбызда көяләр торып, безнең милли тәнебезне кимергәнә очрыйбыз. Вә бик күп, вә бик катдә таштан милли берлегебез сакланган төстә булса да, дошман куәте берлә актыккы бәрелешү килгәндә эчтән көя ашаган милли сафыбызның ертылганын, сүтелгәнән вә дошманга каршы кирәк вакытта көч күрсәтә алмаенча җиңелгәнебезне күрәбез. Тарихыбызның бу сәхифәләре халкыбызның бөтен күтәрелешендә өзелмәенчә сузылып килә. Безнең милләткә тагын яңа канлы яшьләр тудырып килә. Шул 383 ел буена бик күп мәртәбә булып үткән тартышларда дошманнарыбыз руслар үзләре эчебезгә кереп, шунда бер зыянчы сатлык кешеләр агымы ясап торуларына шаһит булабыз. Дошман куәтенең эчебезгә кереп, халкыбызны бозуларына вә шул бозылганнарның хыянәтләре аркасында халкыбызның тагын кара көннәр үткәергә мәҗбүр булуына шаһит булабыз.

Безнең берлә мөнәсәбәтләре башланган көннән игътибарән (игътибарга алсак. — А. К.) руслар безгә каршы булган бөтен сәясәтләрен арабыздан үзләре чыгарган ханнар, шул зыянчылар ашасыннан гына йөрткеп килгәннәр, вә шулардан башка һичбер юл да эзләмәгәннәр. Шуңар күрә безнең Казан ханлыгы дәвереннән башлап бүгенгә кадәр милли барлыгыбыз өчен тартышыбызны тикшереп карасак, бөтен хәрәкәтебездә руслар тарафыннан хәзерләнгән бу дошман агымына очрыйбыз.

Моңа каршы ләкин халкыбызның динен, милләтен саклап, халкыбызны иленә, суына хужа итеп, үз мәдәниятен саклап, мөстәкыйль бер халык, мөстәкыйль бер ил итеп яшәтүне максат иткән, киң халык катлавын күздә тоткан саф агым яшәп киләдер. Олугъ Мөхәммәд вә Сөембикәләр — бу агымның нигезен салучылар. Шул озын дәвердә милләтебезне саклап калырга тырышучы, илебезне коткарырга жан атучы дини-милли көрәшчеләребез — боларның туп-тугъры варислары, шәкертләре. Дүрт-биш йөз еллык тарихыбызда тышкы сафыбыздагы бөтен көрәшләр бу агым тарафыннан алып барылган. Илебез руска киткәч, милли-дини халкыбызны саклар өчен тудырылган милли кальгаләребез, мәчетләребез, мәдрәсәләребез болар тарафыннан эшләнелгән, милли гадәт-гореләребез, тарихи көнебез, моңыбыз, телебез болар тарафыннан сакланып килгән, халкыбызның милли иманы, үзенең котылуына өмете милләтнең шул иманлы угыл-кызларының кайнар йөрәгеннән сугарылып килгән. Шул изге куәтләрнең фидакарълеге, халыкның файдасы өчен үзен-үзе онытып, белгән юлда эшләве аркасында руслар, 383 еллык золым дәверендә, милләтебезне руслаштыра алмагандар, бетерә алмагандар. Шуларның балаларының тырышлыгы аркасында гына бүгенгә көндә милләтебез, милли барлыгыбызга каршы җәһәннәм зобанилары гөрзисе берлә коралланган большевикларга каршы да милли барлыгыбызны саклап киләбез. Милләтебезнең вә илебезнең котылырга иманын яшәтеп, илебез, суыбыз, йортыбызны коткару тар-

тышын алып барабыз. Шуларның матди, мәгънәви көче берлә генә халкыбызны сәламәтлек яр якасына чыгаруга хәзерләнәбез.

Бу саф иманлы халык куәтенә каршы үзенә халкын хур күрүче, русларны зур күрүче, милләтенең йөрәк тибүен аңламаучы, үзенә бик кечкенә шәхси мәнфәгатен милләтенең тарихи мәнфәгатеннән алда тотучы, зәгыйфь иманлы мескен бәндәләр, яисә тәмам руслар тарафыннан тотылучы имансыз сатлык хаиннар — асылда халык эчендә күренмәслек дәрәжәдә аз булган рус ялчылары гонсыры (то-кымы) бар. 383 ел эчендә халкыбызның һәрбер тартышында тугрыдан-тугры русларга сатылып эш иткән хаиннар — милли тартышыбыз вакытында эчке сафыбызны эчтән кимерүче, жиимерүчеләрдер. Шул агымның көчләре — тугрыдан-тугры Шаһгалинең варисларыдыр.

1905 елдан соң матбугат, жәмгыятьләр хөрриятеннән файдаланып, милләтебез, үзенә милли нигезен кору өчен илебезнең төрле почмагында, төрле төстә милли оешмалар, жәмгыятьләр тудырып, бил баглап эшкә кереште. Яңа милли бинаны салу вә яшәтү өчен кирәкле булган яңа осталар житештерә торган «Хөсәения», «Мөхәммәдия», Бубилар кебек бай мәктәпләр корды. Шул көннәрдә өстебездән русларга чагучылар, Бубиларның мөдәррисләрен төрмәләргә яптыручылар, сөргеннәргә жиберүчеләр, мәктәпләрен капатучылар (ябучылар) — шулай ук Шаһгалинең эшләрен дәвам итүчеләрдер.

Илебездә большевикларның милләтебезне, динебезне жиимерер өчен корган планына хидмәт (хезмәт) итүче Сәетгалиевләр*, Габдерәшит Ибраһимовлар** — шул ук Шаһгалинең бүгенге гаскәрләредер, шул ук хыянәтне эшләүче фасикътыр (имансыздыр). Мөһажирәттәге тормышыбызны да күздән кичергәндә гайнә мәнзара (мөһим күренеш) тәкрарлана. Кирәк Аурупада, Төркиядә булсын, кирәк Ерак Шәрыкта булсын, милләтебезнең кичергән көннәре әйтеп бетермәслек авыр чакларда милләтебезнең саф-пакъ балалары, урысның урысы — кызыл урыска каршы би иман бер тартыш алып баралардыр.

Милләтен, илен шул золымнан коткарыр өчен бик зур фидакарлык күрсәтеп, бик якында туачак форсатта милләтен берләшкән бер милли көч ясарга, милли берлек тугъдырырга тырышалар. Мәжмугалар чыгара, оешмалар ясый, илебездә читләргә таныталар.

Руслардан сатып алынган, руслар тарафыннан бик күп акча берлә тотылган Шаһгали балалары монда да йә ачыктан-ачык большевиклар берлә берләшеп, яисә эчебезгә көч булып кереп, эчтән кимереп, милли берлек сафыбызны жиимергә тырышадыр. Бик үлчәүле милли көчебезне кирәкмәгән эшләр берлә вакытын сарыф иттереп, иң мөһим булган милли эшебездән читкә алырга маташадыр. Милләтләргә ризык өлешү көнендә без Идел-ураллыларны тагын милли байрагы янына жыелмаган иттерергә тырышалар. Бу хыянәттә, бу сатлык гонсыр 4—5 кешедән артмаса да, һичбер нәрсәдән оялмаенча, урыс берлә дә берләшәдер, коммунист берлә дә үзләшәдер, динле дә булган буладыр, динсез дә буладыр. Урысның агынамы, кызылынамы хидмәтендә иренмидер, милли сафны бозуда дәвам итәдер.

Олугъ Мөхәммәд, Сөембикә варислары үзләренең куәтләрен милләтнең саф балаларыннан алганга, аларның алган юллары милләтен сөйгән һәрбер кеше өчен бердәнбер тугры юл булганга, алар мәгънән (мәгънә ягыннан) бик куәтледерләр. Икътисадән мөһажир халкыбызга гына таянганга, маддәтен (матди яктан) аның көче бик санаулыдыр.

Шаһгали балалары үзләренең көчләрен ак, кызыл, кара руслардан алганга вә милләтенең сатлык чүп-чарына таянып эш иткәнгә, аларның мәгънәви бер тиенлек кыйммәтләре юктыр. Халык алдында бер тиен бакыр акчалык хөрмәтләре юктыр. Фәкать алар матди яктан дөньяның алтыдан берсен биләгән руслыкка — бүген кызыл руслыкка таянганга — матди имкяннары (мөмкинлек) бик киндер. Төрөк-татар милләтенең зарарына итәр өчен кирәкле акчалары бик күптер. Димәк, бүгенге көндәге халкыбызның дөньяның төрле почмагына таралган милли тартышын моннан элекке ханнар заманасындагы милли истикъләл (бәйсезлек) тартышы берлә чагыштырсак, гайнә бер мәнзараның тәкрарлануын күрәбез.

Төрөк-татар милләтенең үзлеген, барлыгын, берлеген сакларга теләүче Олугъ Мөхәммәд, Сөембикә балалары милли байраклары әтрафына тупланышып, үз илләрен, үз йортларын, үз мәдәниятләрен, үз диннәрен вәхши русның чабатасы астыннан алырга телиләр.

Шуның өчен сафны ныгытырга, халыкны берләштерергә тырыша, тырмашалар. Шаһгали балалары руслар берлә бер саф булып, төрөк-татарның милли байра-

гына һөжүмдә рус балтасына тутрыдан-тутры сап булалар. Кайберләре ачыктан халыкка каршы чыгарга куркып, милли сафны эчтән җимерергә, төрек-татарның милли байрагын көчсезләндерергә хидмәт итәләр. Рус файдасы өчен милләтенең хакын корбан итәләр. Бүгенге көндә безнең илебезне кызыл руслар истиля итеп (басып) алган булганга, чит илләрдә аларның матди көчләре бик зур булганга, безгә — милләтчеләргә, Олугъ Мөхәммәд, Сөембикә варисларына аларга каршы матди яктан уникалең берсе булмаганда милли тартышны алып бару бик авыр, хосусән (аеруча) безнең беренче сафта баручы көрәшчеләребезгә каршыдан килгән дошманның сөңгесенә, кылычына, угына каршы килү, шул авырлыктар эчендә милли байракны төшермәү бик читендер. Ләкин халыкка хак ярдәмче, дигәнчә, 383 ел бер буйдан дәвам иткән бу канлы-яшьле сугышта бик күп дәрәжә бездән куәтле дошман көче безнең сафталарыбызны меңләп, миллионлап үтерсә дә, безнең милли иманыбызны кыл кадәрле дә киметә алмаганга, милли байрагыбызны бер карышка да иңдерә алмаганга, бүген дә бер эш эшли алмаячактыр. Кылган бөтен матди мәсәрафлары (сарыф ителгән акчалары), сатлыктарыбызны сатып алулары исраф кына булачактыр.

383 ел эчендә русларның бөтен зәхмәтләре, мәшәкәтләре бушка киткән кеби, хәзер мөһажирәттәге руслар, русчыларның да бөтен мәшәкәтләре бушка китчәктер, вә төрек-татар милләте 383 ел үзенең котылуына югалтмаган иманын хәзер генә югалтмаячактыр. Эчезездәге хайннар кирәк эчтән, кирәк тыштан никадәр тартышсалар да, СССР бүленгән көндә, сабикъ (элеккеге) Русиянең тупрагы варисларына таратылган көндә без — Олугъ Мөхәммәднең, Сөембикәнең угыллары-кызлары — Идел-Урал байрагы астында үзезнең бабайларның мирасын алырга хәзер булачакбыз. Вә бу безнең хакыбыз — кануни-тарихи хакыбыз булганга, Идел-Уралны алачакбыз, халкыбызны коткарачакбыз. 383 ел элек төшерелгән милли байрагыбызны Сөембикә манарасына асачакбыз. Русларның бу озын сөргән золымнарын вә төрле-төрле Шаһгали балаларының хыянәтләрен милләтнең ләгънәте берлә тарих битенә атачакбыз.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ.
Мукден. 1935 ел.

* Мәгълүм булганча, Г. Исхакый большевиклар сәясәтен кабул итә алмый, аларга тискәре мөнәсәбәттә була. Ә Сәетгалиев 1920 елларда Татарстанда совет власте урнаштырып йөргән, шуның башында торган кеше.

** Г. Исхакыйның Габдерәшит Ибраһимовка, аның эшчәнлегенә карата тәнкыйди мөнәсәбәте, карашлары әле 1906—1907 елларда С.-Петербург, Н. Новгород шәһәрләрендә булып үткән мөселман съездлары көннәрендә үк күренә башлый. Мөһажирлектә киткәч тә аларның үзара мөнәсәбәтләре дустанә булмый. Шуңа сәбәпле автор Габдерәшит Ибраһимовка чәпчәкчә сүзләр белән төрттереп китә. Әмма мондый күренешләр генә Г. Ибраһимов (Рәшит казый) эшчәнлегенә тискәре бәя бирүгә нигез тудыра алмый.

Мәкаләне журналга
А. М. Горький музей фәнни хезмәткәре
АЛСУ КӘРИМОВА әзерләде.

ТАТАР КУЛЬЯЗМА КИТАБЫ*

(МОНОГРАФИЯ)

«Әүвәл ел башы сычкан (тычкан), сыгыр (сыер), барыйс, тушкан (куян), ләү (аждаһа), елан, елкы (ат), куй, бичин (маймыл), тавык, эт дунгыз.

Унике елның хасиләт хисабы бу торыр.

Әгәр сычкан елы килсә, ул ел изгелек булгай, такы сүкәллекләр (бозулар) булгай. Сүкәлләр сихәт тапкай. Ул ел ягъмур күп булгай. Көз игене карванлык өчен очсыз. Ул ел сычкан күп игенләргә зәхмәт биргәй. Такы әман йимешлек булгай. Ул ел угыл-кыз тугса, зирәк, гапыллы вә... булгай. Вә Аллаһе Әгълям бәлсаваб.

Әгәр сыгыр елы килсә, ул ел сүкәл күп, такы йимеш аз булгай. Ул ел угыл-кыз тугса, уйнагучы-көлгүче булгай. Кешеләргә андыйн тигәй. Вә Аллаһе Әгълям бәлсаваб.

Әгәр барыйс елы килсә, ул ел кыш тизлек килгәй, ел сузык булып, дөнья терек кичкәй. Барча йирләрдә кыш катыг булгай, заһидләр, казыйлар үлгәй, ашлык күп булгай, очсызлык булгай. Ул ел угыл-кыз тугса күрекчүк булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, тушкан елы килсә, ул ел нигъмәтләр күп булгай, сүкәллекләр күп булгай, илләр, такы ул ел заһидлар, казыйлар мелла-мөшәехләр күп үлгәй. Кыш хуш кичкәй. Барча халыклар башында орыш-кереш булгай, чирик (гаскәр) атлангай. Ул ел угыл-кыз тугса гапылданылык булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, ләү елгы килсә, ул ел ягъмур булгай, такы хатынларга сүкәллек тигәй, соңгы хәтәр булгай, угланлардин имгәк күргәй. Ул елны угыл-кыз тугса, гапылсыз, әдәбсез булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, елан елы килсә, дәлил кыйлыр кем, сузык булып туар кырылгай, үләр кергәй, игенләр күп булгай, ул ел, угыл-кыз тугса бикләр катында тормакны сүгәле тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, елкы елы килсә, дәлил кыйлырлар кем, ул ел орыш-кереш булгай, такы сузык булгай, такы туар күп һәлак булгай. Нигъмәтләр, такы игенләргә сузыкдин зәхмәт тигәй. Такы кыш терек килгәй. Олуглар күп үлгәй. Ул ел угыл-кыз тугса, йаманлык булгай. Такы бикләргә хөрмәтлеклек булгай. Вә Аллаһе...

Әгәр, куй елы килсә, дәлил тикәр, иген күп булгай, вакты сузык булгай, мөһминнәр (хәерле) эшләргә хирыйс булгайлар. Такы кыш хуш кичкәй. Ул ел угыл тугса ярдәмлек(ле) булгай, вәли дошманлары күп булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, пичин (бичин, маймыл) елы килсә, дәлил кыйлырлар кем, ул ел ягъмурсыз, суыс булгай, туар кырылгай, төбләп зәхмәтләр күргәй. Соңы яхшы булгай. Хатынларның хәтере... угланларга сүкәллек тигәй. Ул ел угыл-кыз тугса олуглар саг булгай, ярдәмлек(ле) булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, тавык елы килсә, дәлил кыйлыр кем, ул ел иген оччыз (очсыз) булгай, вәли йирдә ашык аз булгай. Ул ел туар-кара очсыз. Ул ел угыл-кыз тугса яхшы кеше булгай,— тимешләр. Вә Аллаһе...

Әгәр, эт елы килсә, дәлил кыйлыр: ул ел тәгам аз булгай, такы базаркянлык әсламы

*Дәвам. Башы журналның 1998 елгы 4, 5, 6, 7, 8, 9, 1999 елгы 1, 2, 4, 7, 8 санныңда.

күп булгай, туар-караларга зыян тигэй. Тагы хатынлар арасында сүкәллек булгай. Ул ел угыл-кыз тугса котлуг булгай. Вә Аллаһе...

Әгәр, дунгыз елы килсә, угланларга сүкәллек тигэй, һәм соң хуш нигъмәтләр күп булгай. Кыш катыг булгай. Бикләргә куркынычлык булгай. Ул ел угыз-кыз тугса ярдәмлек булгай,— тимешләр¹.

Әлеге календарь системасы, язма чыганаclarга караганда, XIV гасырда Алтын Урда-ның актларында кулланылган. Ярлыкларда язылу вакытын белдергәндә, хайван исемнәре белән аталган ел да күрсәтелә². Мәсәлән, Тимер-Котлуг ярлыгы һижри 800, барыйс елында, Туктамыш хан ярлыгы һижри 795, тавык елында язылган һ. б.

XIV—XVI гасыр татар ханнары ярлыкларын тикшерүче тарихчы Миркасыйм Госманов текстларда уника еллык календарьның һәрбер елының исемнәре очравына игътибар итә. Галим тарафыннан бу системаның кытайныкы белән тәңгәл килеп бетмәгәнлеген, оригиналь икәнлеген әйтә. Миркасыйм Госманов, ярлыклардагы мәгълүматларга таянып, уника еллык хайван исемнәре белән аталган календарьның уйгурларныкы белән тәңгәллеген яза.

Кайбер хезмәтләрдә борынгы болгарларда да уника еллык календарь булган дип языла. Әлбәттә, булган. Ләкин Дунай болгарларының «Именник болгарских царей» дип аталган тарихи чыганаclarындагы ел исемнәре андый гомумтөрки календарьдан аерыла³. Мәсәлән, анда ел исемнәренен атамалары түбәндәгечә: сомор (1), шегор (2), вере (3), дванш (4), дилом (5), дилан (6), морен (7), кучы (8), тохтол (10), етх (11), дохс (12). Этногенезлары Идел болгарлары белән бәйләнгән чуашларда уника еллык календарь кулланылуы мәгълүм түгел. Дунай болгарларында сакланган ел исемнәре һәм Идел болгарларынан калган каберташ язмаларының теле⁴, һәм, ниһаять, бүгенге чуаш теле материалы⁵, татар халкында сакланган уника еллык календарьның болгар мирасы түгеллеген сөйләләр. уника еллык календарьның татарларда практик кулланышын XVII гасыр татар эпиграфик язмалары да күрсәтәләр. Мәсәлән, Татарстанның Әгерҗе төбәге Салагыш авылы зиратында «дунгыз елында» (1659), Менделеев төбәге Песәй авылы зиратында «елкы елында» (1678 елда) куелды дип язылган кабер ташлары мәгълүм⁶. Әлеге календарь системасы атамаларын татар фольклоры үрнәкләрендә дә табарга мөмкин.

Хайван исемле уника еллык календарьның татар арасында озак яшәгәнлегенә тагын бер дәлил — Азнакай төбәге Балтач авылында табылган язма истәлектә саклана⁷. Аның рәвешен һәм эчтәлеген түбәндә тулы килеш китерелә:

<i>Сычкан</i> 1876	<i>Сыгыр</i> 1877	<i>Барыйс</i> 1878	<i>Тушкан</i> 1879
<i>Ләү</i> 1880	<i>Йылан</i> 1881	<i>Йылкы</i> 1882	<i>Куй</i> 1883
<i>Пичин</i> 1884	<i>Тавык</i> 1885	<i>Эт</i> 1886	<i>Дуңгыз</i> 1887
<i>Сычкан</i> 1888	<i>Сыгыр</i> 1889	<i>Барыйс</i> 1890	<i>Тушкан</i> 1891
<i>Ләү</i> 1892	<i>Йылан</i> 1893	<i>Йылкы</i> 1894	<i>Куй</i> 1895
<i>Пичин</i> 1896	<i>Тавык</i> 1897	<i>Эт</i> 1898	<i>Дуңгыз</i> 1899
<i>Сычкан</i> 1900	<i>Сыгыр</i> 1901	<i>Барыйс</i> 1902	<i>Тушкан</i> 1903

Уника еллык календарь Идел һәм Урал буйларына XIII гасырда татарлар килү вакытында таралган. Аның аерылмас өлеше булган фалнамәсе халкыбызның узган рухи мирасында бай бер өлкәне тәшкил итә. Бу өлкәгә төрле фал ачулар, төш юраулар, йолдызнамәләр, кыяфәтнамәләр һ. б. керә. Уника еллык календарьдагы фалнамәләр төрки дөньяда әүвәлдә төзек бер система тәшкил иткәннәр. Аның тулы үрнәген татар халкы арасында танылган «Мәлхәмә» исемле зур шигъри китап тәшкил итә. Татарда ул китапның укылуы XVI гасырның беренче яртысында ук мәгълүм, «Мәлхәмә» китабы Казанда беренче мәртәбә 1891 елда басылып чыккан. Шигърь белән язылган әлеге китапның күләме 182 бит тәшкил итә. Анда һәр айга карата 14 тән 25 кә кадәр шигъри фаллар язылган. Аның авторы Искәндәр паша углы булган (16—17 бб.). Шул автор китабының март аена багышланган бүлегеннән унынчы фасылны китерәбез (84 б.);

«Унынчы фасыл күк кызардыгындадыр
Сәви⁸ мәшрикъ⁹ ула гәр ошбу нишан¹⁰,
Хәйерлә илләр иминлек берзаман.
Нигъмәт¹¹ уладыр очсыз нә хәди¹² вар,
Адәми юлык¹³ фәрихдыр¹⁴ һәр дияр¹⁵.
Нәрех¹⁶ әйү ула вә мескин ул хуш,
Ай соңы улса нидердер, дыңла уш.
Падишаһлардин рәгыять ушна,¹⁷
Түрәләр гаделе, залимләр бушна¹⁸,
Мәгъриб әтрафе¹⁹ кызарса әй, пиша,

Кыш каты ула зимстан улаша²⁰.
 Кар үкеш ула бу ел, чук ула боз,
 Удыничүн²¹ ула һәр удэ²² нәшүз.
 Бер олы бәк гасый²³ ула шаһына,
 Кемсә бакмая рәгыять аһына.
 Чук ула²⁴ бу ел вилаятьтэ²⁵ фәсад²⁶,
 Жәвер-үкеш²⁷ ула халаек наморад²⁸.
 Ул сәгадәтсез²⁹ кешедән бихисап³⁰,
 Мәмләкәт ула харап, андар харап*.

Югарыда искә алынган хайван исемнәре системасына нигезләнгән, фалнамә белән бәйләнгән календарьдан тыш татар кулъязмалары арасында тагы гарәби ай (камәрия), гарәби кояш (шәмсия), фарсы (кояш), руми (кояш) — төрекнеке, нәсрани (кояш), юнани (кояш), календарьларының кулланылышта йөргәнәнә дәлилләр күренә. Шунысы кызык, нәсрани календаре системасы татар арасына XVIII гасырда ук мәгълүм, XVIII гасыр башларына кадәр татар кулъязмаларында һижри һәм гарәби ай (һижри) һәм кояш календарьларын куллану күзәтелә. XVIII гасырның икенче яртысында тагын григориан системасындагы календарь куллану да өстәлә. Татар халкында гарәби кояш календаре, нигездә популяр булып, анда ай туу фазалары белән дә бәйләнгән күп ышанулар булган. Шуларны тасвирлаган дефектлы текст Олы Мәңгәрдә 1994 елны табылган кулъязмада бар. Бу календарь ышанулары борынгыдан килгән әдәбиятның бер өлешен тәшкил итәләр. Кулъязма бүгенге көндә Татарстан ФА Мирасханәсендә саклана: 39 кол., № 5164 эш берәмлеге, аннан үрнәк:

«Әсәд утыз бер көн булыр. Әсәднең унбишенә йәй уртасы булыр. Андин соң Сөнбелә инәр. Сөнбелә утыз бер көн булыр. Сөнбеләнең унбишенә кош аерылыр³¹. Куба йил булыр. Үрдәк анда очар, анасынын аерылыр. Йәй туксаны анда төкәнер. Андин соң Мизан инәр, утыз көн булыр. Көн берлә төн анда тинләнер. Мизан үтсә, көн кыскарыр, төн озайу башлар. Болан анда йылышыр. Жәүзәдә тугучылар Мизан берлә Жәүзә арасы сигез ай булыр. Болан сигез ай йөк күтәрер. Андин соң Гакърәб инәр. Гакърәб утыз көн булыр. Гакърәбдә бер тигез кар йагар, куба йил булыр. Биш-ун көнгә барыр. Йук ирсә, боз туңар. Андин соң Кавәс инәр. Кавәс егерме тугыз көн булыр. Көз туксаны анда төкәнер. Андин соң Жәди инәр. Жәди егерме тугыз көн булыр. Кыш туксанының башы булыр, ун икесенә көнгә тәфавет (аерма) булыр. Кыш челләсе инәр. Андин соң Дәлү утыз көн булыр. Дәлүнең уникесенә айу әйләнер, кантар авар. Кантар димәкемез кыш уртасы булыр. Андин соң Хут инәр. Хут утыз көн булыр. Хут ингәч дәриялар төбөндә балыклар кузгалыр. Хутның биш йә икесенә кыш челләсе төкәнер. Хутның унбишенә Бала Науруз чыгар. Андин йитедә Шешәк Науруз чыгар. Андин йитедә Карт Науруз чыгар. Андин соң Хәмәл инәр. Йолдыз тәхвил (үзгәрү), булыр. Вә Аллаһе әгълам шөкер, йолдызы жөмлә әхваль эчендә әхками (хөкемнәр, карарлар. — М. Ә.³²) торыр:

...баг берлә орышурда, кальга ачарда, ат барыштырырда, угыл өчен түрәгә барырда, вәгъдә-ант кылу йирдә, сәфәргә чыгарда, кеше кулыш кылырда, андагы түрәләрдән үзен алырда, кыз-хатын кылырда вә тагы һәр нә мондагы эшләргә кылырда шөкер йолдызыйга каршы тормак, әлбәттә, яхшы ирмәс. Нәсех (бәхетсезлек) әсәре (билгесе) булгай, йәнә йолдыз тикмә бер ай эчендә өч әверелер; айның берендә, унберендә, егерме берендә мәшрикъта (көнчыгышта) тугар. Ул көн гыймарәт кылмак (төзәргә) кирәкмәс. Камәр (ай) мәгъриб таба (көнбатышка) сәфәр кылмак мөбарәк булгай. Айның икесендә, уникесендә, егерме-сендә кушыкта тугар. Ул көн падишаһлардин хажәт кылмак, аларның дидарларын (йөзен) күрмәк яхшы торыр, тагы жыймаг кылмак кирәкмәс: углан булса — күзсез булгай. Айның өчендә, унөчендә жәнүбта (көнъякта) тугар. Ул көн гаурәт (хатын) алмак уртақ булгай, базаргянлик (сәүдәгәрлек) кылмак куңай торыр. Тагы үзләк вакытында сувга кермәкәз, йан торыр. Айның түртендә, унтүртендә, егерме түртендә жәнүб берлә мәгърибтә тугар. Ул көн олуглардин хажәт кылмак изге булгай, вә көн тугышына сәфәр кылмак кирәкмәс, такын яңа тун кимәк, икенде вакытында сувга кермәк яхшы ирмәс (ярамас). Айның бишендә, унбишендә, егерме бишендә мәгърибтә тугар. Ул шимал сары (төнъякка) сәфәр кылса яхшы торыр, жыймаг кылса рәнәж (авыру). Айның алтысында, уналтысында, егерме алтысында мәгъриб берлә шимал арасында тугар (туар). Ул көн падишаһларга бармак вә алардин хажәт кылмак, уртақ булмак, базаргянлик кылмак яхшы ирмәс. Айның йитесендә, унйитесендә, егерме йитесендә шимал (дә) тугар. Ул көн гаурәт (хатын) алса икесенә арасында аермалык вакаег булыр, базаргянлик кылмак яхшы ирмәс (түгел), хәтәр булыр, солтанлар ишегенә кермәкдин сакланмак кирәк. Әгәр никах кылса, талак вакаег бул-

гай (аерылып). Айның сигезендә, унсигезендә, егерме сигезендә шималь берлә шәрәкь арасында тугар. Ул көн олуглар кашыйга бармак кирәкмәс, падишаһлардин сакланмак кирәк, һәр ни төрлек эш кылмак кирәкмәс. Айның тугызында, унтугызында, егерме тугызында йир астында тугар. Ул көн сувдин кичмәк, мал күммәк, гыймарәт кылмак кирәкмәс, ат атланып чыкмак, кеше берлә күрешмәк яхшы ирмәс. Айның унында, егерме берендә, утызында күктә тугар. Ул көн баш зәхмәтләр арасында булгай, биек йирдин сакланмак кирәк, сәфәр чыкса күлүкләренә (күлмәкләренә) аркасы бозык булгай».

Олы Мәңгәр авылында 1994 елда табылган икенче календарьдан: 39 кол.— № 5168 эш, 4а бит.

«Хәмәлнең (мартның, — М. Ә.) алты инәсенә унбер сәгать тәмам сукгай, уникага киткәй: Хәмәлнең алты көне калгач, уника сәгать тәмам сукгай, унөчкә киткәй. Сәвернең (апрельнең, — М. Ә.) ун көненә алгай унөч сәгать тәмам сукгай, унтүрткә киткәй. Сәвернең ике көне калгай унтүрт сәгать тәмам сукгай, унбишкә киткәй. Жәүзәнең (май, — М. Ә.) уналты көнен алгай унбиш сәгать тәмам сукгай, уналтыга кергәй. Сәрәтанның ике көнен алгай, уналты сәгать тәмам сукгай, ун йитегә киткәй. Сәрәтанның унбере калгай ун йите сәгать тәмам сукгай, янә уналтыга кайтгай. Әсәднең йите көнен алгай, уналты сәгать тәмам сукгай, йәнә унбишкә кайткай. Әсәднең алты көне калгай унбиш сәгать тәмам сукгай йәнә унтүрткә кайткай. Сөнбеләнең уника көнен алгай унтүрт сәгать тәмам сукгай. Йәнә унөчкә кайткай. Сөнбеләнең бер көне калгай унөч сәгать тәмам сукгай, йәнә уникага кайтгай. Мизанның унйите көнен алгай уника сәгать тәмам сукгай, йәнә унбергә кайткай. Гакърәбнең биш көнен алгай унбер сәгать тәмам сукгай, йәнә ун... Гакърәбнең йите көне калгай, ун сәгать тәмам сукгай, йәнә тукуызга кайткай. Йәнә Кавәснең ун көне калгай тукуыз сәгать тәмам сукгай. Йәнә сигезгә тәмам кайткай. Кавәснең ахыр көнендә сигез сәгать тәмам сукгай, йәнә йитегә кайткай. Жәдинең унтукуыз көнен алгай йите сәгать, йәнә сигезгә киткәй, вә Дәлүнең тукуыз көнен алгай тәмам сигез сәгать тәмам сукгай, йәнә тукуызга киткәй. Вә Дәлүнең бер көне калгай тукуыз сәгать тәмам сукгай, унга киткәй. Хутның... көне калгай, Хәмәлнең алты көнен алгай унбер сәгать тәмам сукгай, уникага киткәй».

«1189 СӘНӘ. ТАРИХ МӘСИХИЯ 1775 СӘНӘ».						
Кавәс	(29 көн)	«Ғи»	=	Рамазан	(30 көн) ның	2 «Вау».
Жәди	(29 көн)	«Зи»	=	Шәүвәл	(29 көн) нең	1 «Зи».
Дәлү	(30 көн)	«Әлиф»	=	Зөлкағдә	(30 көн) нең	1 «Әлиф».
Хут	(30 көн)	«Жим»	=	Золхижжә	(29 көн) нең	1 «Жим».
Хәмәл	(31 көн)	«Дал»	=	Мөхәrrәм	(30 көн) нең	«Ғи».
Сәвер	(31 көн)	«Бау»	=	Сәфәр	(29 көн) нең	3 «Әлиф».
Жәүза	(32 көн)	«Зи»	=	Рабигы әл-әүвәл	(30 көн) нең	1 «Дал».
Сәрәтан	(31 көн)	«Би»	=	Рабигы әл-ахры	(29 көн) ның	7 «Әлиф».
Әсәд	(31 көн)	«Жим»	=	Жәмади әл-әүвәл	(30 көн) нең	9 «Дал».
Сөнбелә	(29 көн)	«Ғи»	=	Жәмади әл-ахры	(29 көн) ның	10 «Зи».
Мизан	(30 көн)	«Вав»	=	Рәжәб	(30 көн) нең	12 «Жим».
Гакърәб	(30 көн)	«Әлиф»	=	Шәгъбан	(29 көн) ның	12 «Ғи».

Биредә гарәптән кергән кояш календаре белән һижри елның айлар туры килеш календарь таблицасы китерелгән. Мәгълүматлар 1189 һижри, 1775 ел миладидең елга нисбәтле.

Китерелгән таблицадагы ай исеме янындагы сан һәм хәрефләрнең мәгънәләре түбәндәгечә аңлатыла. Кояш елындагы Кавәс ае (ноябрь) 29 көннән тора. Аның башланган 1 көне рамазан аеның 2 сенә туры килә. Соңгысы утыз көн тәшкил итә. Таблицадагы ай исемнәре шушы тәртиптә бара. Ай исемнәре янына куелган гарәби хәрефләр атнаның көн тәртипләрен белдерәләр: Әлиф (1) — якшәмбе, Би (2) — дүшәмбе, Жим (3) — сишәмбе, Дал (4) — чәршәмбе, Ғи (5) — пәнжешәмбе, Вау (6) — жомга, Зи (7) — шимбә (әлегә тәңгәлләкләр 39 кол.— № 3205 эшнең 42 битендә күрсәтелгәннәр).

Югарыда Кавәс ае исеме янындагы «Ғи» хәрефе, аның беренче көне пәнжешәмбе икәннән һәм ул көннең рамазанда 2 сенә «Вау» — жомга көнгә туры килүен күрсәтә. Шушы юл белән руми кояш елындагы һәр айның беренче көне атнаның кайсы көненә туры килүен һәм Камәрия (ай) ел айларының кайсы көненә туры килүен ача.

Олы Мәңгәр календаренда шундый таблицалар һижри 1190, ... 1196, 1197, 1198, 1199 еллар өчен төзелгән.

Моннан тыш календарьда гарәби кояш елы көннәренә туры килгән христиан бәйрәмнәрен күрсәткән таблица да бирелгән:

БУ ХИСАБНЫ БЕЛМӘК КИРӘК

ТАРИХ	РУМИЯ ХИСАБЫДЫР,	БОЛГӘРИ СӘНӘИ
Хәмәлнең	уналтыпчы көне	Март
Сәвернең	уналтыпчы көне	Апрель
Жәүзәнең	уналтыпчы көне	Май
Сәрәтанның	унөчөпче көне	Июнь
Әсәднең	уникөпче көне	Июль
Сөпбеләнең	уникөпче көне	Август
Мизанның	уникөпче көне	Сентябрь
Гакърабнең	уникөпче көне	Октябрь
Кавәснең	унөчөпче көне	Ноябрь
Жәдинең	унтүртөпче көне	Декабрь
Дәлүнең	унтүртөпче көне	Гыйнвар

Мөселман елы һижрия булса да ай исемнәре кояш елы буенча алына. Кояш елы календаре (Урта Иделдә һәм Урал буенда) румия хисабы күренекле вакыйгаларны аңлату өчен кулайрак булган, камәрия айлары гел артка кала килгәнә даими урыс бәйрәмнәрен билгеләү өчен уңай булмаган. Бу таблица татар халкының мәсихия календарен һәм христиан дине бәйрәмнәрен яхшы белүен күрсәтә.

Гарәби кояш календаре әле XIX гасырда да кулъязмалар күчереп төгәлләнү вакытын билгеләгәнә һ. б. очракларда кулланылган. Мисал: Мең дә ике йөз дә ун бишенче елда Дәлүнең екерме тукузынчы йәүмендә, маһи Рамазан аеның икенче көнендә сишәмбе көн зәвалдә вә исме катәбә, зәгыйфь бәндә Әлмөхәммәт бине Нурмөхәммәт...

(*Мирасханә: 39 кол.— № 2898 санлы кулъязма, 58 бит*).

Әлеге календарь системасы татар халкына практик эш өчен уңай булган. Табигать үзенчәлекләрен белергә даими хисап әсбабын башкарган.

Моңа мисал йөзеннән алда искә алып кителгән Митрәй авылы календареннан берничә сәхифә китерәбез (39 кол.— № 5165 санлы кулъязманың 3 нче бите).

«Сәрәтан йолдызының (ягъни искечә июнь аеның.— М. Ә.) алты көне кала челләгә керер, кырык көн торыр».

(Татар «жәй челләсе» дип жәйге эссе көннәргә атыйлар. Хәзерге хисап буенча, жәйге хисап буенча челлә башы июльнең 9—10 көннәренә туры килә.— М. Ә.).

Кыш челләсе Жәди йолдызының (ягъни искечә декабрь аеның) алты көне кала челләгә керер, кырык көн торыр (хәзерге исәп белән январьның 9ы.— М. Ә.).

Сәрәтанның 29 көнендә урысның Питрау көне булыр (хәзерге исәп белән 12 июльгә туры килә — Петров день.— М. Ә.).

Әсәднең 8 көнендә Казански булыр (хәзерге хисап белән 21 июль көнне, урыслар ышануынча 1579 елда Казанда «Казанская икона богородицы» пәйда булган.— М. Ә.).

Кыш көнендә декабрь, ягъни Жәдинең уналтынчы көнендә файда керер (31 декабрьдә көн озая башлый.— М. Ә.).

Сәрәтанның 16 көнендә файда керер... Жәй көнендә (хәзерге хисап белән 29 июньгә туры килә, төн озая башлый.— М. Ә.).

XVIII гасырның икенче яртысында язылып, Митрәй авылыннан табылган кулъязма календарь гарәби һижри ай һәм руми (сирияни) кояш календаре белән чагыштырмалы рәвештә төзелгән. Бу очракта татарда сирияни календарь системасының да гамәлдә булганы күренә. Бу ел һижри 1199—1213 елларга (хәзергәчә 1785—1799 еллар) хисапланып эшләнгән. Анда еллар һижри һәм руми тәртибенчә языла. Һижри айның беренче көне атнаның кайсы көненә туры килүе ай исеме астына куелган гарәп хәрәфләре белән күрсәтелә.

Бу очракта гарәп хәрефләре санны аңлаталар: әлиф — 1, би — 2, жим — 3, дал — 4, һи — 5, вау — 6, зи — 7. Әлегә саннар атнаның көн исемнәрен аңлаталар.

Руми (сирияни) айларның һижри айларның 1 көненә кайсы көне туры килүе аерым графада күрсәтелә. Руми ай астындагы хәрефләр ул көннең атнаның кайсы көненә туры килүен аңлаталар.

Түбәндә Митрәй календареның бер битенәң таблицасы китерелә (Мирасханәдә: 39 кол.— № 2337 эш берәмлегенәң 4 битеннән). Бу таблицада китерелгән руми (сирияни) айлар түбәндәгә тәртиптә бара: ел башы Азәр — март. Нисан — апрель. Айяр — май. Хәзиран — июнь. Тәммуз — июль. Аб — август. Илиүл — сентябрь. Тәшрин әүвәл — октябрь. Тәшрине сани — ноябрь. Канун әүвәл — декабрь. Канун сани — январь. Шөбат — февраль. Әлегә система қояш календарена нигезләнә.

РУМИЯ	1204 ГАРӘБИЯ	РУМИ	1203 ГАРӘБИЯ	РУМИЯ	1202 ГАРӘБИЯ
Тәшрине әүвәл. 21 Би.	Мөхәrrәм. Жим.	Тәшрине әүвәл. 11 Әлиф.	Мөхәrrәм Һи	Тәшрине сани. 30 Би	Мөхәrrәм Әлиф.
Тәшрине сани. 22 Һи.	Сәфәр Дал	Тәшрине сани. 12 Дал.	Сәфәр Зи		Сәфәр Жим.
Канун әүвәл. 23 Зи.	Рабиғы әл-әүвәлә Вау.	Канун әүвәл. 13 Вау.	Рабиғы әл-әүвәл Әлиф.	Канун әүвәл. 1 Әлиф.	Рабиғы әл-әүвәл Дал.
Канун сани. 24 Жим	Рабиғы әл-ахыры. Зи	Канун сани. 12 Би	Рабиғы әл-ахыры. Жим	Канун сани. 4 Эи	Рабиғы әл-ахыры. Вау.
Шөбат Вау. 26	Жөмади әл-әүвәл Би	Шөбат Һи 16	Жөмади әл-әүвәл Дал.	Шөбат Жим. 4	Жөмади әл-әүвәл Зи.
1790 ел Азәр. 26 Вау.	Жөмади әл-ахыры Жим	1789 ел Азәр. 14 Һи	Жөмади әл-ахыры Вау.	1788 ел Азәр. 3 Дал.	Жөмади әл-ахыры
Нисан. Зи 26	Рәжә Һи	Нисан. Әлиф. 16	Рәжәб. Зи	Нисан. Зи 6	Рәжәб. Жим.
Айяр. Дал. 26	Шәгъбан Вау.	Айяр. Жим. 16	Шәгъбан. Би.	Айяр Би.	Шәгъбан Һи.
Хәзиран. Зи. 28	Рамазан. Әлиф.	Хәзиран. Вау. 18	Рамазан. Жим.	Хәзиран. Һи. 18	Рамазан. Вау.
Тәммуз Би. 28.	Шәүвәл Жим.	Тәммуз. Әлиф. 18	Шәүвәл. Һи.	Тәммуз. Зи. 7	Шәүвәл. Әлиф.
Аб. Һи	Зөлкагъдә Дал.	Аб. Дал. 20	Зөлкагъдә Вау.	Аб. Жим. 9	Зөлкагъдә Би.
	Зөлхижжә Вау.	Илиүл. Зи	Зөлхижжә. Әлиф.	Илиүл. Вау. 10	Зөлхижжә Дал.

Митрәй календаренда тагы түбәндәгә сәхифәләр әһәмиятле. Алар да таблицалар рәвешендә язылганнар, һәр айга бер бит багышланган. Таблица өстендә айның исеме, аңа христиан календаренда тәңгәл килгән ай һәм кайсы ел фасылына туры килеше күрсәтелгән. Таблицаның сул кырыенда көн тәртибен күрсәткән графа. Ул графаның көн саннары 1 дән башлана, ай ничә көннән килсә, ул санга чаклы көн саннары сугылып төшә, мәсәлән: 1—29, 1—30, 1—32 гә кадәр була. Урта урында мәгълүм көннәрдә була торган вакыйгалар язылып төшә. Мәсәлән, Хәмәл аеның «б сында «Сәгать дөп-дөрәс — 12», 9 ында «Мөбарәк көн» һ. б.

Бу очракта борынгыларның ышануы буенча — һәм мөселман, һәм нәсарани булсын, көннәр «мөбарәк» һәм «мәхзур» («бәхәтсез», ягъни һәр төрле эшләр үтәүдән тыелу) көннәре

булалар. Материалда, урынны артык биләмәскә таблицадагы буш көннәр графалары төшөрелеп, әһәмиятле информацияле көннәр генә алынды:

«ХӘМӘЛ

*Маһи Азәр, ягъни март, әүвәл бәһар*³⁶

- 1.
- 2.
3. Май³⁷ бунда булды.
4. Нәсех³⁸ көндер.
6. Сәгать дөп-дөрәс — 12.
8. Шәриф Зөһрә³⁹.
9. Мөбарәк⁴⁰ көн.
11. Науруз солтаны. Төрөкләр «Карт науруз» дирләр.
13. Шәбан руз 12⁴¹
19. Сәнәи 1770 елда сыгырлар Чагыл башына чыктылар.
21. Сәвер өсте бәһар⁴².
23. Шәбан руз 13.
26. Благовещение бәйрәме, ягъни Гайсә рәхемгә⁴³ төшкән көн».

(Бу таблицаның поляларында март (Хәмәл) аенда хупланган яки тыелган эшләр турында мәгълүматлар бар, ләкин текстның кырыйлары ертылып югалганга, аларны тулы килеш китереп булмый, шулай да түбәндәге фразалардан кайбер фикерләр аңлап була. — М. Ә.):

«... йимәк, кан алдырмак
... һәм дару итмәк са-
... ғынак, йимәк бик изге ирмәс»⁴⁴.

Әлеге ел башы (март) ае көннәренә туры килгән хәбәрләр язмаларыннан күренгәнчә, татар мәгърифәтчеләре үз хезмәтләрендә календарь бәйрәмнәре, көн озынлыкларын күрсәтүне мөһим мәгълүматлардан санаганнар.

«СӘВЕР

*Маһи Нисан, ягъни апрель, уст бәһар*⁴⁵

1. Чыбык атнасының башы. Монда булыр олуг көн.
 3. Чыбык атнасы башы.
 4. Монда булыр олуг көн, маһи Нисан — апрель.
- Уст бәһар.
Шәб — 10, руз — 14.
Сәнәи 1779 елда олуг суык монда чыкты.
Сәнәи 1787 елда урыс хисабы берлә ошбу көндә бозлар акты.
Сәнәи 1775 елда олуг көн монда булды, ягъни нәсари⁴⁶ сабан туй өсте.
1. ...жәүлә ахры бәһар.⁴⁷ Сәнәи 1782 елда сабан монда төште. 23. Сәнәи 1786 елда монда сабанга төштеләр. Урысның олы көне дирләр, кызыл йомыртка.
24. Шәб⁴⁸ — 9, вә руз⁴⁹ — 15».

(Текст кырындагы язмалар. — М. Ә.)

«... егерменче көненә кадәр яуган ягъмур⁵⁰... кыч катрә⁵¹ ягъмурдин һәргиз⁵² ният бет... ула. Бу айның унберенче көнендин унсигезенче көненә варанча йиде көнләр ягар ягъмур(н) и нисан дирләр.

Сәвәр (апрель) ае утыз көннән гыйбарәт. Апрель аендагы нисан яңгыры шифалы дип санала. Аны хәзергә татар телендә ләйсән яңгыры диләр, яңача исәп белән 25 апрельдән 1 майга кадәр бара.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Текст бу кулъязма буенча беренче мәртәбә басылга. Аның 1991 елда «Төш юрау китабы»ндагы варианттан кайбер стилистик аермалары бар.

² Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв. — Казань, 1979. — С. 257—367.

³ Беркутов В. М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. — Казань: ТКИ, 1987. — С. 10.

⁴ Хакимзянов Ф. С. Язык эпиграфий волжских булгар. — М.: Изд-во «Наука», 1978. — С. 205.

⁵ Чувашско-русский словарь.— М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1961.— С. 630.

⁶ Ахметзянов М. И. О лексике татарских эпитафий XVII—XVIII вв.// Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников.— Казань, 1983.— С. 75—76.

⁷ Татарстан Фәннәр Академиясе. Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсе: 39 кол.— № 5163.— 1 б.

⁸ Сәви — туры.

⁹ Мәшрикъ — көнчыгыш.

¹⁰ Нишан — билге.

¹¹ Нигъмәт — ашлык.

¹² Ни хәди — нихәтле.

¹³ Юлык — юлыга.

¹⁴ Фәрихдыр — шаттыр.

¹⁵ Һәр дияр — һәр тирә.

¹⁶ Нәрех — бәя.

¹⁷ Рәгыять ушна — халыкка илтифатсызлык.

¹⁸ Залимнәр бушна — усаллар, тәкәббер.

¹⁹ Мәгъриб әтрафе — көнбатышта.

²⁰ Зимстан улша — кыш фасылы буенча.

²¹ Удынчүн — утын өчен.

²² Үдә — өйдә.

²³ Гасый — фетнәче.

²⁴ Чук ула — күп була.

²⁵ Вилаятьтә — дәүләттә.

²⁶ Фәсад — бозыклык.

²⁷ Жәвер-үкеш — күп көчләү.

²⁸ Наморад — бәхетсез.

²⁹ Сәгадәтсез — бәхетсез.

³⁰ Бихисап — хисапсыз.

³¹ Куба йил — көчле, зур жыл.

³² Текст эчендәге аңлатмалы сүзләр хезмәт авторы тарафыннан куелды.— М. Ә.

³³ Бәһар — яз.

³⁴ Йомырка бәйрәме — Пасха, урысның апрель аенда уздырыла торган бәйрәме.

³⁵ Сары Салтак Микулай — язгы Николай бәйрәме 22 майга туры килә.

³⁶ Әүвәл бәһар — яз башы.

³⁷ Май — христиан бәйрәме «масленица».

³⁸ Нәсех — тыюлык.

³⁹ Зөһрә — Венера планетасы.

⁴⁰ Мөбарәк — бәхетле, уңышлы.

⁴¹ Шәбан руз 12 — көн озынлыгы 12 сәгать.

⁴² Сәвер өсте бәһар — апрель алдындагы яз.

⁴³ Рәхемгә — бәхетсезлеккә.

⁴⁴ Изге ирмәс — яхшы түгел.

⁴⁵ Уст бәһар — яз уртасы.

⁴⁶ Нәсари — христиан.

⁴⁷ Ахры бәһар — яз ахыры.

⁴⁸ Шәб — төн.

⁴⁹ Руз — көн.

⁵⁰ Ягъмур — яңгыр.

⁵¹ Катрә — тамчы.

⁵² Һәргиз — һәрвакыт.

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ,
филология фәннәре докторы.

(Дәвамь бар.)

Г. ЧОКРЫЙ ҺӘМ АНЫҢ «МӘДХЕ КАЗАН» ӘСӘРЕ

XIX нчы гасыр татар мәдәнияте тарихында зур һәм мөһим үсеш этабы булып санала. XIX нчы йөзнең икенче яртысында рус патшалыгын тетрәткән демократик хәрәкәтнең көчәя баруы акрынлап феодаль тәртипләрнең таркалуына, капиталистик мөнәсәбәтләрнең көчәюенә алып килә. Жәмгыятьтә барган сәяси-иқътисади үзгәрешләр халыкның рухи тормышына да тәэсир итми калмый. Заманының алдынгы идеяләрен үзенә сәңдергән, феодаль-патриархаль тәртипләргә, милли изүгә каршы хәрәкәт-мәғрифәтчелек хәрәкәте татар халкының рухи тормышына, бигрәк тә әдәбиятына сизелерлек үзгәрешләр алып килә. Татар халкын милләт буларак саклап калу, аны аң-белемле итү юлында мәғрифәтчелек идеологиясе әдәбиятны көчле һәм үтемле корал буларак кулланып, аның үсешенә сизелерлек йогынты ясый.

Шунысы мөһим: мәғрифәтчелек идеалларының әдәбиятта чагылышы ягыннан XIX нчы гасырның беренче һәм икенче яртысында аермалыклар ачык сизелә. XIX нчы йөзнең беренче яртысында язучылар ижатында мәғрифәтчелек идеяләре мөселман мәдәниятенә борынгы һәм урта гасырлардан ук килүче традицияләре белән тыгыз үрелеп бара (Г. Утыз-Имәни, Ә. Каргалый, Г. Чокрый, Һ. Салихов һ. б.). Моның берничә сәбәбе бар: беренчедән, татар мәғрифәтче язучылары шәрык әдәбиятының гуманистик традицияләренә таянып эш итәләр, икенчедән, әлеге әдипләрнең күбесе — чыгышлары белән рухани гаиләләреннән, үзләре дә мулла-имамнар булып халыкка хезмәт итүчеләрдән.

XIX нчы йөзнең икенче яртысында инде мәғрифәтчелек реализмы тулысынча формалашып житә. Әлеге әдәби юнәлеш М. Акъегетзадә, З. Бигиев, Ф. Кәrimi кебек язучыларның ижатларын билгели. Аларның әсәрләрендә, мөселман мәдәнияте традицияләре белән бергә рус һәм европа әдәбиятлары йогынтысын, эстетик идеалларының чагылышын күрергә мөмкин.

Шулай да XIX нчы йөздә мәғрифәтчелек идеяләрен дини-суфыйчылык карашларына төрөп ижәт итүче язучылар күпчелектә тәшкил итәләр. Шундыйлардан шагыйрь Гали Чокрый ижаты мәғрифәтчелек хәрәкәтнең үсешен барлык каршылыклары һәм казанышлары белән күзалларга мөмкинлек бирә.

Кызганыч ки, әдәбият тарихында билгеле бер эз калдырган бу әдипнең тормыш юлы, ижаты әле тиешенчә барланган, өйрәнелгән диеп әйтеп булмый. Бүген дә күпчелек әсәрләре әдәбият галимнәре, киң катлам укучылар игътибарыннан читтәрәк, күләгәдәрәк кала бирә. Бөзнең уебызча, әлеге мәкалә шагыйрьнең тормыш юлын, ижәт мирасын өйрәнүдә, шулар белән бергә XIX нчы йөз әдәбиятының кайбер сорауларын ачыклауда билгеле бер адым булып.

Гали Чокрый тумышы белән Уфа губернасы Бөрә өязе Иске Чокыр авылыннан (Хәзерге Башкортстанның Тәтешле районы). Атасы Габдессалих укымышлы мулла, ишанлык эшләреннән тыш игенчелек, умартачылык белән дә шөгыльләнгән. Бала вакытыннан ук Гали зирәклегә, белемгә омтылучанлыгы белән башкалардан аерылып тора. Шушы сыйфатлары аны заманының мәғрифәт учакларыннан саналган Эстәрлебаш мәдрәсәсенә алып килә. Биредә булачак әдип белем ала, суфый шагыйрь Шәмседдин Зәки белән якыннан таныша, аның белән бергә берничә ел мөгаллимлек тә итә.

Гали Чокрый ижәт эше белән 16—17 яшьләрендә үк шөгыльләнә башлый. Шагыйрь каләменнән төшкән беренче шигъри әсәрләр Танып авылы (Хәзерге Пермь өлкәсе Барда районында) мәдрәсәсендәге хәлфәсенә багышланган мәдхия һәм 1843 нче елда вафат булган әнисен искә алып язылган мәрсияләр була. Әлеге жанрларда Гали Чок-

рый алга таба да эзлекле рәвештә эшләп килә һәм нәкъ шушындый рухта иҗат ителгән шигъри әсәрләре аны унтугызынчы йөз татар әдәбиятының мәшһүр мәдхиячесе итеп таныта.

XIX нчы гасырда (бигрәк тә аның беренче яртысында) язылган әсәрләрнең идеалы каршылыклы җирлектә туа. Бер яктан, электән килгән традицияләр буенча идеаль образ — ул Алла яки аның рәсүле Мөхәммәд пәйгамбәр образы. Икенче яктан, мәҗрифәтчелек рационализмы нигезендә туган аң-белемле кеше образы алгы планга күтәрелә. Гали Чокрый мәдхияләрендә сурәтләнган үрнәк образ дә зәвыклы һәм белемле, мәҗрифәт өлкәсендә тырышып эшләүче фидакяр затлар, укымышлы гади кешеләр. «Шәмгыз-зыя» («Шәм яктысы»), «Зәүкыль-ләбиб» («Акыллылар зәвыгы») исемле җыен-тыкларында Шиһабеддин Мәрҗани, Шәмседдин Зәки, Гали Түнтәри кебек заманының киң карашлы фикер ияләренә, мәҗрифәт эшлеклеләренә атап язылган мәдхия-мәрсияләре тупланган. Автор аларны башкаларга үрнәк итеп куя, әлеге «... мәзкүр кемсәнәләр йолдызлар кеби әгъла макамдә (югары, биек урында) мәхсүбләрдер (саналучылардыр), таләбе хикмәт (гыйлем, хикмәт эзләү) юлында гизгүчеләргә болар йолдыз кеби һадилардыр (юл күрсәтүчеләрдер)», — ди. Ягъни Гали Чокрый, үз заманының алдынгы карашлы мәҗрифәтчесе буларак, тулысынча, кешеләргә белем бирүче, гыйлем нуры чәчүче шәхесләр ягында.

Шунысы мөһим: шагыйрьнең мәдхия-мәрсияләре әлеге кешеләрнең кылган изгелекләрен, мәҗрифәт юлында эшләгән эшләрен мактап, коры сурәтләүгә генә кайтып калмый, аларда борынгы культурага ия булган Татар илендә фән һәм мәҗрифәтә зур эш күрсәткән шәхесләрнең азая баруына, авторның үз сүзләре белән әйткәндә, гөлләрнең сула баруына, кайгылы җилләрнең исә торуына күңеленнән әрнүе, кайгыруы ачык сизелә. Ягъни Гали Чокрый фән һәм мәҗрифәтне җәмгыять үсешендә иң мөһим факторлар дип саный.

* * *

Гали Чокрый халыкка аң-белем бирүне аның тарихи үткәне белән бәйләп карарга кирәклеген яхшы аңлый. Шуңа шагыйрь элек һәм XIX нчы гасыр дәвамында язылган тарихи басмалар белән таныша, үзе дә шундый рухтагы әсәрләр иҗат итә. Мондый әсәрләреннән күләмле «Тәварихе Болгария яки тәкрийбе Гари» («Болгар тарихы яки Гариның аны якынча сурәтләве») кулъязмасын¹ һәм 1889 нчы елда Казанда нәшер ителгән «Мәдхә Казан» («Казанны мактау») китабын санарга мөмкин. «Тәварихе Болгария...» әсәре фактик мәгълүматларга, библиографик белешмәләргә бай булуы белән тарих, әдәбият фәннәре өчен чыганаك буларак хезмәт итсә, «Мәдхә Казан» әсәре XIX нчы йөз татар шигъриятенә күзәл үрнәкләреннән санала. Әдәбият галиме Р. Әхмәтов бу хакта «Мәдхә Казан» китабы... шагыйрь иҗатында гына түгел, гасыр поэзиясендә дә үзенчәлекле урын тотар», — дип язды².

«Мәдхә Казан» күләме ягыннан шактый зур, барысы сигез йөз алтмышка якын шигъри юлны берләштерә. Китап тулысынча мәҗрифәтне, мәдәни үсешне данлау, инсани идеяләр белән сугарылган.

Әсәр Казан шәһәрен сурәтләү белән башланып китә. Автор аның тышкы күренешен, табигатен тасвирлый, андагы йорт-җирләрнең төзеклегенә, мәчетләренә күплегенә хайран кала, шушы күзәллекне тудыручыларның эш-гамәлләренә, аларның инсафлылыгына, олы күңелле булуларына соклануын белдерә. Әмма шагыйрьнең соклануы бер яклы гына түгел, ул әлеге матурлыктар артында үз халкының чиксез моң-сагышын, ачы хәсрәтләрен ачык тоя. Автор укучыга «гыймарәт форсаты йөз сал» (йортларын, төзелешләрен күр) алар барысы да халыкның «михнәти», газаплы тормышын чагылдыралар ди. Эдипнең әлеге уйлары татар халкының чал тарихына, борынгы Болгар дәүләтенә шанлы чорларына барып тоташа. Шагыйрь Казанны Болгар дәүләтенә тулы хокуклы варисы итеп сурәтли, шул рәвешле, укучыны Казан Болгар традицияләрен давам итүче дигән фикергә алып чыга.

Чокрый Богарны белем-мәгърифәт учагы буларак тасвирлый, шундый куәтле дәүләтнең җимерелү сәбәпләре хакында уйлана. Ул Болгарны җимерүче көч итеп Аксак Тимер яуларын күрсәтә, аның үзен «ләймнәрдән ләйм тагый» (канәчкечләрдән канәчкеч тиран), «фасыйк» (азгын), «багый» (юлбасар, башкисәр) дип атый.

Татар әдәбияты тарихында Аксак Тимерне Болгар дәүләтен җимерүче итеп сурәтләү, аны тәнкыйть итү урта гасырлардан ук килә. Гали Чокрый да үз элгәреләре Мөхәммәд Баззази, Сәйф Сараи, Әхмәд Үргәнчи, Мөхәммәд Әмин традицияләрен дәвам итеп, Аксак Тимерне «татарны хараб кылган», илне җимерүче «хунхар» (канәчкеч) зат итеп күрсәтә. Шагыйрьнең аңа карата фикере «Тәварихе Болгария яки тәкърибе Гари» әсәрендә дә ачык чагыла. XVIII нче гасыр татар әдибе Хисамеддин Мөслиминнең «Тәварихе Болгария» китабында Аксак Тимернең Төркестанда Әхмәд Ясәвигә көшәнә (мавзолей) төзүен язучы уңае белән болай дип искәртә: «Вә бәгъзе әл-мәгасыйрин, (замандашлар) Аксак Тимернең фазаилыны (изгелекләрен) кыйсса кылып, бөйлә әйләкләр ки: «Төркестандагы шәех мәшһүр Әхмәд Ясәви мәрхүмнең астанасыны гыймарат кылган (мавзолей төзегән)», — диб. Әмма гакыл берлә уйлаганда, ул ук бинаи астана (мавзолей) Болгардагы бер нәфсенең ханасыны (ярлы-ябагайның йортын) бураганга кафарат (гөнаһтан арынуы) булмас. Анда көшәнә төзегәнче, Болгарга бер мәдрәсә салып китсә, әллә ничә мең мәртәбә артык булып иде...»

Шагыйрь Болгар халкының Аксак Тимер яуларына каршы батырларча көрәшен шактый тулы һәм җанлы итеп сурәтли алган. Алга таба ул Казан ханлыгының да фаҗигале язмышка дучар булуын искәртә, аның да дошманнар тарафыннан җимерелеп, күп миһнәтләр кичерүен ассызыклап үтә. Бу уңайдан Чокрыйның әлеге әсәре XVI нчы йөз шагыйре Кол Шәрифнең «Зәфәрнамәи вилаяте Казан» («Казан вилаятененң җиңүе») исемле әдәби ядкаре белән аваздаш.

Гали Чокрый Казанның, татар халкының шул чордагы халәтен шанлы тарих, газаплы вакыйгалар фонында оста итеп ачып бирә. Шул рәвешле, әлеге әсәр Казан каласын мактау гына түгел, ә бәлки бөтен татар халкының батырлыгы алдында баш ию булып та яңгырый.

Укучылар игътибарына тәкъдим ителгән әлеге текст КДУның сирәк китаплар һәм кулъязмалар фондында Т632 шифры белән сакланучы «Мәдехнамәи Казан» кулъязмасыннан кыскартып алынды. Күп нокталар кыскартуларны белдерә. Жәя эчендәге аңлатмалар, шәрехләр — безнеке (И. Г.)

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Әлеге әсәр Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының С.-Петербург бүлегенә, кулъязмалар фондында В-2662 шифры белән саклана.

² Татар әдәбияты тарихы. 2 том — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1985, 422 б.

ИЛҖАМ ГОМӘРЕВ,
КДУ ассистенты.

Маохе Казан

(ТАРИХИ ПОЭМА)

Мөбарәк шәһри Казанда,
Газизләре тулук анда,
Кәримнәр күб һәм әгъян да (яхшы кешеләр),
Ганиләр күб әсәр саздыр.
(Байлары күп изгелекләр эшлидер)

Ләбибләре тижаратдә (сәүдәдә),
Галимнәре дирасатдә (укуда),
Кәсибләре сәнагатдә,
(Кәсепләре һөнәрчелектә)
Зәкиләр күп һөнәр саздыр.

Акалимдә Казан аты
Көнәш дик муштәһир каты
(Җиһанда Казан исеме
Кояш кебек якты, билгеле),
Аты мәшһүр, һәмән (шундый ук) заты,
Гыймарәтләр илән саздыр.
(Төзелешләре белән мактаулыдыр)

Мугалләдер ганиләре (данлыклыдыр байлары),
Мөҗәлләдер (мактаулыдыр) зәкиләре,
Мусаффадыр (саф күңелледер) суфыйлары,
Гыйбадәтләр илән саздыр.

Хажилар әхвәле (хәлләре) мәгълүм,
Газыйлар (батырлар) әхвәле мәгълүм,
Галимнәр әхвәле мәгълүм,
Тажирләре сәфәр саздыр.
(Сәүдәгәрләре сәфәрдәдер)

Моның байларының хәле
Гажәб һиммәт, гажәб гали,
(Гажәп тырыш, гажәп зыялы)
Беренең кылган әгъмәле (эшләре)
Ничә иргә әсәр саздыр.
(Ничә кешегә үрнәктер)

Дияр(е) шәһри Болгарда
Укыб галим бул(г)анларга,
Булыб ныйсрат (ярдәм), кылыб ярга,
Сәмән вирер, рәфгъ саздыр
(Акча биреп булышадыр).

Рәвәж (омтылыш) табды ничә әгъян
Казанга мулла булмакдан,
Зәкиләр (зирәк кешеләр) килде һәр якдан
Дәрәс тилмиз карар саздыр
(Укучы булып дәрәс карарга).

Янә шәһри Казан әүвәл
Күреб күб михнәти әкмәл
(Күреп чиктән тыш күп михнәт).
Гыймарәт форсаты (төзелешләренә) йөз сал,
Һәман мигъмар нәләр саздыр
(Төзүчесе ни әйтергә теләгән).

Менә шәһри Казанда күб
Мөкаддәм (әлгәрерәк) шәһри Болгар хуб,
Дарел-ислам (Ислам йорты) иде мәхбуб (сөөкле),
Мәгәр тагый хараб саздыр.
(Мәгәр юлбасар харап итте)

Латыйф жайда булыб мәгъмүл,
(Уңайлы, матур жайда төзелеп)
Латыйф хәлләр табыбтыр ул,
Ки мәсҗедләр идеб мәхсүл (хасыйл итеп),
Мәгәр тагый хараб саздыр
(Мәгәр юлбасар харап итте).

Ике Идел тамагында,
Ки Чулман, Волга янында,
Иделнең кыйбла ягында,
Гали жайда бина саздыр...
(Биек жайда шәһәр корган)

Мөселман ханнары торган,
Мөселманга хыйсар (таяныч) булган,
Татар, башкорт, мишәр тулган
Гали жайда бина саздыр.

Мәшәрикдән, мәҗарибдән
(Көнчыгыштан, көнбатыштан)
Килеб башкорт, мишәр читтән,
Тәгәллем әйләб (гыйлем эстәп) киткән,
Тәгәммелдә хозур саздыр.
(Үзара аралашып, тату яшәгәннәр)

Дәхи анда китаб, Коръән,
Уку-язу — бары булган,
Тәмам дин әсәре тулган
Дарел-ислам эшен саздыр.

Газизләр күб булыб анда,
Тәмамәт гыйлем әдьянда,
(Диннәр буенча камил белемле)
Чалышкандыр күб әгъян да,
(Бәхәсләшкәндер күп кешеләр)
Дар әл-ислам эшен саздыр.

Ләимнәрдән ләим тагый
(Наданнардан надан тиран)
Кем ул Аксак Тимер багый (юлбасар)?!
Мөселман һәдменә сәгый
(Мөселманны юк итәргә теләп)
Булыб шәһәр хараб саздыр.
(Шәһәрне харап иткән, җимергән)

Йөреб шигый юлы берләң,
Кереб Болгарга зур (гаскәр) берләң,
Тәмам сөнни зарар күргән,
Бөтен шәһәр тораб саздыр.
(Бөтен шәһәр җир белән тигезләнгән)

Чөн ул тагый (тиран) мөселманга
Бу дикле зур зыян кыла,
Мөселман, бәс, нә жан берлә
Тимергә хәсән зан саздыр?
(Тимерне яхшы яктан искә алсын)

Казан бик күб газаб күргән
Әмир Тимер дигән ирдән.
Идеб һижрәт (күчеп китеп) ничә йирдән
Казан әхзан илә саздыр.
(Казан хәсрәт белән тулган)

Рәхим рәхманга ялбарыб,
Ватан төзегән кая барыб,
Аны да әгъда (дошманнар) актарыб,
Ничә михнәт илән саздыр.

Янә әһл(е) Казан хандыйн
Калыб мәхрүм һәм аутандыйн (туган илләреннән)
Яңа йиргә күчәб андыйн,
Ничә михнәт гаян саздыр (билгеледер)...

* * *

Мөбарәк шәһри Казанда
Мөсаҗидне (мәчетләрене) санаганда
Тулар уникагә анда,
Бере ун дик тәмам саздыр...
(һәрберсе унга торырлык)

Дәхи шәһри Казандыйн һәр
Голүм илгә зохур әйләр (таралыр),
Китаб, Коръән кеби шәйләр (әйберләр)
Казандыйн мөнтәшир саздыр...
(Казаннан як-якка таралыр)

Янә әһл(е) Казанның һәр
Кәсибләре нәфис, бөһтар (матур, гүзәл),
Нә эш чыкса Казандыйн гәр,—
Гүзәллекдә голу саздыр (тиндәшсездер).

Чыкар андыйн киём-салым,
Читек-башмак булыб мәнзум (әшләнәп),
Зифалык васфы (сыйфаты) да мәгълүм,
Җиһан халкы мәдех саздыр.
(Җиһан халкы алдында мактаулыдыр)

Янә анда хатын-кызлар
Тегү-чәнчү, нәкыш даяр (чигү яшендә осталар),
Җиһан халкы санынча бар
Сияб-сәрпүш (киём-калфак) гаян саздыр.

Мөбарәк шәһри Казанга
Киләб җитмәс борын анда
Вакыфлары (байлык-мөлкәте) күренә жанга,
Тәмам җәннәт кеби саздыр.

Ләтаиф әүсафы мәрсүм,
(Матур сыйфатлары анык, билгеле)
Кабан күл яры да мәнзум (тәртипле, чиста)
Ике таш мәсҗиде мәгълүм
Тәмам зиннәт илә саздыр.

Аның берсе Әфәнде нам (исемле),
Икенче Апанаев там (камил)
Кавем (халык) бик күп, мөдәррис там,
Дәвам дәрес илә саздыр.
(Укуларын дәвам итәләрдер)

Мөдәррисдер Шиһаб ахун,
Сәләхеддин хажи мәхдүм (әфәнде),
Ничә дәрес булыб мәрхүм
Дәвам тәдрис илә саздыр.
(Укытуын дәвам итәдер)

Ходуд(е) кальгаи Казан
(Казан кальгасенең чикләре)
Тәмам бик ничтә (нечкә?) ясалган,
Кавем саен җәмигъ (мәчет) салган,
Бары бик саф, гали саздыр...

Янә Хан мәсҗеде дә бар
Бу иске бистәдә, әй яр,
Манарасы гали, азһар (һәр җирдән күренә),
Васыйф тәшһир илә саздыр.
(Мактап сөйләүгә лаектыр)

Янә Бишбалта, Порхавой
Казан хөк(е)мендә гали җай,
Гаед, җомга, намаз куймай
Кавем кәсрәт илән саздыр.
(Гаед, җомга, намазларга
Халыкның күпчелеге йөри)

Менә шәһри Казанны, яр
Унар кәррә (тапкыр) карасаң гәр,
Нәзир саен назы әксәр,
(Караган саен матурлыгы артыр)
Һәман фазлы гаян саздыр.
(Шулай ук гүзәллегә билгеледер)

Ләбибләр күплегә берлә,
Әдибләр күплегә берлә,
Табиблар күплегә берлә,
Тәмам илгә гаян саздыр.
(Бөтен илгә мәшһүрдәр, билгеледер)

Иң әүвәл: йортлары бик саф,
Икенче: ирләре бик саф,
Өченче: йирләре бик саф,
Әмерләре назр саздыр.
(Әшләре карап туйгысыздыр)

Мәгәр Болгарны һәб гамләр (барча халык)
Тәмам империя диб аңлар,
Тәмам Болгарда нәләр бар
Күбе монда назр саздыр.

Ходуд(ы) (чикләре) шәһри Болгарда
Ничә кальгә, ничә карья,
Берәрсе киләме парга,
Кеме Казан мисал саздыр...
(Казан белән тиңләшерлек).

Рафис Әхмәт

Хәтәр Өндәве

(ТАРИХИ ПОЭМА)

I

Сабыр булса да, бу халык
Дәһшәтле — жаны белән.
Жиңелүне белмәгән ул,
Кылычка ятып үлгән!

Ник аклыйсың вак жаныңны,
Уза, дип, гомер әрәм...
Кемнәр синең жиде бабаң!
Кая синең шәжәрәң?

Нәрсә комачаулый сиңа?
Бул даһи, гадел, гали.
Ханнарга шигырь ятлаткан
Өлкән бабаң Кол Гали!

Кайсы күңелдән яшь сыкмый
Югалтулар ачысы?
Әммә «Нуры Содур» язган
Даһи кабер сакчысы!

Чал тарихтан энже-бөртектә
Микъдарын кемнәр барлар?
Чын ир-ат, мәргән булырлык
Яңа Мөхәммәдъярлар!

Синең жаның еласа да,
Үзен кызганып елый...

Суфи булса да, күз яшен
Түкмәгән Мәүлә Колый!

Юаткан ул кардәшләрен
Серле хикмәте белән,
Үрнәк булган замандашка
Изге сөннәте белән!

Ятим башы япа-ялгыз
Гизгәндә чүл-далалар,
Сабырлыкка өндәгәннәр
Акмулла күк бабалар!

Акланмачы, вакланмачы,
Изге эшләр кыла бел,
Чорларга калсын мирасың,
Лаек варис була бел!

II

Бу далада хәзер тынлык,
Үләннәр кочаклашкан...
Ә булган бит ярсу яулар,
Баскынчы урыс, таш, кан...

Хәзер дала — шау чәчәктә,
Кызып яна тоташтан,
Атып килгән алсу таң да
Кан төсенә тоташкан!

Нинди яу булып узмаган,
И далам, синең баштан,
Әл дә саркып тама сыман
Бабам каны чал таштан...

Миңа чаклы яшәгәннәр,
Миңа чаклы сөйгәннәр,
Сирәкләнгән карт имәннәр,
Очларында — тилгәннәр...

Башларын аска игәннәр,
Очларында — тилгәннәр;
Бу килбәтсез яу кошлары
Безгә каян килгәннәр?

Тарих җилләре, күрәсең,
Бу якка себергәннәр.
Ике башлы,
Ач карашлы,
Кан эчеп симергәннәр!

Таң нурлары тәреләрнең
Сөңгеләрен балкыта,
Эшкә керешә тилгәннәр —
Хәтер жебен талкыта...

Таптар, изәр күк Хәтерне
Баскынчылар итеге...
Чыкка чумып яшен коя
Япа-ялгыз манарадан
Ятимә Ай китеге...

Юкса кыйбла якларыннан
Таң атып, көн уяна,
Нигә соң әле күңелем
Шомланып, әрнеп яна?

Күңел кылларын чиртәмә
Фажигә тулы тарих?
Кайчан чалмалы башыңны
Калкытырсың, Кол Шәриф?

Күрәсең ич варисыңнан
Мөлгуньнәр ни кылганнар...
Дошман каберендә — чәчәк,
Безнекендә — кылганнар...

Әле ярый яу кырында
Калыккан бу имәннәр,
Һәркайсына — меңәр яшьтер,
Тамырлары — тирәннәр!

Хәтер тамырын барлыйкчы,
Яңарыйк яңабаштан:
Бу далада хәзер тынлык,
Гасырлар кочаклашкан...

III

Һәй урынын сайлый белеп
Сайлаган син әкәмәт,
Варисларыңнан мең рәхмәт
Сиңа, Олуг Мөхәммәт!

Сигез гасыр акты-китте,
Югалды әллә кая,
Ә изге Казан елгасы
һаман Иделгә коя!

Таң атканда су өстендә
Ай һәм төре ялтырый,

Бабаларым каберендә
Чал таганнар калтырый...

Бар күк, бар төсле бу якта
Вафатларның кадере;
Әнә, әл дә утрау булып
Ята дошман кабере...

Күпме юар Казан суы
Илбасарлар үлеген,
Гайре табигый бу халәт
Суырса да желеген?!

Күпме булыр туган туфрак
Баскынчылар мендәре?
Кайчан таркалыр сөяктә
Күгәргән шыксыз төре?!

Шул хакта гамәл кылайкчы,
Уйланыкчы без бүген...
Иншалла, килер ул көн дә,
Өзмәсәк хәтер жебен!

Ә Казанның сакчылары,
Варисларга ышанып,
Кадерсез ята кабердә,
Өмет утында янып...

IV

Дөньяда иң зур ямьсезлек
Улдыр — рухи гамьсезлек!
Хәер, бу олы хатаны
Без инде күптән сиздек...

Тик шулай да колак салмый
Бабалар васыятенә,
Хилафлык кылдык хәтергә,
Изгеләр өммәтенә!

Рәхәт иде тыңлап яту
Чиркәүнең чаң какканын,
Төреләр аша күзәтү
Кан савып таң атканын.

— Уян, татар! — дип Тукайлар
Тетрәтте гасыр башын,
Уянды да, эшкә чапты,
Жыерып куе кашын.

Күпме уалды шахталарда
«Мал-мөлкәт табам,— диеп,—
Йорт салмыйча өйләнмәгән,
Янәсе, бабам» — диеп...

Ут күршегә күмер чабып,
Салкыннарда күшәккән,
«Аа! Татарин-барин!» — дигән
«Жылы» сүзләр ишеткән!

Тимер, чуен, кургаш койды
Яңа яулар хакына.
Ирексездән хафа салды
Әфган, Чичән халкына...

Эштән туеп, хәмер эчте
Коммунизм хакына,
Риза булып рисвайлыкка,
Сыңар тиен хакына!

Жиде бабасын түгел, ул
Белми ата кадерен,
Ярый, ун елга бер кайтып,
Жыештырса каберен.

Гәрчә: «Кабер такталарын
Шулайтим», — дип сүгенә,
Күрше Бәчли, Степка белән
Сыра эчеп, күбенә...

Кая киткән изге Иман,
Алыштырганмы Иван?
Шул хәлеңне төшенмичә,
Торалмассың син, туган!

Искә ал хет яшьлегеңне,
Ата-бабаң чыбыгын,
Алар әйткән «Коръән сүзен»,
Төзәлсен, дип, оныгым.

Искә ал син кяферләрдән
Яшергән кулъязмаңны,
Ничә гасыр дини дошман
Яндыралмады аны!

Искә ал син әтиеңне,
Сугышта күпне күрде;
Олайдымы, Иман эзләп
Мәчетенә йөгерде...

Менә инде сиңа калды
Бу болгавыр замана,

Теләгәндә ул адәмне
Төрле төсләргә мана.

Яшьтәшләрең: «Азатлык!» — дип,
Гамен куеп дөньяның,
Иреклек дәгъва иткәндә
Тутырып ирек мәйданын.

Кая булдың син, кардәшем,
Ник син безне күрмәдең,
Канлы корбаннар каберен
Чәчәкләргә төрмәдең?

Дәшмисеңме?
Зиһенеңне
Сораулар әле басыр,
Үз йомгагын көтеп ята
Чал чәчле узган гасыр!

Вакыт инде уянырга,
Тоярга Зур Ил барын,
Варис булып олыларга
Биләр белән Болгарың!

Булмасаң да батыр Алып,
Бабаңны искә алып,
Хәтерендә яңартырга,
Сокланып һәм таң калып!

Шул чак яктырыр күңелең,
Жаңда чәчәк атар моң,
Күкрәк киереп гөрселдәрсен:
— Шөкер, мин дә — татармын!

Тарихлы — мин, варислы — мин,
Яшәп тә дала-кырда,
Даным киткән, китә, китәр
Гасырлардан гасырга!

Булсын горур Ослан тавы
Синең изге менбарың,
Житкер дөньяга бу Илдә
Татар барын, моң барын!

1987—1998.

Рәфизулла Хәмидулла

Үчүзче, йөрәк!

(ШИГЫРЬЛӘР)

ӘТИГӘ

Таш юл белән барам.
Таш юл чиксез,
Нигъмәт авылы аша сузыла.
Усак агачлары
Башын иеп,
Күпер өсләренә сыгыла.
Алар, әти,
Сине сагынганнар,
Атасына бала бурычлы.
Син салдырдың
Таш юл,
Ныклы күпер;
Гомерең булды
Авто узуы.
Рәхимсез һәм даулы җилләр үтте,
Тормышымның шомлы
Күгеннән,
Эзләп карыйм —
Сиңа хөрмәтнең дә
Чиген таба алмыйм
Күңелдән.
Нигъмәтулла — Мәләш авылы.
1946 ел.

ӘЧЕ ЯЗМЫШ

Фатыймама

Югалттым, Аны югалттым шул,
Бигрәк авыр шушы айларда.
Әрнү катыш сыкранган
Күңел

Тынычланыр, белмим...

Кайларда.

Агыйделкәйләрне

кичкән чакта

Ишкәкчесе ялгыз мин булдым,

Диңгез дулкынына чумып торган

Ялгыз кыя синсез,— мин булдым.

Дулкыннарны кичтем,

Упкыннардан чыктым.

Жил, давыллар кочты

Жанымны.

Түздем. Фәкатъ

Синсез генә

Ничек басыйм сагыш, кайгымны...

Син киттең лә,

Ә, юк, син китмәдең,

Син мәңгегә жаным эчендә.

Моңланамын...

Өзелеп сагынам сине

Төnnәрен дә, көнен, кичен дә.

Синнән калырмын дип,

Фатыймакай,

Уема да килми иде бит.

Ник соң язмыш болай итте икән,

Без аерылмас шәхес идек бит.

Авыр миңа синсез,

Чиксез авыр

Кысыла ла йөрәк, кысыла.

Кыяларга баскан

Тау бөркете

Сыгыла ла икән, сыгыла.

Түзче, йөрәк, түзче,

Ул китмәде.

Ул — мәңгегә сулышың, тының да.

Жәннәт ишекләре

Ачык булсын,

Догам сиңа — шушы юлыңда.

24 июнь, 1995 ел.

МИЛЛӘТЕБЕЗНЕН РУХ САКЧЫСЫ

Моннан йөз егерме ел элек, кышкы бураннар эле тынып та бетмәгән бер мәлдә, Чистай өязенең Юширмә дигән мишәр авылында бер ир бала дөнъяга килә. Әти-әнисе — Гыйләжәтдин мулла Исхакый белән Камәрия абыстай аңа яратып Мөхәммәтгаяз дип исем кушалар.

Моңарчы туган ир балалары үлеп торгангадыр, кечкенә Гаязны саклап, иркә кулларда үстерәләр. Теремек, шук-шаян малай укырга да иртә башлый. Әтисе үзе шәкертне хәрәф танырга өйрәтә. Күрәсен, ул күңеленнән улын үзенең алмашчысы, мәхәллә тоткан мулла итеп күрергә теләгәндер. Бу юрауны аңларга да мөмкин. Ул чордагы татар дөнъясында шуннан да югары дәрәжәне күз алдына китереп тә булмаган, билгеле.

Бераз буй үстергәч, малай белем эстәүне Чистай, Казан мәдрәсәләрендә дәвам итә. Ә бераздан без аны «Татарская учительская школа» укучысы буларак күрәбез. Монда инде башка мохит, монда инде колактан-колакка күчеп сәси хәбәрләр йөри; булачак революциянең аңаганы ялтырый. Г. Колахметов, Х. Ямашевлар һәм башка алдынгы карашлы татар зыялылары белем алган әлеге мәктәп яшь Гаязга да йогынты ясамый калмый. Мохит аны милли азатлык хәрәкәтенә этәрә. Бу чор аның йөрәгендә милли көрәш рухын дөрләтеп җибәрә. Һәм ул фидаи йөрәкле егетне инкыйлаблар давылына алып кереп китә.

Әйе, Юширмә егетенә тарих башка юлны билгели, аның иңенә гаять зур бурычлар йөкли. Ул рус империясе коллыгында интеккән татар халкын үзбилгелләнү хокукы яулап, илбасарлар тарафыннан туздырылган дәүләтчеләген аякка бастыру өчен көрәшүче каһарман булып күтәрелә.

Хәер, безнең буын мәктәптә укыганда бу бөөк шәхеснең исеме бөтенләй телгә алынмый да иде. Хәтта университет елларында да аның турында «ак эмигрант», «контрреволюционер» буларак кына ишеткән бар иде...

Менә Гаяз Исхакый күрәзәлек итеп әйткән СССР дигән империя дә таралды. Демократия җилләре безнең дөнъяга да үтеп керде. Каһарман язучының ижаты кабат халыкка кайтарылды. Дөрес, бу да җиңел бирелмәде.

Әле дә хәтеремдә, «Кызыл таң» гәзитендә баш мөхәррир булып эшләгән мәл. Казаннан төрки дөнъясында билгеле әдәбият белгече, профессор Ибраһим Нуруллиннан мәкалә-хат килеп төште. Дистәгә якин күренекле язучы һәм галим кул куйган бу мәкаләдә Гаяз Исхакый ижатының татар халкына кирәклегә, аны өйрәнүнең мөһимлегә һәм әһәмияте дәлилле исбатланган иде. Язманы әзерләп гәзит битенә куйдык. Ләкин ул дөнъя күрмәде. Редакциядә эшләүче «сак колак-лы» бәндәләр өлкә комитетына шалтыратып, аны гәзит битеннән алып ташлаттырдылар. Янәсе, нишләп эле без «халык дошманын» яклап чыгарга тиеш...

Ләкин хаклык барыбер өскә чыкты. Татар әдәбияты титанының ижаты туган халкына кайтарылды. Бүген аны өйрәнү киң колач белән бара. Язучылык хезмәте, иҗтимагый-сәси эшчәнлегә һәм башка яклары җитди өйрәнүгә куелды.

...Гаяз Исхакый язучылык ижатына яшыли тотына. Беренче әсәрен — «Тәгалләмдә — сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» хикәясен ул 19 яшендә яза. Әсәр 1897 елда Казанда басылып та чыга. Шуннан соң инде, «язу жене» кагылган егет гомеренең соңгы көннәренә кадәр кулыннан каләмен төшерми. Бер-бер артлы повесть һәм романнары, драма һәм комедияләре туып кына тора. Яңа гасыр кәргәнче, ягъни өч ел чамасы вакыт эчендә «Кәләпүшче кыз» повесте, «Бай углы» романы, «Теләнче кыз» романының тәүге кисәге һәм «Өч хатын берләп тормыш» драмасы төгәлләнә.

Бу әсәрләренең әлегә укучы кулына аерым китап булып килеп кәргәнә юк. Шуңа күрә яшь автор нәрсәләр турында язган да, нинди проблемаларны «хәл итәргә» теләгән дигән сорау һәркемдә туачак.

XIX гасырның икенче яртысы татар дөньясына мәгърифәтчелек карашларын алып килә. Үз халкын прогресска чыгарырга, бәхетле итәргә теләп янган зыялыларыбыз, аңа белем бирү, яхшы әхлаклы итеп тәрбияләү җитә дигән фикердә булалар. Яшь Гаяз да шул карашларны уртаклаша. Әнә бит, беренче хикәясеннән исемә үк бәхетнең, яшәү мәгънәсенең белемә алуда икәнән әйтеп тора.

Әйе, бу чордагы әдәби ижатында Г. Исхакый мәгърифәтчелек идеаллары белән янып яши, әсәрләрен дә шул карашларны гәмәлгә ашыру коралы итеп карый. Барлык мәгърифәтчеләр кебек үк, кешенең язмышы асылда аның үз кулында, дигән фикергә таяна. Ул әле кеше шәхесен формалаштыруда тирәлек йогынтысын шактый тар аңлый. Шуңа да геройларының язмышын гаилә һәм мәдрәсә тәрбиясеннән читкә чыгармый. Кыскасы ул әле иҗтимагый корылышның кешегә гаять зур йогынтысын күрәп бетерми. «Кәләпүшче кыз» повестендагы Камәр, мәсәлән, нәкъ шул карашлар җирлегендә, мәгърифәтчеләренең әдәби принциплары нигезендә тудырылган образ булып күз алдына килеп баса.

1900 нче елда дөнья күргән «Өч хатын берләп тормыш» пьесасына тукталсак та шул кагыйдәне төсмерләребез. Персонажлар, мәгърифәтчеләр кануны буенча, аз гына да үзгәрми торган характерларга аерып куела. Бер якта — бозык табигатьле Кәрим бай булса, аңа каршы итеп, һәрчак акыл белән эш итүче Әсма алына. Әхлаксыз һәм намусын югалткан Кәрим бай әсәр азагында үзенең юньсезлекләре өчен җәзасын ала, барлык мал-мөлкәтеннән яза, һәлакәткә очрый.

Ләкин Г. Исхакыйның бу чордагы ижатында да инде мәгърифәтчелек калыбына сыеп бетмәгән сыйфатларны төсмерләргә мөмкин. Болар һичшиксез аның «Татарская учительская школа»да укып йөрүнең, рус әдәбияты белән якыннан танышуының, яшерен сәяси түгәрәкләрдә катнашуының нәтижәсе әлбәттә.

Шул рәвешле, яшь каләм иясенең дөньяга карашы үзгәрә-үсә бара. Ул татар милләте һәм аның язмышы турында торган саен тирәнрәк уйлана. Ни өчен без, акыл шәрәфләребез белән башка зур халыклар дәрәжәсендә булсак та, артта калып яшибез? Моның сәбәбе нәрсәдә? Кем гаепле? Язучыга һич тынгы бирмәгән бу сораулар аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» дигән фантастик-публицистик повестенда бөтен колачы белән куела.

1902 елның язында төгәлләнгән бу әсәр әдипнең милли тәрәккыять, ягъни милли прогресс турындагы манифесты рәвешен ала. Автор анда беренче чиратта халыкның зыялы катламы, бүгенге тел белән әйтсәк, «лидеры» атын йөрткән руханиларның наданлыгын әйтә. Алар тоткан мәдрәсәләренең дөньяви хәлләрдән ерак торуы, бу уку йортларында тормыш өчен яраклы предметларның юклыгы алга китешкә ярдәм итмәгән, билгеле. Халыкка хезмәткә алынган татар зыялылары-

ның ифрат ярлылыгы колония булып яшәүнең нәтижәсе икәнлекне дә Г. Исхакый яхшы аңлаган булса кирәк. Әйе, татар халкының алдынгы вәкилләре булган язучыларына һәм шагыйрьләренә кофе кайнатып торучы Арина Родионовналар булмаган шул...

«Ике йөз елдан соң инкыйраз» повесте шул чор татар әһелләрен тетрәндереп җибәрә. Чөнки анда автор боргалап-сыргалап тормыйча милләтнең киләчәктә яшәү-яшәмәү мәсьәләсен ачык итеп әйтеп сала. «Бу әсәр бөтен татар тормышын рәхимсез рәвештә тәнкыйть итә. Ул миңа бик тә көчле тәэсир ясады», — дип язып чыга Фатих Әмирхан бу турыда.

Шул рәвешле, Г. Исхакый, әле иҗатының башында ук, милли идеяне үзенә маяк итеп ала. Ары таба бөтен гомерен, иҗатын аны чишү юлларын эзләүгә багышлый. Татар дөньясында башка берәр мондый шәхеснең булганын тарих хәтерләмидер.

Г. Исхакыйның әдәби иҗаты торган саен киңрәк колач җәя. Бербер артлы әсәрләре туып тора: «Зиндан» повесте, «Тормышмы бу?», «Мулла бабай», «Теләнче кыз» романнары, «Сөннәтче бабай» повесте, «Остазбикә» хикәясе... Әсәрләренең исемлеген санап китсәң, очына чыгалмассың. Аларда татар тормышының төрле яклары тасвирлана, дистәләгән типлар сурәтләнә. Укучы аларда төрле катлам, төрле төркем кешеләренең язмышы белән очраша.

Шунысы үзенчәлекле, Г. Исхакыйга бу әсәрләрен тормышның ифрат уңайсыз шартларында — төрмәдә, сөргендә иҗат итәргә туры килә. Бу әсәрләрдә инде җитлеккән реализм белән очрашасың. Буржуаз җәмгыять тудырган хәерчелек, фахишәлек, акчага табыну һәр хикәясендә, повестендә, романында, драмаларында рәхимсез рәвештә тәнкыйть утына тотыла. Монда «Теләнче кыз» романы аеруча гыйбрәтле. Акыллы һәм чибәр татар кызы Сәгадәтне җәмгыять тормышының иң төбөнә төшерә. Йортсыз-урынсыз калган кыз теләнеп йөрәп тамак туйдыра, бай улы тарафыннан мәхкәмәләнә. Аның язмышын күз алдына китергән укучының күзеннән ирексездән яшьләр тама...

1906 елның гыйнваренда Г. Исхакыйның фатирында тентү үткәрелә һәм ул кулга алына. Хөкем карары белән туган авылына сөргенгә озатыла. Бераздан Дума депутатлыгына кандидат итеп күрсәтелгән Гаязны патша ялчылары Чистай төрмәсенә илтә ябалар. Бу, әлбәттә, махсус эшләнелә. Чөнки тоткындагы кешене депутат итеп сайламайчаклар... Бүген дә еш кына шундый хәлләрне ишетергә туры килә, ләбаса. Әйе, мондый алым Русиядә яңалык түгел шул.

Хәер, Г. Исхакый тоткындагы вакытын да бушка уздырмый — «Зиндан» дигән публицистик повестен иҗат итеп, илдә барган сәяси хәлләрне сәнгать теле белән укучыга җиткерә.

1907 нче елда икенче тапкыр сөргенгә куылгач, Г. Исхакый Төркиягә качып китә. Монда уздырган өч ел эчендә әдип тагын да уңышлырак иҗат итә. «Мулла бабай», «Тормышмы бу?» романнары, «Кияү» повесте, «Җәмгыять», «Кыямәт» комедияләре һәм тагын байтак әсәрләре шунда туган.

Бу чор иҗатында әдипнең тормышка карашы тагын да җитдиләнә. Әсәрләрендә нәфасәт куәте көчәя. Реаль сыйфатлар киңрәк колач ала. Хикәяләүдә сәнгатьлелек белән сабыр акыл өстенлек итә башлый. Монда бигрәк тә «Кияү» һәм «Сөннәтче бабай» повестьлары игътибарны җәлеп итә. Әдип татар тормышындагы үзенчәлекле типларны тирәнтен беләп, әчкә дөньяларын үтәдән-үтә күрәп сурәтли. Әнә бит, «Кияү» повестенң герое татар мәдрәсәләренең бер җимеше булган мөәззин — укучы күзе алдында бөтен табигате белән талаучы, башкалар исәбенә яшәүче булып җитешә, бербөтен кире типка әйләнә.

«Сөннәтче бабай» әсәре укучыны нәрсәсә белән жәлеп итә соң? Бу сорауга җавапны төрлечә бирәләр: милли гореф-гадәт һәм йолаларның белеп тасвирлануын, авыл кешесенең характерын бөтен нечкәлекләре белән чагылдыруын да әйтәләр. Ләкин мин үзем бу повестта татар карты белән карчыгының рухи сафлыгын, пакълеген, гаилә тормышындагы татулыгын, бер-берсен тирәнтен аңлап һәм иктирам итеп гомер кичерүләрен үзәккә салып күрсәтер идем. Бу мөнәсәбәт һәр гасыр кешеләре өчен да үрнәк булырлык. Өлкән буын вәкилләрен нәкъ менә шундый итеп күрәсе килә бит!

Унынчы елларда инде Г. Исхакыйның әдиплек өлкәсендәге шөһрәте шундый үсә ки, ул инде татар мохитеннән читкә тарала. Рус гәзит-журналларында аның турында мәкаләләр басыла. Бу басмаларда язучыны «татар әдәби теленең атасы» дип билгелиләр. Читилләрдә исә инглиз һәм немец журналларында аңа багышлап мәкаләләр басыла. Татар дөньясында беренче буларак аның сигез томнан торган әсәрләр диваны чыгарыла башлый.

Шунысы үзенчәлекле, Г. Исхакыйның әдәби ижаты беркайчан да аның ижтимагый-сәяси эшчәнлегеннән аерылып тормады. «Ике йөз елдан соң инкыйраз», «Зиндан», «Зөләйха», «Олуг Мөхәммәд», «Өйгә таба...». Бу әсәрләр төрле жанрга карый. Ләкин аларның һәркайсында язучының төп идеалы — татарны милләт буларак юкка чыгудан коткарып калу, башка халыклар арасында аның үз урынын алуга ярдәм итү булды.

Г. Исхакый талантлы журналист та. Бу өлкәдәге эшчәнлеген аның «Казан мөхбире» гәзитендә башлана. Ләкин ул һәрчак үз матбугатын булдыру турында хыяллана. Тик самодержавиегә каршы чыгышлары белән даны таралган егеткә рөхсәт итмиләр. Шуңа да ул хәйлә корырга мәҗбүр була; сәясәткә бәйләнеше булмаган Гали Путиляков дигән берәү исеменә яздырып, 1906 елда «Таң йолдызы» исемендә гәзит чыгара башлый. Билгеле инде, баш мөхәррире үзе була. Соңрак Петербуртта «Ил», ул тукталгач «Сүз» гәзитләренең дөнья күрүе дә шушы тынгысыз көрәшчеләк акылы белән оештырылган матбага органнары. Аларның һәр санында диярлек илдә барган ижтимагый-сәяси вакыйгаларга карата Г. Исхакыйның тирән фикерле, бар яклап дәлилләнгән мәкаләләре дөнья күрә тора.

Бу мәкаләләрдә ул аеруча милли мәсьәләләргә сызык өстенә ала. Русиядә яшәгән барлык халыклар да тигез хокуклы булырга тиешләр, дип чыга. Моның уңай чишелеше хәл ителми торып, чыгарылган барлык кануннар да тик коры сүз генә булып калачак дип искәртә.

Гәзит битләрендә урын алган язмаларында Г. Исхакый шулай ук татар халкының рухи сафлыгын саклауга аеруча игътибар итә. Аның күзеннән милләтне инкыйразга, ягъни юкка чыгаруга илтә торган эчкечлек, фәхишәчлек, ялганлау, иман алыштыру һәм башка түбән сыйфатлар да төшөп калмый. Мөхәррир үткән каләм белән бу мәсьәләләргә карата да мәкаләләр әзерли.

Мәсәлән, ул социаль явызлык дәрәжәсенә җиткерелгән эчкечлекнең колонизаторлар тарафыннан махсус таратылуын, аның яшәп килгән режимны ныгытуга хезмәт итүен күрсәтә. Бу хәл империянең гомерен озайтуга, хөкүмәтенең башка милләт өстеннән хакимлеген саклап калуга китерә, дип ачынып яза әдип.

Гаяз Исхакый — күренекле сәясәтче буларак билгеле. Татар эсәрларының җитәкчесе буларак, һәр сәяси вакыйгага үз фикерен әйтми калмаган. Шуңа да, кайбер мәсьәләләргә карата фикеренең «үзгәрүен» сәбәп итеп, аны тәнкыйть утына да тоткалыйлар. Ләкин монда да Г. Исхакыйның «сыгылмалы» уй-карашлы лидер булганлыгы гына

күренә. Мисалга, аның 1905 елгы революциядә сыйнфый байрак астында бардык, ә менә 1917 елгы Октябрь инкыйлабында татар халкы милли байрак астына басарга тиеш, дигән фикерен генә алыгк. Халыкны тышаулап торган патша хакимияте жимерелде һәм милләтне бар яклап үстерү өчен юллар ачылды, ди Г. Исхакый.

Житмеш елдан соң шушы фикерләргә тормышка ашырырга тырышуыбыз белән без бөек милләтченең, бу мәсьәләдә дә хаклы булуын, дәрәҗә юлда торганлыгын раслыйбыз.

Ләкин совет власте тәхеткә утыруның беренче көннәреннән үк халыкның якты тормышка булган идеалларын аяк астына салып таптый башлый. Бу хәлләргә ачык күргән Г. Исхакый авыр тойгылар кичерә. Яңа хакимият белән килешә алмавы да шул жирлектә башлана. Һәм ул, беренче мөмкинлек туу белән, чит илгә чыгып китә.

Г. Исхакыйның мөһажирлектәге тормышы һәм ижаты аерым өйрәнүгә таләп итә. Чөнки нәкъ менә шушы елларда совет хакимияте аның турында төрлө ялганнар тудыра. Шунисы куанычлы, аларның берсе дә расланмады. Һәм бу мөмкин дә түгел! Бөтен гомерен милли азатлык хәрәкәтенә багышлаган намуслы әдип хәтта башка «куылганнар» кебек чит дәүләтләрдә хезмәткә керүгә дә түбәнлек саны. Ул бөтен көчән гәзит-журналлар ачып, аларда СССР дигән империядә милләтләргә, бигрәк тә төрки халыкларның юкка чыгарылуын, аның сәбәпләрен аңлаткан мәкаләләр бастырып таратуга сарыф итә. Матди яктан шактый кысан яшәвенә карамастан, әдәби ижатын туктатмый.

Г. Исхакыйның бу чорда язган әсәрләргә тагын да көчләрәк. Хәзер инде аның ижади сәләте татар типларын тарихи сыйфатлар нигезендә киң планда, колачлырак итеп тасвирларга мөмкинчелек бирә. «Көз», «Өйгә таба», «Олуг Мөхәммәд», «Дулкын эчендә» һәм башка дистәләгән әсәрләргә фикер тирәнлегә, идея бөеклегә, алга куелган проблемаларның сәнгати чишелешә укучыны һич кенә дә битараф калдырмый.

Бөтен гомерен милли азатлык хәрәкәтенә, татар халкын сәгадәтләнүгә багышлаган бу гажәеп шәхеснең гаилә бәхете булмаган диярлек. Гаяз Исхакый авылдашы Мәрһәм исемле кызга өйләнә. Үзара тату яшәсәләр дә, инде кызлары Сәгадәтнең үсеп килүенә дә карамастан, гаилә таркала... Сәгадәт асылда Камәрия абыстайда тәрбияләнә. Соңыннан, әдип чит илгә киткәч, дуслары кызны да әтисе янына чыгара алалар. Белем бирү, кеше итү турында гаиләдә сөйләшү булып калгандыр, күрәсәң... Чыннан да Сәгадәт әтисе тәрбиясендә булып, күп телләр өйрәнә, зур уку йортларында белем ала, профессор дәрәжәсенә ирешә.

...Киләчәктә Г. Исхакыйның тормыш юлы һәм ижаты башка күренекле шәхесләребезнеке кебек жентекләп өйрәнеләр. Ижаты буенча дистәләгән фәнни китаплар язылып, зур тикшеренүләр үткәреләр. Бөтен гомерен милләтебезне саклап калуга, аны бәхәтлән итеп күрүгә багышлаган бу мәшһүр шәхес моңа һичшиксез лаек!

МУСА МӨЛЕКОВ,
филология фәннәре кандидаты,
Башкорт дәүләт педагогия
институты доценты.

АЗАТЛЫК СИМВОЛЫ

1878 елның 22 февралендә (*иске стиль белән*) Казан губернасының Яуширмә авылында мулла гаиләсендә дөньяга килгән Гаяз бик яшьли үк балалар арасында үзенә зирәклегә, үткенлегә, тугрылыгы белән аерылып торган һәм 4—5 яшендә вакытында ул әтисеннән ишеткән пәйгамбәрләр тарихын сөйләп, карчыкларны елата торган булган. Чистай һәм Казан мәдрәсәләрен тәмамлаганнан соң 1898 елның көзендә Казан татар укытучылары мәктәбенә укырга керә. Әти-әнисе мулла булып дип өметләнеп торганда аның мәктәпкә барып, урыс даирәсе белән якыннан аралаша башлавы гаиләдә зур каршылыктар тудыра, аңа матди ярдәм туктала, ул үз көнен үзе күрә башлый. Бер үк вакытта укый да, укыта да. Урыс һәм Көнбатыш әдәбиятлары гәүһәрләре белән таныша, үзе дә каләмгә тотына.

Исхакыйның милли идеалы өчен көрәшендә түбәндәге өч сыйфаты майданга чыкты: әдиплегә, матбагачылыгы, сәяси юл-башчылыгы.

Әдип буларак 45 хикәя, роман һәм сәхнә әсәре белән татар әдәбияты тарихында алтын чорны барлыкка китерүчеләрнең беренчеләреннән ул. Казанның Яңа Бистәсендә мегаллим булып эшләгәндә язган беренче әсәре «Тәгалләмдә — сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер»дә сөекле милләтен артта калуга китергән хаталы күренешләргә каршы көрәшкә чакыра. Шунда ук үзенә «Кәләпүшче кыз» исемле хикәясен яза башлый. Бу әсәр Гаязга әдип дигән исем китерә. Шулай ук елны «Бай углы» әсәрен дә язган. Монысы озак вакыт басылмый тора. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повесте Г. Исхакыйның тормыш, көрәш программасы буларак дөньяга килә. Әсәрдә татар халкының Жир йөзендә яшәү-яшәмәү проблемасы кискен итеп куела, башка милләتلәр эчендә эреп юкка чыкмас өчен нәрсә эшләргә кирәк дигән сорауга җавап бирелә. Кайчандыр мөстәкыйль дәүләте, җанлы тарихы булган татар халкының XX гасыр башындагы яшәеш дәрәжәсе белән Г. Исхакый катгый рәвештә килешми, ул аны бетүгә йөз тотуның бер этабы итеп кенә карый (Инкыйраз — бетү, юкка чыгу, һәлакәт дигән сүз). Автор бетү процессын үткәндәге зур тарихны искә төшерә-төшерә сурәтләп, XXII гасыр башында татарның соңгы вәкиле вафат булу көненә илтәп тоташтыра. Исхакый бетүнең биш төп сәбәбен күрсәтеп үтә. Повесть фантастик планда язылган булса да, аның нигезе реаль, тормышчан.

Яки менә 1907 елда Чистай төрмәсендә утырганда языла башлап, 1911 елда Истанбулда давам иттерелгән һәм 1912 елда Петербургта тәмамланган «Зөләйха» драмасы. Бу — татарларны көчләп чукуындыруга каршы ачы нәфрәт белдергән халык трагедиясе. Исхакый биредә тарихта булган реаль вакыйгаларны бер җепкә тезеп бирә, ничә йөз еллар изелеп яшәп тә, телен, динен,

горейф-гадәтләрен, милли йөзен саклап кала алган татар халкының аяныч хәлен һәм бер үк вакытта рухи батырлыгын күз алдына бастыра.

Прозаик, драматург һәм публицист Г. Исхакый Октябрь революциясенә кадәрге егерме ел дәвамында ут уйнаткан татар язучылары арасында иң зурысы булып танылды. Моңа ышану өчен аның 8 томлык әсәрләр җыентыгын дөньяга чыгаруын искә төшерү дә җитәр иде. Әмма Г. Исхакыйның даны татар төбәкләре кысасында гына калмады. Аның иҗатына Максим Горький игътибар итә, кайбер әсәрләрен үзәк урыс матбугатында чыгарырга булыша. Күп еллар буе алар хат язышып торалар. «Современник», «Заветы» кебек Петербург журналларында һәм Мәскәүдә чыга торган «Русские вести» гәзитендә татар әдипе турында мәкалә һәм рецензияләр басыла. Петербург университеты профессоры В. А. Жуковскийның татар студентларына Г. Исхакый иҗаты буенча диплом темасы биргәнлеген әйтеп китү дә урынлы.

Революциягә кадәрге татар әдәби тәнкыйте үк инде Г. Исхакыйны яңа татар әдәбиятына, без хәзер «критик реализм» атамасы белән йөрткән әдәбиятка нигез салучы итеп таныды. Галимҗан Ибраһимов 1910 елда «Йолдыз» гәзитендә болай дип язды: «Әдәбият мәйданында хәзер иң шәүкәтле вә иң бөек урында карт реалист Гаяз әфәнде тора. Бу мөхтәрәм зат татар әдәбиятына башлап реализмны кертүче иде». Язучы, тәнкыйтьче һәм журналист Нәҗип Гасрыйның «Современник» аша әйткән фикерләре дә фәһемле: «Исхакый татар әдәбиятына нигез салучы һәм бүгенге көнгә кадәр аның бердәнбер зур вәкиле генә түгел, бәлки, татар әдәби теленең атасы да».

Али Акыш әйтүенчә, хөррият сөюче буларак, Исхакыйны бөек төрек шагыйре һәм әдипе Нәмикъ Кәмалга, әхлакчы буларак, француз Бальзакка, реалист буларак, Эмиль Золяга охшата алабыз. 45 әдәби әсәр биргән Исхакыйны яшь буыннан яшереп тоттылар. Аның әсәрләре коммунизм идеологиясенә һәм Совет режимына каршы дошманлык рухында язылган дип тәкърарланды. Чынлыкта исә ул бөтен әсәрләрендә халык бәхете өчен көрәш максатын күздә тотты.

Гаяз Исхакый матбагачылык эшенә 1900 елда 22 яшендә керешә. XX гасыр кергәндә милли уяну үз нәтиҗәләрен күрсәтә башлаган, әмма патша хөкүмәте татар һәм башкортларга әле матбугат чыгарырга рөхсәт бирми. Исхакый татар халкы арасында социаль хокук урнашуын таләп иткән радикаль характердагы «Тәрәккый» исемле яшерен гәзитә чыгара башлый. Патша хөкүмәте аны яптыра. Өметсезлеккә бирелмичә, 1902 елда тагын да радикальрәк характерда булган «Хөррият» дигән яшерен журналын оештыра. Бу басма битләрендә мөхәррир сөекле милләтенә хөррият кояшы калкачагын хәбәр итә. 1905 елда Япониядән җиңелүдән тетрәнгән Русиядә татарлар милли мәгариф, матбугат, театр, әдәбият һәм сәяси оешмалар мәйданга ки-

طورمئنمە بو؟ بادی اوعلى
اوچرانتنو ياكە گلعدار

ادنى
بادى
لستى
ملايا
مجمو
ميرزا
منضا

بادى
فاميا
لستا
تتتاء
كياو
جمو
ادى

محمد عياض الاسحاقى ۱۸۷۸-۱۹۵۴

Гаяз Исхакий
1878-1954

كيله

چوركس قزاق

اوچ حانون برلان طورمئننى

терү хокукларын яулый башлый. Бу рөхсәттән файдаланган Исхакый бөтен барлыгы белән «Таң» һәм соңыннан «Таң йолдызы» гәзите чыгара. Жандармерия Исхакыйның революционерлыгыннан куркып аны кулга ала, гәзитләрен туктата. Кулга алынган Исхакый 1906 елда дусларына «Тавыш» гәзите чыгару турында күрсәтмә бирә. Әмма «Тавыш»ның да Исхакый эше икәнлеген белеп калган хакимият, татар халкын хакимнәргә каршы күтәрүеннән курыкканга, аны Идел-Урал өлкәсеннән еракка — Архангель шәһәренә сөрә. Ташкын йөрәкле революционер сөргендә бер елдан артык тормый, дуслары ярдәмендә аннан кача, чагыштырмача хөр булган Финляндиядә сулыш ала, аннан Истанбулга китә һәм мәсләктәш матбагачылар белән бәйләнешкә керә.

1909 ел башында ялган паспорт белән ватанына кире кайткан Исхакый тагын гәзитчелек белән шөгыльләнә башлый. Петербургта яңа журналда эш алып барганда кулга алына һәм кабат Архангельгә сөрелә. 1913 елда Романовлар нәселенә тәхеткә утыруына 300 ел тулу уңаеннан амнистиягә эләгеп, ирекке чыгарыла һәм Казанга килә. Жандармерия монда да йоклап ятмый, Исхакый Фатих Әмирхан фатирында яшеренеп ята да Уфага кача. Монда да эзәрлекләүләргә дучар ителгәч, Петербургка юл тотта. Бернинди авырлыкларга бирешмәстән, «Ил» исемле гәзит чыгарырга тотына. Ул да ябылгач, «Сүз» гәзите чыгара башлый. Анда басылган хәбәрләр халыкның патшага нәфрәтен тагын да арттыра. Гәзит ябыла. Февраль революциясе тудырган мөмкинлекләрдән файдаланып калырга тырышкан Исхакый Мәскәүдә «Ил» гәзитен кабат тергезеп җибәрә. 1917 елның маенда Мәскәүдә гомум Россия мөселманнарының беренче Корылтае җыела. «Ил» Корылтайның матбугат органы була. Большевиклар «Ил»не конфискациялиләр, революция дошманы буларак кулга алынырга тиешле Исхакый Мәскәүдән качып котыла. 1919 елда Себердәге Кызылъяр шәһәрендә дуслары Фуат Туктар һәм Гомәр Терегулов белән берлектә «Маяк» исемле гәзит чыгарырга керешә. 30 саны гына чыгып кала. Язмыш аны Төркиягә илтә ташлый. Бу илдә «Төрөк йорты» журналына мөкаләләр язучы белән шөгыльләнә. 1927 елда Төркиядән китеп, Берлин һәм Варшавада яши, 1928 елдан 1939 ел ахырына кадәр 11 ел буе «Милли юл» журналы чыгара. Бу журнал Идел-Урал татарларының 11 томлык милли көрәш тарихы һәм милли энциклопедиясе буларак урын алды. Бүген галимнәр бу журналны мөһим тарихи чыганак итеп куллана.

Гаяз Исхакый 76 ел гомер кичереп, 1954 елның 22 июлендә Анкарада яшәгән кызы Сәгадәт өендә вафат була. Гәүдәсе Истанбулга китереләп, Әдирнә капы зиратына җирләнә.

Данлыклы милләттәшебезнең исеме акланып, әсәрләре, хезмәтләре бүгенге буын кешеләренә әйләнеп кайтуын Татарстанда да, Башкортстанда да бигүк колач җәеп каршы алмадылар. «Үз халкының, үз милләтенең дошманы» дигән мөһер нык-

лап сугылган иде шул аңа. Моннан ун ел элек булган вакыйгалар искә төшә. 1988 елның 13 сентябрендә «Кызыл таң»ның бер битен тутырып диярлек күренекле бер галимнең интервьюсы басылды. «Халыкка хыянәт итүне аклап булмый» дип атала иде ул. Автор анда Әхмәтзәки Вәлиди, Гаяз Исхакый, Садрый Максуди, Закир Кадыйри, Фуат Туктаров һәм башка милләтпәrvәрләрнең Беек Октябрь социалистик революцияләрен кабул итмәүләре, үз халкына каршы ачыктан-ачык көрәш юлына басулары, Совет властена карата дошманлыклары аларның бөтен яшәү мәгънәсенә әверелүе, Исхакыйның Икенче дөнья сугышы елларында Германия фашистлары белән хезмәттәшлек итүе һәм Совет Армиясенә каршы сугыштырыр өчен әсирләрдән легионнар оештыру эшенә катнашуы» турында сүз алып барды.

Интервью басылып озак та үтмәде, редакциягә Казаннан Татарстанның халык язучысы Нәкый Исәнбәт, Г. Тукай премиясе лауреаты Әмирхан Еники, М. Жәлил премиясе лауреаты Рафаэль Мостафин, филология фәннәре докторлары Ибраһим Нуруллин, Флүн Мусин, Тәлгат Галиуллин, язучы, филология фәннәре кандидаты Мөхәммәт Мәһдиев кул куйган зур күләмле хат килеп төште. Ныклы дәлилләр китереп Исхакыйны аклап һәм яклап язылган, аның үз туган җиренең, милләтенең патриоты һәм татар әдәбияты классигы икәнлеген исбатлаган бу ачык хатны гәзит укучыларга ике елдан соң гына җиткерә алдык. Чөнки СССР һәм КПСС ныклы иде әле ул чакта.

1991 елдан башлап Гаяз Исхакый турында чын хакыйкәт ачыкланды, дияргә мөмкин. Шул елны Казанда аның 670 биттән торган сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре «Зиндан» дигән китапка тупланып чыкты. Аның хезмәтләре безнең бүгенге алфавитка күчәрелеп, ватанына кайтты. Әсәрләрен хәзерге заман милләттәшләребезгә җиткерүдә Уфа «Нур» татар дәүләт театры да зур өлеш кертте. Бу талантлы коллектив артистлары белән берлектә режиссер Байрас Ибраһимов «Зөләйха» трагедиясен, Фәрит Бикчәнтәев «Көз» хикәясен сәхнәләштерде. Ике спектакльнең дә республикабызда зур уңыш белән баруы, театр «Көз»не Мәскәүдә дә күрсәтеп югары бәя алып кайтуы турында гәзитебездә язган идек инде.

Гаяз Исхакый ватанына, халкына «кайтуын» дәвам итә.

ФӘРИТ ФАТКУЛЛИН,
Уфа.

«СӨННӘТЧЕ БАБАЙ» — УЛ МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ!

Февраль аенда күренекле язучы, галим һәм милләтче, татар әдәбиятында тәнкыйди реализмны башлап җибәрүчеләрнең берсе Мөхәммәдгаяз Исхаковның (Гаяз Исхакий) тууына 121 ел тулды.

Бүген бу гажәеп шәхес турында бик күп галимнәрнең, язучыларның мәкаләләре, фәнни тикшеренүләре матбугатта дөнья күрдә. Торгынлык дигән заманнарда ук Казан дәүләт университеты профессоры, мәрхүм Ибраһим ага Нуруллин Г. Исхакийның ижади мирасын өйрәнүдә беренчеләрдән булып үзеннән зур өлеш кертте.

Мин әлеге мәкаләдә язучының автобиографиясенә һәм аның әле хәзерге көннәрдә дә бик актуаль булган, үзенең кайгы-шатлыклары белән яшәгән, гади, «кечкенә» кеше образын милли яшәешебезгә тәңгәл китереп иҗат итүенә тукталып үтмәкче булам.

Гаяз Исхакий указлы мулла нәселеннән килә. Туган җире — Чистай районы Яуширма авылында аңа муллалык урыны әзерләнгән була. Атасы мәхәллә җитәкчесе булып тора. Исхакий 15 яшьтә Казан мәдрәсәсендә укый, ә аннан соң бер мәхәллә мәктәбендә шәкертләргә дәресләр бирә. Биредә ул беренче мәртәбә тавыш белән иҗеккә салып уку ысулын куллана. Исхакий дүрт елга якын мөгаллимнәр әзерли торган мәктәптә Хөсәен Ямашев һәм Гафур Колахмәтовлар белән бергә гыйлем эсти.

Яшь Исхакий Н. В. Гоголь әсәрләре белән аеруча нык кызыксына. Гогольнең «Старосветские помещики» әсәрен татар теленә тәржемә кыла һәм ул 1906 елда Уральск шәһәрендә нәшер ителүче «Әлгасрелҗәдид» журналында басыла. 1908—1913 елларда язучының «Мөгаллим» пьесасы, «Тормышмы бу?» һәм «Сөннәтче бабай» дигән повестьлары укучыларда зур кызыксыну уята. 1913 елда «Вакыт» газетасында (Оренбург): «Шул вакыттан алып Исхакий исеме татар әдәбиятында үзенә лаеклы урын алды», — дип язып чыга мәшһүр тәнкыйтьче Җамалетдин Вәлиди. Ләкин кайбер язучылар, тәнкыйтьчеләр, бигрәк тә Г. Ибраһимов авторның «Тормышмы бу?» дигән повестена рецензия язалар һәм мондый әсәрләр үзенең тормышны күрсәтүдәге табигыйлеге, күтәренке рухта булмавы һәм идеальләшмәгәнлеге аркасында аеруча гайлә әхлагына зыян китерә дип бәялиләр. Менә шундый ике төрле каршылыклы фикерләр әйтелә.

Г. Исхакый татар әдәбиятында беренче мәртәбә «Сөннәтче бабай» повестендагы Корбанколый образы аша гади, «кечкенә» кешене, аның «кечкенә» проблемаларын үзәк планга, алгы сызыкка чыгара. Шунысын да әйтеп китәргә кирәк, «Сөннәтче бабай»ны язар алдыннан ук ул «кечкенә» кеше проблемасын күтәрүдә беренче омтылышын ясап карый. Бу язучының «Калуш» дигән хикәясендә ап-ачык сизелә. Исхакый Гогольнең «Шинель» әсәрендәге сюжетын үзенә хикәяләренә тулысынча күчәрә. «Шинель»дәге чиновник Акакий Акакиевичның бердәнбер шатлыгы, тормышының бөтен мәгънәсе шинельдә була. Шинелен югалтканнан соң Акакийның яшәү шатлыгы югала һәм ул вафат була. Гоголь үзенә бу повестенда катлаулы булмаган сюжет төзеп, Россиядәге гади, тар карашлы, «кечкенә» кеше трагедиясен төрле бизәүләр белән мавыкмыйча күрсәтә алган. Монда Исхакый «Шинель»не татар теленә күчәрә, аңа милли төс биргән дип әйтергә була (мәсәлән, чиновник урынында — шәкерт, урыс вечеринкасы урынында — чәйханә, шинель урынында — калуш күрсәтелә).

1911 елда басылып чыккан «Сөннәтче бабай» повестенда Исхакый бик сакчыл рәвештә, ихлас күңелдән, иске гореф-гадәтләргә саклаучы гади авыл карты Корбанколыйның тормышын ачып сала. Бу картның үзе өчен бик тә кадерле булган өч әйбере була, шулар арасында иң изгесе — сөннәт пычагы. Ислам диненең символы. Картның төп шәгыле-балаларны сөннәткә утырту. Әнә шуның аша ул тормышта үз урынын тота. Сөннәт пычагы булса да, ул ярлы, әмма рухи яктан бай, тормыш аны бөкрәйтсә дә, сындыра алмаган. Бу пычакта үткәннәрнең, Исламның, татар халкының яшәеш мохиты чагылыш тапкан. Әлеге сөннәт пычагына ия булу белән Корбанколый чиксез горурлана. Картның күңеле әнә шул җансыз әйбер белән бергә кушылган, ягъни матдиләшкән бербөтен тормышка әверелгән. Кайчандыр татар халкы да гарәп графикасын үзгәртү рухи юлдаш итеп алган. Аннан аерылу җанны өзүгә тигъ булган. Моның ачы фаҗигасен укучы үзе дә яхшы аңлый.

...Жәмәгәте үлгәннән соң, Корбанколый яңадан өйләнә. Яңа хатын күп уйлап тормастан изге пычакны мәсхәрәли, ягъни аның белән бәрәңге әрчи. Нәкъ менә шул мәлдә картның күңел кылы сына һәм ул рухи хасталык нәтижәсендә үлеп китә. Гади кеше — Корбанколый образы искиткеч дәрәҗәдә рухландыргыч, «Сөннәтче бабай» исә тирән, гасырлар аша күчеп килгән халык зирәклеген белән ташып торган, эчке бер нур белән яктыртылган милли әсәр. Гоголь «Шинель»дә тар

карашлы бер «кечкенә» кеше тормышының тупикка кертелүен, анын эчке дөнъясының кителүен, рухи кысылуын фаҗига итеп кенә күрсәтә. Исхакый исә ике максатны берләштерә. Беренчедән, ул «кечкенә» кеше тормышын һәм образын милли кысаларда күрсәтә. Икенчедән, минемчә, монысы — иң мөһиме, автор татар халкының киләчәк фаҗигасен «Сөннәтче бабай» образы аша тасвирлый, алдан ук кисәтеп куя. Халкыбызның фаҗигасе 30 нчы елларда мәҗбүри рәвештә тартып алынган гарәп графикасында, яңалифне кайтаруга, дингә каршы башланган карагрудчылыкта, татар өстенә төшкән бихисап күп бәла-казаларда бик ачык күренә. Гасырлар белән безне үзара бәйләп торган, буыннарны тоташтырган язма мирасыбыз, тел сәнгатебез, динебез эчке рухиятыбыздан өзелеп кала, аны талап алалар. Чагыштыру өчен бер якка Корбанколыйны һәм татар халкын, икенче якка сөннәт пычагын, яңалифны кайтаруга, динебезне һәм телебезне куеп була. Корбанколый исә бәхетле кеше, ул шундук үлә. Ә татар халкы милли мохитта яшәп калу өчен озак еллар бие жан тартыша, газәпләна, бәргәләнә-суккалана, агониядә ята, ул аякка басмакчы була, әмма, бу юлы инде кяферләр тарафыннан гына түгел, ә үзебезнең туганнарыбыз кулыннан да баш түбәсенә гөрзи төшкәч, янәдән егыла. Бу тиз үлемгә караганда да куркынычрак, бу — Исхакый язган «Инкыйраз»га кадәр үлем түшәгенә яту. Халык үзенең тарихи тамырларын онытсын өчен нәрсәләр генә эшләмәде. Милләт акылга килмәсен дип, аны урамда бер телем икмәк эзләп йөрергә мәҗбүр иттеләр. Мондый шартларда нәрсәгә булса да өмет итүе авыр.

Сөннәтче бабай үзенең пычагын хәзрәт малаена әманәт итеп биреп калдыра. Димәк, әле мирас калдырырлык буыныбыз бар, милләт әле үлмәгән, үз юлыбызны, рухыбызны Ислам диненә таянып төзи алабыз дигән сүз бу.

ИРЕК ГАБДЕРӘШИТОВ,
«Әлмәт» милли мәдәни үзәге
хезмәткәре.

Ташм нам магърифатге

«Алма агачыннан ерак төшми», — ди халык. Ошбу әйтемне төрле мәгънәдә кулланырга була. Биредә без аны киң таралган күркәм мәгънәсендә, ягъни нәселнең, дәрәсрәге, андагы рухи күчмә-лелекнең кеше яшәешенә һәм язмышына зур йогынты ясауы рәвешендә аңлайбыз. Чыннан да, әгәр фани дөньяда зыялы, олуг шәхесләрнең танылу сәбәпләре белән кызыксына башласаң, гадәттә нәселгә барып чыгасың һәм монда ата-бабалар канының мөһим роль уйнавына төшенәсең.

Педагогика фәннәре докторы, профессор, академик, Россия Федерациясенең атказанган укытучысы Рәшит Әхәт улы Исламшин да шундыйрак фикердә. Үзенең тормышта һәм хезмәттә ирешкән уңышлары турында уйланганда ул да үзен шактый дәрәжәдә нәселләренә бурычлы дип саный. Шуңа күрә ул иң әүвәл Исламша Фәтхуллин картны хәтергә төшерә. Исламша заманында туган авылы Чүри-Бурашта гына түгел, бәлки якын-тирәдә дә зур хөрмәт казанган танылган мулла була. Шушы авыл зыялысы һәм мөгаллиме алга таба Апас районында гына түгел, республика күләмендә танылган мөгаллим-укытучылар — Исламшиннар нәселенә нигез сала. Әлегә нәселнең шундый юнәлеш алуында Исламша мулланың улы Әхәт мөгаллимнең дә роле бик зур була. Октябргә кадәр мәдрәсәдә белем алган Әхәт хезмәт юлын сайлаганда шул вакыттагы гомуммилли омытылышлар рухында эш итә. Гасыр башындагы милли яңарыш хәрәкәтендә мәгарифнең роле бермә-бер үсүен яхшы аңлаган күп кенә милли рухлы яшьләр мөгаллимлек эшенә

Рәсемдә: Санкт-Петербург педагогик осталык университеты ректоры, педагогика фәннәре докторы, профессор В. Г. Воронцова һәм профессор Р. Ә. Исламшин.

Рәсемдә: Татарстан мәгариф хезмәткәрләренең белемен күтәрү һәм кабат әзерләү институты оешуга 70 ел тулуга багышланган юбилей конференциясе. Сулдан уңга: институт ректоры, профессор Р. Ә. Исламшин, Татарстан мәгариф министры Ф. Ф. Харисов, академик М. И. Мәхмүтов, профессор В. Г. Воронцова.

алыналар. Моңа иң күркәм һәм классик мисал итеп кичәге шәкерт Гаяз Исхакыйны алырга мөмкин. Шәкерт елларыннан милли яңарыш һәм азатлык хәрәкәтендә актив катнашып киткән Гаяз, әлеге хәрәкәттә мәгарифнең никадәр мөһим роль уйнаганын яхшы сизеп, бу хәрәкәتكә зуррак өлеш кергү нияте белән үзенең хезмәт юлын мөгаллимлектән башлый. Кичәге шәкерт Әхәт тә шушы юлны сайлый, ягъни күп кенә зыялы чордашлары кебек, мөгаллим булып китә. Дәрәс, кырыс заман яшь мөгаллимне берәздән шактый вакыт яраткан эшеннән аерып тора. Ул Беренче бөтендөнья сугышына алына, 1917 елгы революцияләргә фронтта каршылай, гражданныр сугышында катнаша. Тыныч тормышка кайту белән кабат укытучылык эшенә тотына һәм алга таба бөтен гомерен шушы яраткан хезмәткә багышлай. 42 елдан артык туган авылында балалар укыта. Революциядән соң ул Чүри-Бурашта беренче укытучы була. Үзенең күпеллек намуслы хезмәте белән авыл халкының иң хөрмәтле кешесенә әверелә. Аның фидакар хезмәте рәсми рәвештә дә бәяләнә, ул Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнә. Фани дөньядан китүенә инде байтак еллар үтсә дә, ул һаман халык хәтерендә саклана, ә хәтер исә, аеруча авылда, буыннан-буынга күчеп озак яшәүчән. Әлбәттә инде, Әхәт ага турындагы яхшы хәтирәләргә бер үк вакытта аның балалары да яшәртә. Бу гади авыл мөгаллименең мәгърифәтебез тарихындагы урыны һәм роле аның гаиләсенә дә бәйле. Эш шунда: Әхәт ага үзе генә укытучы булып калмаган, бу изге эшкә карата үзенең балаларында да хөрмәт тәрбияләгән, сәләтләрен үстергән. Нәтижәдә аның барлык балалары, ягъни дүрт улы һәм ике кызы да үзләренең яшәү максатын һәм язмышын теге яки бу рәвештә халык мәгарифе, яшь буынны тәрбияләү белән бәйләгәннәр.

Табигий, нәсел каны һәм вазифасы 1939 елның 27 октябрендә гаиләдә алтынчы бала, ягъни төпчек булып дөньяга килгән Рәшитне дә шушы юлга алып кереп киткән, аның да тормыштагы урынын

һәм язмышын билгеләгән. Исламша карттан килә торган традицияне дәвам итеп, этисеннән, абыйлары Вәгыйз, Хәмит, Гаделдән, апарлары Әминә һәм Рокыядән үрнәк алып дигәндәй, ул да укытучы булу нияте белән Казан педагогия институтына килә, аны тәмамлап Апас урта мәктәбендә физика укыта башлый һәм тиз арада үз эшенә ижади каравы белән игътибарны җәлеп итә. Заманында, алтмышынчы елларда, үзек матбугатта физиклар белән лириклар арасында кызу-кызу бәхәсләр барган вакытта, бу бәхәсләрдә еш кына технократик карашлар өстенлек алганда, авыл укытучысы Рәшит физиканың үзендә ниндидер бер шигърият таба һәм шуның белән рухланып эшли. Бер яктан, үзенең шушы өлкәдә туплаган тәҗрибәсен киңрәк даирәдә тарату, икенче яктан, белемен арттыру нияте белән ул 1967 елда кабат Казанга килә. Башта ул Казан шәһәренең 93 санлы мәктәбендә физика укытучысы булып эшли, ә 1970 елда Татарстан укытучылар белемен күтәрү институтына методист булып күчә һәм алга таба язмышын тулысынча шушы оешма белән бәйли. Биредә аңа ижади планнарын тормышка ашыру өчен яңа мөмкинлекләр ачыла. Рәшит Әхәт улында физиканы укыту эшенә фәнни карашның формалашуында һәм үсүендә аның остазларының — Апастагы физика укытучысы Павел Иванович Ребровскийның, Казан педагогия институтының өлкән укытучысы Мөхәммәт Салих улы Галиевнең һәм СССР Педагогик фәннәр академиясе каршындагы фәнни-тикшеренү институтында аспирантурада укыганда фәнни җитәкчесе булган күренекле галим һәм педагог профессор Аркадий Аронович Пинскийның роле зур була. Шуның өчен ул әлеге остазларын тирән хөрмәт белән искә ала. Физика укытудагы күпъеллык тәҗрибәсенә һәм фәнни эзләнүләренә нигезләнеп, ул бу дисциплина буенча урта мәктәп өчен татар телендә дәреслек язуда катнаша, балаларга хезмәт тәрбиясе бирүне физика белән бәйләп укыту мәсьәләләренә багышланган махсус монография бастырып чыгара,

Рәсемдә: «Хәзерге заман дәресе» дигән темага Яр-Чаллы шәһәрендә узган фәнни-гамәли конференция. 1980 ел.

Рәсемдә: Профессор Рәшит Исламшинның әтисе Әхәт Исламша улы һәм әнисе Фәхрелбәнат Гатаулла кызы, 1963 ел.

методик кулланмалар төзи (алар инде сиксәннән артып киткән), матбугатта мәкаләләр белән дә чыгышлар ясый һәм тиз арада кандидатлык диссертациясә дә яклай.

Алга таба исә ул, фәнни эзләнүләрен киңәйтеп, педагогика фәненең гомум мәсьәләләрен өйрәнү һәм хәл итү юнәлешендә эшли. Әйтергә кирәк, фәнни эшчәнлеккә тәҗрибә туплап килеп, мөгаллим-галим педагогика фәненең һәм гомумән мәгарифнең үтә мөһим мәсьәләләренә игътибар итә, башкаларны да шуңа тарта. Нәтиҗәдә Р. Ә. Исламшинның күпчеллек укучылык һәм галимлек эшчәнлегә җимеше булган докторлык диссертациясә дә хәзерге вакытта бик актуаль төс алган гомум мәсьәләгә — укучыларга милли-региональ шартларда өзлексез белем бирүнең фәнни нигезләрен ачыклауга багышлана. Практикадан чыгып эш итүче галим буларак, бу фундаменталь характердагы хезмәтендә Татарстандагы педагогик тәҗрибәне башка республикалар һәм өлкәләр тәҗрибәсә белән бәйләп күрсәтү аның фәнни эшчәнлегенә киң яңгыраш бирә. Бу хезмәт, Р. Ә. Исламшинны өзлексез уку мәсьәләләрен фәнни өйрәнүдә Россиядә әүвәлге фән докторларыннан берсә итеп таныту белән бергә, аерым китап итеп Мәскәүдә чыгарылып, РФ Мәгариф министрлыгы тарафыннан практик кулланма рәвешендә илдәге бөтен мәгариф оешмаларына таратыла һәм һәркайда уңай бәя ала. Хәзерге мәгарифнең әлегә мөһим өлкәсендә Татарстан тәҗрибәсен шулай киң даирәгә алып чыгуы белән бергә, әйтелгән хезмәттә автор, бу тармак өчен республикада рәсми җаваплы кешеләрнең берсә буларак, милли мәгариф турында да уйлана, аның үсеш юлларын фаразлай. Безнең көннәрдә милләт язмышын хәл итүдә иң мөһим чараларның берсенә әверелгән һәм шунлыктан бик актуаль төс алган, төрле карашлар һәм бәхәсләр объектына әверелгән әлегә мәсьәләгә хәл итүдә татар җанлы профессор Р. Исламшин, безнеңчә, дәрәҗә позициядә тора. Бердән, мәгариф өлкәсендә, 45 елдан артык укучы һәм мәктәп директоры булып эшләгән Гадел Әхәт улы Исламшин исәпләвенчә, ике ярым гасырдан артыграк ста-

жы булган мөгаллимнәр нәселенәң соңгырак һәм күренекле вәкиле буларак, ул биредә тупланган бай милли тәҗрибәне ныклап торгызуны һәм практик файдалануны яклай. Икенчедән, заманча фәкерләүче галим буларак, ул милли тәҗрибәне башка халыклар, дөнья тәҗрибәсе белән баету ягында тора. Чөнки мөгаллим-галим шул тәкъдирдә генә татар мәгарифенең тормыш таләпләренә җавап бирерлек рәвештә үсә һәм үзенәң милләт алдындагы җаваплы вазифасын уңышлы үти алуына ышана.

Р. Исламшинның мәгариф эшенә киң милли-дәүләти караштан чыгып карый алуында аның яхшы мәгънәсендә чиновник булуының да роле бар. Унбиш елдан артык Татарстан укытучыларының беләмен күтәрү институтында директор, Татарстан Республикасының мәгариф хезмәткәрләренең квалификациясен күтәрү һәм яңадан әзерләү институтында ректор булып эшләү дәверендә ул республика мәгариф системасында әйдәп баручы һәм оештыручыларның берсенә әверелде. Аның җитәкчелегендә әлеге оешманың мәгариф өлкәсендәге роле дә үсә бара. Ректор буларак, 70 еллыгын билгеләп үткән әлеге институт эшчәнлегенә асылын һәм төп юнәлешләрен билгеләүгә дә зур өлеш кертә ул. Әгәр элегрәк бу оешмага күбрәк мәктәпләр эшчәнлегенә өстеннән күзәтчелек яки контрольлек итү йөкләнгән булса, соңгы вакытларда ул республика укытучыларының якын ярдәмчесенә һәм киңәшчесенә, алар өчен бик кирәкле фәнни-методик үзәккә әверелде. Биредә институтта мәктәпләрдә укытыла торган төп дисциплиналар буенча махсус кафедралар булдыру, алар эшенә республика фәнни оешмаларының һәм югары уку йортларының әйдәп баручы фәнни-педагогик көчләрен һәм тәҗрибәле укытучы-практикларны катнаштыру зур роль уйнады. Хәзерге педагогика фәненең актуаль мәсьәләләре буенча институтта үткәрелә торган курсларда кайчак Мәскәү, Санкт-Петербург һәм башка танылган фәнни-педагогик үзәкләренә күренекле галимнәргә дә катнаша һәм алар тыңлаучыларны фәннең яңа заманча каза-

Рәсемдә: Профессор Рәшит Исламшин үзенәң туганнары белән. Абыйлары Вагыйз, Гадел, Хәмит һәм яшь Рәшит үзе. 1958 ел.

Рәсемдә: Профессор Рәшит Исламшин үзенең хезмәттәшләре белән.

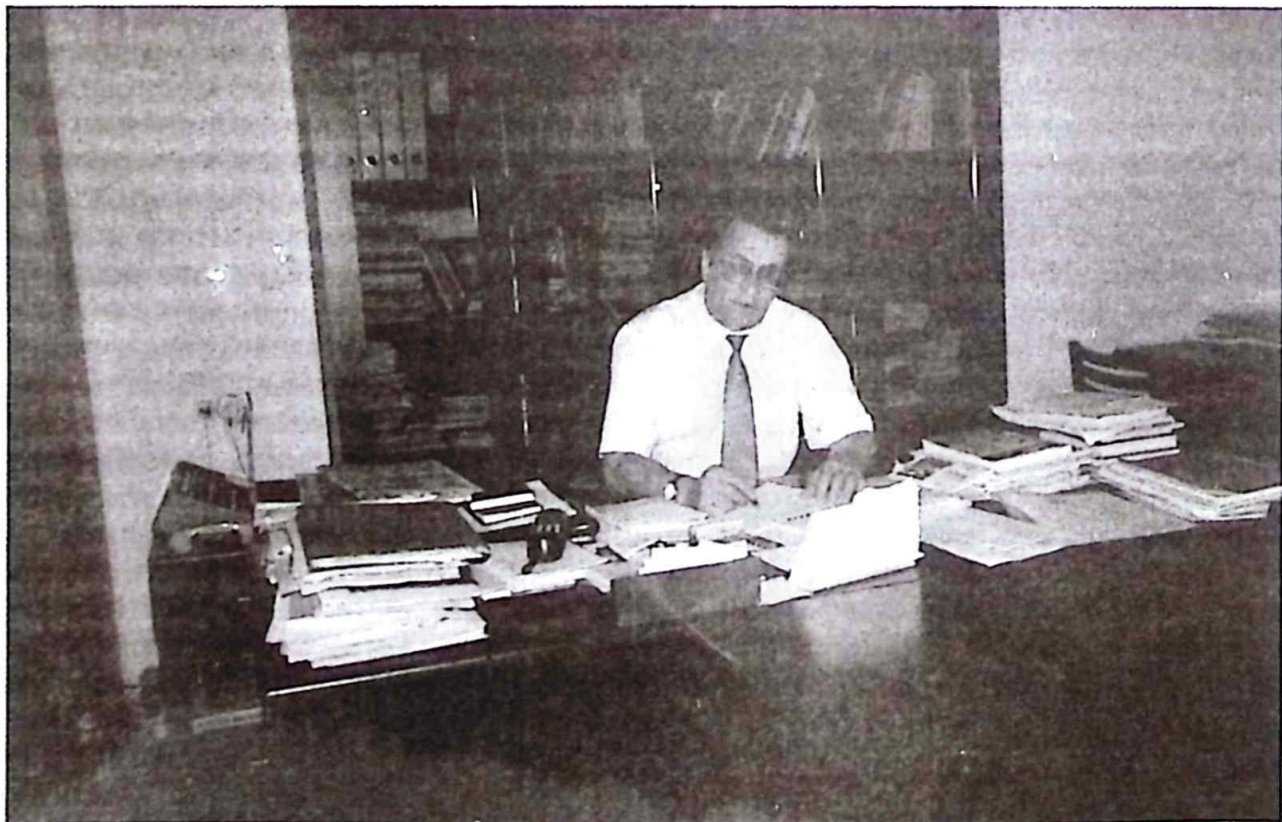
Рәсемдә: Профессор Рәшит Исламшинны кабат институт ректоры итеп сайлау вакыты.

нышлары белән таныштыралар. Гомумән институтта хәзерге укытучыларның үсә барган фәнни-педагогик ихтыяжларын мөмкин кадәр тизрәк канәгатьләндерү максаты алга куелып, шушы максатта фәнни-практик конференцияләр, киңәшмәләр үткәрелә, өстәмә фәнни-популяр хезмәтләр языла. Шундый хезмәтләргә характерлы мисал итеп әле яңа гына «табадан төшкән» китапны — Р. Исламшин җитәкчелегендә һәм автор буларак катнашында тудырылган коллектив басманы — «Өлкәннәр өчен педагогика»ны алырга мөмкин. Шул нигездә институтта аның ректоры инициативасы белән республика мәгариф системасын һәм милли мәгарифне хәзерге таләпләр югарылыгында үстерүгә зур игътибар бирелә. Шәхси фәнни-педагогик эшчәнлектәге кебек, җитәкчелек эшендә дә Исламшиннар династиясенә хәзер тоткасы, аның традицияләрен саклаучы һәм дәвам итүче буларак, Рәшит Әхәт улы милли мәгарифне үстерүгә нык игътибар итә. Ул җитәкче булып эшләү дәверендә гомумән институтта милли рух көчәеп бара. Нәтижәдә татар тарихы, иҗтимагый-фәлсәфи фикере, теле, әдәбияты буенча курсларда укытучыларга торган саен күбрәк мәгълүмат бирелә, методик ярдәм дә күрсәтелә. Бу предметларны укытуда институтның ярдәме республикабыз белән генә чикләнми, бәлки Россиянең татарлар оешып яшәгән күп кенә регионнарына да тарала. Шушы максатта курсларга Россиянең төрле өлкәләреннән укытучылар чакырыла, яки андый укытучылар өчен урыннарда күчмә курслар оештырыла. Болар институт эшчәнлегенә гомум Россия күләмендәге яңгыраш бирәләр. Шул ук вакытта институт Татарстаннан читтәге милли мәгарифкә практик ярдәм күрсәтүче бердәнбер фәнни-методик үзәк булып тора. Икенче яктан, ул үзеннән төрле җирләргә таралган татар мәгарифен яшәтүгә һәм үстерүгә өлеш кертә. Моның белән институт ахыр чиктә гомуммилли әһәмиятле эш башкара, ягъни мәгариф ярдәмендә дөньяга таралган татарларны берләштерүдә һәм бер милләт буларак яшәтүдә актив катнаша. Шуның белән бергә, Р. Исламшинның фәнни-оештыру эшчәнлегенә Татарстан яки татар дөньясы белән генә чикләнмәвен дә әйтергә кирәк. Дөньяга киң карашлы галим-педагог һәм җитәкче буларак, аерым алганда, Россиядәге укытучыларның белемен күтәрү институтлары ректорлары советы әгъзасы сыйфатында ул гомумән бөтен Федерация күләмендә мәга-

риф хезмәткәрләренең квалификациясен күтәрү системасын булдыру идеясен беренчеләрдән булып күтәреп чыга һәм аны гамәлгә ашыру өчен күп көч куя. Моңы ул канәгатьләнү хисе белән үзенң иң мөһим казанышларыннан берсе дип саный.

Профессор Р. Исламшин житәкчелегендә әлеге институт эшчәнлегенң киң милли һәм милләтара (ул Россиядәге өзлексез белем бирү системасында да лаеклы урын алган) яңгыраш алуында ректорның шәхси характер сыйфатларының да роле зур. Эш шунда: Рәшит Әхәт улы — үз эшенә һәрвакыт җаваплы карарга күнеккән, һәр гамәлен формаль рәвештә түгел, бәлки ихлас күңелдән, булсынга дип башкара торган тынгысыз күңелле кеше. Ректорлык вазифасын да ул бөтен күңелен биреп, алны-ялны белмичә башкара. Аның мондый сыйфатлары хезмәттәшләре арасында да тиешле аңлау һәм яклау таба. Күптән түгел Р. Исламшинның яңа срокка ректор итеп яшерен тавыш бирү юлы белән бертавыштан сайлануы шуның ачык мисалы булып тора. Дәрәс, бөтен кешегә дә бердәй ошый яки ярый торган житәкче була алмый да торгандыр, бәлки. Әмма институт язмышын хәл итү факторы булган житәкчене сайлаганда коллегалары Исламшинга карата уртак бер карашта булгандыр, ягъни әлеге җаваплы һәм мәшәкатьле вазифаны башкаруны алга таба да ышанып тапшырганнар, күрәсең.

Рәшит Әхәт улы Исламшинның күпеллык фидакар эшчәнлегенә үзе эшләгән һәм житәкләгән институтта гына түгел, бәлки кинрәк даирәләрдә дә лаеклы бәя алган. Фән докторы, профессор кебек мәртәбәле гыйльми дәрәҗәләрдән тыш, ул Татарстанның һәм Россия Федерациясенең атказанган укытучысы дигән мактаулы исемнәргә, Татарстан Республикасының Мактау кәгазенә, күп кенә башка төрле хөрмәтләүләргә дә лаек була. Күренекле галим, педагог һәм оештыручы буларак, Р. Ә. Исламшин Татарстандагы һәм Россиядәге мәгариф оешмалары эшендә дә актив катнаша. Ә инде аның көндәлек аралаша, хезмәттәшлек итә торган күңеленә иң

Татарстан мәгариф хезмәткәрләренең белемен күтәрү һәм кабат әзерләү институты ректоры, профессор Р. Ә. Исламшин эш кабинетында.

Рәсемдә: Татарстан Мәгариф министры Ф. Ф. Харисов һәм профессор Р. Ә. Исламшин.

якын оешмалары, әлбәттә, республика мәктәпләре, Татарстанда ул булмаган районны яки шәһәрне табуы мөмкин дә түгелдер. Мәктәпләрдә булу аның өчен үзенә бер рухи ихтыяҗга әверелгән. Чөнки мондый вакытларда ул үзенә яшьлегенә әйләнеп кайта, нәселдән килә торган, канга сеңгән дөньяга элгә. Бу дөнья бер үк вакытта аның өчен рухи-әхлакый көч чыганагы булып тора, шуннан ул үзенә дәрт һәм дарман ала. Табигый, мәктәп, бигрәк тә авыл мәктәбе белән Исламшиннар династиясенә тарихы һәм язмышы турыдан-туры бәйләнгән булуын да яхшы аңлый ул. Чөнки бу нәселнең халыкка фидакарь хезмәт итү үрнәге булган мөгаллимлек эшчәнлегенә заманында Исламша мулла тарафыннан авыл мәдрәсәсендә башланган, алга таба Әхәт укытучы һәм аның уллары белән кызлары тарафыннан шулай ук авыл жирендә дәвам иттерелгән. Шушы бай мирасның төп варисы булган Рәшит әфәнде әлегә гомуми стажы ике ярым гасырдан артыграк вакытны эченә алган эшчәнлеккә хәзер яңа шартларда дәвам итә. Кайчандыр кечкенә авыл мәдрәсәсеннән башланып киткән бу эшчәнлеккә ул безнең заманда киң шәһәр дөньясына алып чыкты һәм аңа Татарстан күләмендә генә түгел, бәлки бөтен Россия масштабындагы колачны һәм яңгырашны бирде. Ачыграк әйтсәк, гади татар авылында узган гасыр ахырында Исламша карт, яңа гасыр башында аның улы Әхәт кабызган белем учагы, алга таба тагын да яктырак яна барып, хәзер Рәшит Әхәт улы Исламшинның шулай ук фидакарь эшчәнлегенә аша Татарстан һәм Россия күләмендә күпләрнең аңын, рухын яктырта. Моңың белән Исламшиннар нәселе кабызган һәм буыннан-буынга көчәя барган мәгърифәт учагы татар мәгърифәте үсешенә, аның милләткә аң-белем һәм тәрбия бирү эшчәнлегенә торган саен зуррак өлеш кертә.

ФЛҮН МУСИН,
академик, Татар халкының Кол Гали
исемендәге халыкара бүләге
лауреаты.

БЕЗНЕҢ ОСТАЗЫБЫЗ

Укытучы! Аның турында күпме генә матур сүзләр әйтелмәгән дә, нинди генә жырлар жырланмаган, шигырьләр язылмаган. Аңа карата әйтелгән һәр сүз язучының күңел түреннән саф чишмәдәй булып чыга. Укытучы — ул икенче ана. Шунның өчен ана хөрмәт зур. Үзең олыгаеп тормышның бормалы юлларын үтеп барганда да укытучыңны күңел түрендә йөртәсен.

10 нчы июльдә Апас урта мәктәбен 35 ел элек тәмамлаучыларның очрашу кичәсе булды. Бер ай чамасы телефон шалтыраудан туктамады. «Һәркем очрашудың вакыты, көне, урыны белән кызыксынды. Һәрберсенә хәбәр ителдеме, адресларын, телефон номерларын таптыгызмы, Рәшит абый кайтамы? дигән сораулар явып кына торды. Һәрберсе дулкынлана, күрешүгә хәзерләнә, мәктәп елларын, яшьлек хатирәләрен искә төшерә. Күбесез жомга көнне үк кайтып, Апаста торучы классташларда, очрашу урыны «Яшьлек» кафесында булып, күчтәнәчләрен китереп тә куйган идек. Классташларыбызның кайберләре төрле яклардан шимбә көнне иртә белән кайтып төштеләр. Көндезгә сәгать 11 гә жыела башлады халык. «Яшьлек» алдында зур мәйдан, шунда килгән кунакларны каршы алу үзе бер могҗизага әйләнде. Менә ялтырап торган өр-яңа ак «Волга» килеп туктады. Аннан улы, тормыш иптәше белән Фәрит Шәфигуллин килеп чыкты. Ул Мәскәүдә жылылык станциясе житәкчесе булып эшли икән. Шау-шу, көлешү, шаян сүзләр, кочышып күрешүләр башланды. Һәрберсенә сөйләү рәвеше, кул, гәүдә тотышы, елмаялар, күз карашлары элеккечә, 35 ел үтмәгән дә кебек. Беркем дә ятсынып, уңайсызланып тормый. Барысы да шулкадәр сагынганнар, кадерле туганнарын күргәндәге кебек шатланыштылар. Арадан берсе: «Карагыз әле, тегендә кемнәр килә: берсе — Гөлфинә, тегеләре — Анис, Арамат, тагы бер ят кеше дә килә», — дип кычкырды шатланып.

Мәһабәт гәүдәле, салмак кына, үз дәрәжәсен белеп атлый, үзе ап-ак костюмнан — кем соң ул! Тәлгат бит бу! Укыганда тал чыбыгы кебек нәзек, озын, оялчан, күлгә кебек кенә йөрүче Тәлгатме бу! Әйе, генераль директор, өлкә думасы депутаты, Россиянең атказанган төзүчесе Тәлгат Гыйльфанов Тамбов шәһәреннән ике машина белән кайтып төште. Күрешү минутлары безнең күңелләребездә якты истәлекләрен дә, тормышның авыр сикәлтәле юлларын да искә төшерә, күңелдә елмая, яшәү дәрте кабыза, яшьлек хатирәләрен яңарта. Хәл-әхвәлләрне сорашкан, һәрберсе Рәшит абый кайтып життеме, очрашуга киләчәкме, тагы кайсы укытучыларны чакырдыгыз дигән сораулар яудырдылар. Жыелып бетеп, өстәл янына утыргач, чын күңелебездән үзбезнең иң яраткан, хөрмәт иткән укытучыларыбызны искә алдык. Укыгандагы кызыклы вакыйгаларны, кайбер дәресләрдәге эпизодларны, походка йөрүчеләрне, үткәрелгән кичәләрен искә төшереп, туйганчы көлештек. Укытучыларыбызның күбесе мәрхүм инде. Шулай булса да, алар безнең күңелебездә. Александра Абрамова, Хәмит абый, Хәким Газизов, Мәсрура Газизовалар кебек укытучылар безнең күңелләрдә саклана. Ә исәннәре — Рәхимә Зиннәтуллина, Бәнат Галиәкбәрова, Мәгъсүмә Гыйниятова, Рәшит Исламшин һ. б. белән араларны өзмәскә тырышабыз. Без бу укытучыларда укуыбыз белән бик бәхетле. Уку дәверендә үк без укытучы хезмәтенең бик авыр һәм катлаулы икәннен күрә тордык. Ә аның чын авырлыгын, катлаулылыгын мәктәп еллары артта калгач, үзбезнең жылкәгә дә шул хезмәт төшкәч, үзбезнең балалар булгач, тагын да яхшырак төшендек. Менә шунда укытучыларыбызның кадерен ныграк белдек, аларга рәхмәтле икәнбезнең житкерәсез килде. Бигрәк тә безнең күңел түрләрен яулаган яшь белгеч, безнең класс житәкчесе һәм физика укытучысы Ис-

ламшин Рәшит Әхәт улы турында язасым килә. Бу минем генә хисләр, киче-решләр түгел, ул коллектив рәвештә туган уйлар, фикерләр. Рәшит абый безнең класста эшли башлаганда 21 яшьлек егет, яшь белгеч иде, ә без — 16—17 яшьлек үсмерләр. Безнең класс бердәм, белемле, көчле коллектив иде. Шуна күрә безнең белән эшләү бик авыр да, җиңел дә булгандыр. Аз гына җитешсез якларын да күреп кайбер укытучыларны «утлы табага» да бастыра идек. Ә хөрмәт иткән укытучыларны һәр яклап, хәйран калып искә алабыз. Шуларның берсе — безнең Рәшит абый Исламшин. Шул яшендә өлкән укытучыларда да сирәк очрый торган акыл, педагогик такт, сиземләү, әдәплелек, укучыларга мәхәббәт, үз фәнен шулкадәр оста итеп, яратып укытуы, классны оештыра белүе безне әлегә кадәр таң калдыра. Хәзер безнең үзбезгә 50 яшьтән артык, күбесез аның юлын сайлап педагоглар булдык, тик хәзергә кадәр аның дәресләрен искә төшереп, аннан үрнәк алабыз. Жавап биргәндә, аның йөзәнә карап, аның җылы күз карашыннан, аз гына елмаю, безнең белгәнә шатлануны сизеп, дәртләнеп сөйли идек дәресне. Бер теманы гына укып килеп, 5 ле алып булмый иде аның дәресендә. Бер бишле алу өчен теоретик белем дә булсын, мәсьәлә дә чиш, лаборатор эшне да эшлә, класс алдында чыгыш ясап та күрсәт. Аның 5 лесе безнең өчен бик зур уңыш, үзгәннән канәгатьләнү хисе, дәрт өсти торган символ иде. 35 елдан соң да аның аерым дәресләре безнең исембездә сакланган, югары классларда физика курсы бик авыр фән, дәресләренә һәр укучы аңларлык итеп бирә белү җиңел эш түгел. Әмма аның дәрес материалын шулкадәр оста итеп аңлатуы, үзгәнә иркен, кеше итеп сизеп, укытучының хөрмәт белән сиңа карашын тою фәннең төп асылын аңлауга ярдәм итте. Безнең бәхеткә, язмыш аны безгә китергән, һәм без язмышка бик рәхмәтлебез. Аның класс тактасы янында үз-үзен тотышы, ягымлы тавышы, мөлаем йөзе безнең һәркайсыбызның күңел түренә кереп калган. Без дә бит тиктормас, ачы телле, үзсүзлеләр идек. Ул үзенең тәртибе белән безне «коралсызландыра» иде. Ник бер мәртәбә тавышын күтәрсен, чыраен сытсын. Үзенең тыныч табигате, педагогик такты, балаларны яратуы, гадел булуы безне туры юлдан тайпылдырмады, үзен шушы көнгә кадәр хөрмәтләргә, яратырга, үзенә тартылырга мәҗбүр итте, ә безгә гомергә туры юл күрсәтте. Шул авыр фәнне дә кызыклы, мавыктыргыч һәм оста итеп сөйләп бирүе, фәнне бик яхшы белүе — аның үз эшенең чын остазы икәннән күрсәтте. Тикмәгә генә ул шундый зур институтның ректоры, педагогия фәннәре докторы, профессор, академик, Россиянең һәм Татарстанның атказанган укытучысы исемнәренә лаек булмаган. Ул безнең горурлыгыбыз, безне алга өндәп баручы маяк булып тора. Безнең класста 27 укучы иде. Шуларның дистәдән артыгы укытучы һөнәрен сайлады, алар зур дәрәжәләргә ирешеп, районның төрле мәктәпләрендә уңышлы гына укытып яталар. Калганнар арасында да күренекле кешеләребез байтак. Әйтик, танылган төзүчеләр, химиклар, авиация белгечләре, медицина хезмәткәрләре, хәрби хезмәткәрләр, икътисадчылар, банкирлар һ. б. бар. Хәтта йогынтылы депутатларыбыз да бар. Билгеле, мактаулы дәрәжәләргә ирешү күңелле хәл, тик хәзерге чорда чын кеше булып калу авыр мәсьәлә. Безнең классташлар исә, 35 ел эчендә беркемнең дә йөзәнә кызыллык китермәделәр, чын, саф күңелле кешеләр булып калдылар. Болар бар да безнең хөрмәтле укытучыларыбызның хезмәт җимеше, бигрәк тә Рәшит Әхәт улы Исламшинның зур эрудициясе, кешелеклелеге, армый-талмый, үз вакыты белән исәпләшми хезмәт итү нәтижәсенең бер чагылышы дип уйлыйбыз. Безнең класста районның 17 авылыннан, хәтта күрше район авылларыннан да килеп укыйлар иде. Алар атна бие интернатта торалар, бер көн ялга өйләренә кайтып азык-төлек алып киләләр. Якынак авыл укучылары һәр көнне өйләренә кайтып йөрделәр. Без Апасның үзгәннән, 4 кыз, 5 малай гына укыдык. Безнең мәктәп менә шушы төрле мәктәптән, төрле авылдан җыелган балаларны тату коллектив итеп туплап, мәктәп та-

рихында булмаган 6 медалист хэзерлэп чыгарды. Болардан тыш, классташларыбыз арасында 3—4 кенэ «4»лесе булган унлап уку алдынгылары булды, калганнары да төшөп калганнар түгел иделэр. Хэзер бар да матур итеп тормыш корып, танылган кешелэр булып яшилэр. Барысы да үз тормышларыннан канэгать. 17 авылдан жыелган балалар булгач, класс житэкчебез Рэшит абый ата-аналар жыелышларына 25—30 км ераклыктан аларны чакыртып азаплатмый иде. Ул вакытта юллар начар, транспорт юк. Ул безне чаңгыда шул авылларга походка алып чыгып китэ иде. Шулай итеп ул безнең эти-энилэр, тормыш-көнкүрешебез белән танышып, житешсезлеклэребезне күрөп кайта иде. Ул безне фоторәсемнэргэ төшөрэ, аны барыбыз бергэ ясый идек. Ул бит эле фототүгэрэк житэкчесе дә иде. Бэхеткэ күрэ ул фоторәсемнэр эле дә сакланып, алар безгэ еракта калган яшьлек хатирэлэрен яңартырга, классыбызны, балаларны, яраткан укучыбызны тагы бер кат искэ төшөрөргэ ярдәм итэ. Ул бездэ мөстәкыйльлек тәрбияләде. Классны без бик чиста тотар идек, класс жыелышларын үзебез хэзерлэп, үзебез үткэрэ идек, ул юнэлеш кенэ бирэ иде, класс журналын пөхтэ итеп алып барып, бөтен отчетларны үзебез ясый идек.

Очрашу вакытында Тэлгат Гыйльфановның әйткән сүзлэре бик гыйбрәтле: «Мин педагог була алмадым, мин атказанган төзүче, генераль директор, депутат булдым. Болар барысы да минем укучыларымның фидакарь хезмәт нәтижәсе. Класс житэкчебез, физика укучысы Рэшит абый, гажәеп кеше, ул безгэ авыл хужалыгы нигезлэрен дә укытты. Ул биргән белем белән мин каникул вакытларында туган авылымда комбайнер ярдәмчесе булып эшләдем. Менэ хэзер бик начар — ул фән мәктәпләрдэ укытылмый. Нәрсэгэ тотынсам да, нинди эшкэ алынам да мине укучыларым күрөп, карап торалар шикелле. Беркайчан да аларның йөзлэренэ кызыллык китерәсем килмәде, аларга ошарга тырыштым. Мин Тамбов шәһәрэндэ мәчет салуга һәм күп мәктәплэргэ матди ярдәм күрсәттем. Укучыларыма, классташларыма рәхмәт йөзеннән, минем классташларым эшли торган берничэ мәктәпкэ матди ярдәм күрсәтергэ сүз бирәм. Минем классташ укучыларга Рэшит абый кебек булыгыз», — дип әйтәсем килэ.

Классташларның барысы да чын йөрәклэреннән чыккан жылы сүзлэрен укучыларга, класс житэкчебез Рэшит абыйга багышладылар. Ул безне кешелэрне яратырга, гадел булырга өйрәттэ.

Классташым Фирдүс Сәйфетдиневнең дә сүзлэрен китерәсем килэ. Ул запастагы подполковник:

«Мин мәктәптэ уку дәверэндэ физикадан югары билгелэр генэ алдым дип әйтэ алмыйм, эмма академиядэ укыганда физикадан билгелэрэм мәктәптэгедән югарырак иде, физиканы белүем белән курсташларымнан аерылып тора идем».

Безне котларга район мәдәният йортыннан һавәскәр артистлар, музыкантлар килгән иде. Бер-берсенэ, укучыларга багышланган жырлар яңгырады. Бәйрәмне «Сабан туге» урманында «Озын күл» буенда дәвам иттек. Төн житте, берсенен дә аерылышасы килми, түгэрәклэнөп басып һаман жырлыйлар, сөйләшэлэр, көлешэлэр. Барыбыз да исән булык, тагын 5 елдан шул вакытта шул урында очрашырбыз диөп машиналарга утырышып таралыштык. Апаска кайткач та, төркем-төркем булып Апас урамнарында йөрдек. 5 елга житәрлек, дэрт, көч алып, күңелле хатирэлэрне йөрәгебез түренэ салып, укучыларыбыз, классташларыбыз, дусларыбыз белән сабуулаштык.

МЭГЪФЕРҮЗ НАСЫЙБУЛЛОВА,
логопед.

== МӘДӘНИЯТЛӘР ГАРМОНИЯСЕ ==

Минем алда шактый кыен бурыч тора. Миңа якын дустан, хезмәттәшем үзенчәлекле галим, кызыклы кеше Наил Мансур улы Вәлиев турында очерк язарга кирәк. 1983 елдан АДПИның рус әдәбияты кафедрасы мөдире, 1990 елдан — фәнни эшләр буенча институт проректоры, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Россия язучылар берлеге әгъзасы. Болар барысы да хәзерге заман кешесенең илле еллык тормышындагы күзгә күренеп үсүенең тышкы билгеләре, төгәлрәк әйткәндә, тирә-яктагыларның, бигрәк тә хезмәттәшләренең, күзенә ташлана торган инде буйсындырылган тау түбәләре. Аның бабасы мулла биргән исеме дә гарәпчәдә «ирешүче, омтылучы» дигәнне аңлата. Ул инде бу исемне аклады. Көчле ихтыярның нәрсәгә сәләтле икәннен ул фәндә, иҗатта чираттагы үрләрне яулап исбат итте.

Мин хәзер Наил Мансур улының бүгенге казанышларга ничек ирешүен баян итәргә керешәм. Бу — иң кызыклысы һәм иң кыены.

Ул 1949 елның 3 сентябрендә Чистай шәһәрində гап-гади гаиләдә туган. Аның әтисе Мансур Хужиев улы (1923—1998) Бөек Ватан сугышының икенче группа инвалиды — гомере буе шофер булып эшләгән. Тормыш аңа бары тик башлангыч мәктәпнең дүрт сыйныфын гына тәмамларга мөмкинлек бирә. Аз белемле булса да, тапкырлыгы белән аерылып тора. Шуңа күрәдер инде, ул — гаскәри разведчик, әллә ничә тапкыр дошман тылына «тел» артыннан барып, исән-сау кала. II дәрәжә Ватан сугышы ордены, «Батырлык өчен» медале белән бүләкләнә. Әмма аңа 1943 елның көзеннән 1949 елга кадәр култык тагы белән йөрергә туры килә.

Наилнең язмышында аның әнисе Мәсхүдә Әхмәт кызының (1918—1996) катнашы зур булды. Ул — балачактан II группа инвалид, гомере буе тегүче булып эшләгән, артельдә армия өчен телогрейкалар теккән, аннан соң өйдә тегүчелек эшен дәвам иткән. Язмыш аңа карата рәхимсез булган. 20—30 еллар чигендә гаиләне раскулачить иткәннәр, терлектуарны, йортны тартып алганнар, урамга чыгарып ташлаганнар. Бик яхшы укуларына карамастан, биш кызы һәм аларның энеләрен мәктәптән куып чыгарганнар. Аларга каңгырып кына йөрергә кала. Әгәр дә шәжәрәләрендә жиде буын муллалар килгәннен искә алсак, Исламшиннар нәселенең (әниләренең кыз чагындагы фамилиясе) шактый белемле икәнлекләрен күрү кыен түгел. Наил Мансур улының бабасы 1913 елда Казанда мәдрәсә тәмамлый һәм соңыннан мулла була. Гаиләдә аның бөек Тукайны күмүдә катнашуы турында сөйләгәннәрен бар да хәтерли. Аның газаплы юлы НКВД тарафыннан документлаштырылган. Бу аерым материал булып бара чак. Әмма шуны билгеләп үтәргә кирәк: гаиләдә Әхмәтша Исламша улына (1891—1966) бик зур хөрмәт белән караганнар. Наил Мансур улы бабасына карата булган кансызлыкны һәм хакимсезлекне исенә төшерә. 20-30-40 елларда ул бөтен ил буйлап каңгырып йөри: мәҗбүри эшләрдә була, «Метрострой»да эшли, йөк төяүче, олаучы һ. б. һәм, ниһаять, аны 1949 елда кулга алалар. Имеш, ел саен ул күпләп мал суярга өндәгән. (Мулланың корбан бәйрәмендә корбан чалырга өндәргә тиешлеген хакимияттә «оныта» торган булганнар.) Моңың өчен ул «нибарсы» 10 елга гына каты режимлы лагерьга хөкем ителә, чөнки гаепләнүнең бүтән пунктларына кул куелмаган. Колымадан ул 1956 елда кайта, соңыннан тулы-

Рәсемдә (сулдан уңга): академик М. Х. Хәсәнов, профессор Н. М. Вәлиев һәм профессор Ф. Ә. Табеев.

сынча гаепсез дип табыла. Наил Мансур улының әнисе улының бабасына охшавына шатланып бетә алмый һәм югары белем бирергә тырыша. (1944 елда туган өлкән кызлары Гөлшат мәктәпне тәмамлагач КХТИ га керә, әмма матди кыенлык аркасында укый алмый һәм эшли башлый).

1967 елда Наил Чистайдагы 16 нчы урта мәктәпне тәмамлый һәм әнисе аңа Алабуга педагогия институтының филология факультетына керергә киңәш итә. Улларының студент булуы гаиләдәге зур шатлыklarның сәбәпчесе була. Тормышның ачысын-төчесен татыган ата-анасы моның белән бик горурланалар. Шофер әтисе акчаны аз ала, әнисе фуфайкалар, халатлар тегеп сата һәм яраткан улына ай саен 15—20 сум жибәреп тора. Дәрәс, егет үзе дә сынатмый, язын баржа бушата, ә жәй көне студентларның төзү отрядында эшли, 4 разрядлы ташчы һәм штукатур була. 28 сумлык стипендиягә ярыйсы гына өстәмә була.

Наил Мансур улы үзенең бәхетле кеше булуына ышана. Аның тормыш юлында һәрвакыт мәңге дус булып калырлык кешеләр очрый.

1968 елда, икенче курсны тәмамлаганда ул бик яхшы кеше, остаз һәм алга таба рухи атасына әйләнгән Евгений Петрович Барышников

(1929—1991) белән очраша. Ул чакта Евгений Петрович АДПИның рус һәм чит ил әдәбияты кафедрасы доценты иде. Ул студентта фәнни тикшеренүләргә дәрт, бөек рус әдәбиятына, русның дини философиясенә, гомумән китапка мәхәббәт уята. Бу киң күңелле кеше Наил Мансур улының үзенең дуслары һәм Мәскәү университетындагы шәриктәшләре күренекле филолог һәм тарихчы Вадим Валерьянович Кожин, әдәбият теоретигы Петр Васильевич Палиевский, Толстой иҗаты белгече һәм әдәбият тарихчысы Сергей Георгиевич Бочаров, әдәбиятның билгеле теоретигы Валентин Евгеньевич Хализев һәм башка бик күпләр белән таныштыра. Ни гажәп, алар барысы да Наил Мансур улының дусларына әйләнәләр. Ә бит мондый күренекле замандашларның дуслы булу гади эш түгел. Алар бар да әдәбият дөньясында билгеле кешеләр. Аларның гыйльми хезмәтләре — хәзерге әдәбият фәненең классикасы В. В. Кожин 1996 елда Алабугада кунакта була, институт коллективы белән очраша һәм бу борынгы шөһәрдә хатыны Е. В. Ерилова белән үткәргән көннәрен сагынып искә төшерә. Е. П. Барышников Наил Мансур улы өчен юлын яктыртучы маяк. Ул бүген дә аның белән тигезләнәргә, аның дәрәжәсенә җитәргә омтыла. Евгений Петрович эшкә Липецк дәүләт педагогия институтына китә. Ул рус әдәбияты кафедрасының профессоры һәм мөдире булып эшли башлый. Ара ерак булуга карамастан, дуслар елына берничә тапкыр күрешеп торалар. Мәскәүгә килгән чакларында Наил Мансур улы Липецкига барып килергә вакыт таба. Төнен поездда, бер тәүлек Остазы белән, һәм төнлә тагын юлда. Алар 1971—1991 елларда даими хат язышып торалар. Бу ара эчендә Евгений Петрович 250, ә шәкерте 300дән артык хат яза. Бу хатлар Наил Мансур улының рухи үсеше шаһитлары. Моңа үтә киң күңелле, үзенең тормышын яшә буынга багышлаган кеше белән аралашуның тәэсире зур була.

Институтны тәмамлагач, Наил Мансур улына *alma mater*да калырга тәкъдим итәләр, әмма ул үзен күпләргә куркыткан укытучылык эшендә сынап карарга була. Дүрт ел (1971—1975) ул Чистайның 3 нче урта

Рәсемдә (сулдан уңга): Россия Фәннәр Академиясенең Дөнъя әдәбияты институты директоры, академик Ф. Ф. Кузнецов һәм профессор Н. М. Вәлиев.

Рәсемдә (сулдан уңга): Профессор Н. М. Вәлиев һәм профессор В. В. Кожинов.

мәктәбендә укыта. Ул монда кеше һәм педагог буларак формалаша. Ул моны шатлык һәм горурлык белән исенә төшерә. Иң яхшы укучыларыннан берсе Надежда исемле кызга ул 1975 елда өйләнә. Надежда аның тугрылыклы юлдашына һәм ярдәмчесенә әйләнә. 1975 елда институт ректоры Т. Н. Галиуллин Наил Мансур улын АДПИга эшкә кайтырга чакыра, һәм ул шушы елның апреленнән рус һәм чит ил әдәбияты кафедрасының яшь ассистенты буларак, тормышының «Алабуга сәхифәләрен» ача башлый. 9 ноябрь аенда инде ул гаиләле кеше һәм тулай торакта аерым бүлмә хужасы була.

Инде үтелгән еллар аша көнкүреш һәм гаилә проблемаларының томанлы шәүлэләре генә беленә, ә менә фән юлыннан китү, анда үзенә сүзгәңне әйтү теләге бик ачык күренә. Монда да Е. П. Барышников аның төп консультанты һәм остазы булып кала. Аннан килгән хатлар Наил Мансур улы өчен чын бәйрәмгә һәм рухи кыйблага әвереләләр.

Өч ел ассистент булып эшләгәннән соң 1977 елның ахырында Наил Мансурович СССР Фәннәр Академиясе Казан филиалының тел, әдәбият, тарих институтының аспирантурасына керә. Анда ул татарның күренекле әдәбият галиме, искиткеч кеше профессор Н. Г. Юзиев жетекчелегендә рус-татар әдәби багланышлар проблемасы буенча кандидатлык диссертациясе яза башлый. Төп игътибар татар әдәбияты классигы Фатих Әмирхан ижатына юнәлдерелә, чөнки ул бөек рус әдәбияты һәм мәдәнияты традицияләрен милли җирлектә бик уңышлы файдалана. Нәтижәдә кызыклы гына эш языла һәм ул 1985 елда Татарстан китап нәшриятында «В мире нравственных исканий» исемендә дөнья күрә. Диссертация 1981 елда Башкорт дәүләт университетында махсус советта яклана. Беренче оппонент буларак үтә принципияль галим, татар әдәбияты фәненә бик зур өлеш керткән КДУ профессоры И. З. Нуруллин чыгыш ясый. Ул эшкә бик югары бәя бирә, татар әдәбият белеме өчен бик яңа идеяләргә бай булуын билгеләп үтә һәм аны бастырып чыгарырга тәкъдим итә.

Наил Мансур улының фәндә алга таба нинди юлдан китәргә кирәклеген турында соравына В. В. Кожинов үзенә 1982 ел 8 октяб-

рендә язган хатында гажәп фикерне әйтә. Бу фикер Наил Мансур улының язмышында гаять зур роль уйный.

«Иң төп мәсьәлә — эш хакында. Күп кенә фактлар минем киңәш итә белүем турында сөйләләр (ягъни, мин киңәш сораган кешенең позициясенә күчә беләм). Мин Сөзгә XIX гасыр ахыры татар әдәбиятының рус әдәбияты эзләнүләре белән фәлсәфи, әхлакий һәм эстетик планда тирән узара бәйләнешле проблемасы белән шөгыльләнәргә киңәш итәм. Бу бәйләнеш гадәттә тар социаль планда алына. Ә бер үк вакытта Габдулла Тукай кебек мәгълүм шагыйрьнең дә мәңгелек проблемалар өлкәсендә XIX йөз ахыры XX йөз башы рус әдәбияты белән аваздаш эзләнүләре бар. (Һәм, әлбәттә рус фикере, хәттә дини тәгълимат белән дә.) Бу исә хаксызга онытылган Дәрдемәндкә (Закир Рәмиев 1859—1921) тагын да ныграк кагыла.

Мин аңлайм, бу тирән рухи эзләнүләргә табуы җиңел түгел. Әмма бу хәзер бик кирәк. (Бу сүзләргә 1982 елда әйтелүен исегезгә төшерәм.) Ул заманнарда әле бу идеяләргә тормышка ашыру турында уйларга да мөмкин түгел иде. Рус фикер иясенә алдан күрүчәнлегә гажәпләндерә. (Ул милли әдәбиятта һәм мәдәнияттә дә киләчәктәге тикшеренүләргә нигезен күрә.— Н. Л.) Хәзергә заманның күп кенә татар әдәбияты эшлеклеләре сезне якларлар дип ышанам. Ягъни, әгәр дә сез татар язучыларының (Дәрдемәндтән генә булса да башлап) Достоевский, В. Соловьев, Блок һ. б. иҗатлары белән якынайтучы эзләнүләргә бар дип исбат итә алсагыз.

Монда, әлбәттә, мөселманлыкның югары рухы, аның югары философ идеалы планында христианлык белән аваздашлыгы проблемасы өскә калка.

Эш рус һәм татар әдәбиятлары чигендә корылырга тиеш. Иң беренче чиратта сөзгә XIX гасыр ахыры, XX йөз башы татар язучыларының эзләнүләренә тирәнрәк карарга кирәк. Аны агымдагы эштә генә түгел (бу турыда гел язалам), әмма халыкның һәм кешелекнең бербөтен яшәешен үзләштерүдә дә күрергә кирәк. Менә мин сөзгә нәрсә киңәш итәм В. Кожинов».

Үзенең бу фикерен интернационалист-галим 1982 елның 1 ноябрендә язган хатында тагын бер кат конкретлаштыра. «Кадерле Наил! Эш юнәлеше турындагы минем тәкъдимнәрем күңелегезгә хуш килүенә мин бик шатмын. Бу бит чынлап та бик кирәкле, бик нәтиҗәле юнәлеш. Аны тирәнтен эшкәртү рус һәм татар культурасын аңлауны тагын да баетчак».

Шунысы аянычлы, Наил Мансурович фәндә бүтән юлны (әмма үзенекен) сайлый.

Кожинов күрсәткән юнәлешләрдә дә бик яхшы ачышлар ясарга булыр иде. «В мире нравственных исканий» китабы шул турыда сөйли. Әмма һәркемнең үз юлы, үз сукмагы. Алдагысын беләп булмый.

Аспирантлык еллары үзенчәлекле еллар. Студент чак рәхәт, шатлыклы вакыт. Матди яктан кыенлыктар, проблемалар булса да, аларны яшәлек җиңел уздырып җибәрә. Ә аспирантка килгәндә, күпчелек очракта аның гаиләсе бар, стипендиясе бик аз, диссертацияне язарга кирәк, көнкүреш, гаилә проблемаларын, һич вакыт җитми торган акча мәсьәләсен хәл итәргә кирәк. Болар барысы да Наил Мансур улының башыннан үтте. Хезмәткәрләргә бирелә торган бүлмәне алу өчен ул елга якын дворник булып эшли, Маяковский урамында иртә таңнан чүп-чар, ризык калдыкларын җыештыра. Әмма бүлмәне хәл итеп булмый. Һәм бүтән эш эзләргә туры килә. Һәм ул эшчеләр тулай торагына тәрбияче булып керә, анда елдан артык эшли. Тулай торак тәртибен төнлә бозучылар белән көрәшә, ял кичләргә, төрле чаралар үткәрә, ә иртә белән милициядә үз «хулиганнары» өчен «аңлаша». Ул чакта улы-

на әле бер-ике яшь, хатыны — Мәдәният институтының китапханә бүлегендә читтән торып укый. Бер үк вакытта Республика яшьләр китапханәсендә китапханәче. Һәм, ниһаять, аспирантлыкның соңгы елында (1979) бу гаиләне Г. Камал театрының күренекле артистлары А. Гайнуллина һәм И. Хәйруллин үзләренә сыендыралар. Бу яшь диссертантка эшнә вакытында тәмамларга мөмкинлек бирә.

Әмма аспирантлык еллары проблемалардан гына тормый. Без инде югарыда, Наил Мансуровичның дуслар ягынан бәхетле икәннән билгеләп үткән идек. Казанда ул гаҗәеп тирән фикерлеләүче талантлы әдәбият галиме һәм библиофил, филология факультеты деканы Жәмил Галим улы Сафиуллин белән яқыная. Жәмил Галим улы Наил Мансур улына рухи яктан үз кыйбласын табарга булышкан, фәндә юлын билгеләүдә зур өлеш керткән якин дусларынан берсе булды.

Гаилә язмышында Т. Н. Галиуллин да зур роль уйнады. Әле студентлык елларында ук ул фәнни эштә актив филолог Наил Вәлиевны күрәп алды, һәм мәктәптә дүрт ел укытканнан соң аны АДПИга чакырды. Һәм яшь галимгә гыйльми җитәкче дә табып бирде. Башта ул профессор И. З. Нуруллин иде, аннан соң инде СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалы, Г. Ибраһимов исемендәге институтның әдәбият бүлегенә мөдире профессор Н. Г. Юзиев булды. Наил Мансурович үсешенә һәр этабы — кандидатлык диссертациясен яклау, доцентлык, кафедрада мөдирлек итү — Т. Н. Галиуллинның турыдан-туры тәэсире астында узды. Әмма шуны да әйтергә кирәк, хөрмәтле ректорның тормышындагы катлаулы чорларында да Наил Мансурович аңа хыянәт итмәде.

Аспирантураны тәмамлаганнан соң (1980 елның башы) кафедрада эшләү җиңел булмады. Шәхси өлгерү, дөньяга караш формалашу, хезмәттәшләр белән мөнәсәбәтләрнең билгеле критерийлары эшләнү процессы барды.

АДПИның әдәбият кафедрасына 80 елларның башында Е. П. Барышниковның икенче бер шәкерте, Липецк пединститутын тәмамлаган Павел Геннадиевич Гореловның килүен аерым күрсәтеп үтәргә кирәк. Ул — бокс буенча спорт мастеры, профессиональ сәнгатьчә укучы, талант-

Рәсемдә (сулдан уңга): М. В. Ломоносов исемендәге Мәскәу дәүләт университеты профессоры В. И. Кузнецов һәм профессор Н. М. Вәлиев актлар залында.

Рәсемдә (сулдан уңга): «ЕлАЗ» акционерлык жәмгыяте генераль директоры Р. Х. Зарипов, профессор Н. М. Вәлиев, профессор Ф. Ә. Табеев һәм Алабуга шәһәр һәм район хакимияте башлыгы, физика-математика фәннәре кандидаты, Татарстан халык депутаты И. Р. Гафуров.

лы филолог (хәзер ул филология фәннәре кандидаты, бик югары мәдәни потенциал иясе, «Москва» телекомпаниясенең әйдәүче комментаторы).

Бер остазның ике шәкертенең дуслыгы беренче очрашудан ук башлады һәм гомерлеккә әйләнде. Павел Геннадьевич белән көн саен аралашу, әдәби чаралар үткәрүдә бергәләп эшләү дәверендә күп кенә планнар сынап каралды. Бу әңгәмәләр 1983 елда Наил Мансурович әдәбият кафедрасы мөдире итеп билгеләнгәч, тагын да актуальләшә төште. Кечкенә коллектив эшчәнлегенең яңа юнәлешен билгеләргә кирәк иде. Вакыт узду белән, бер ярым дистә елдан соң ул чактагы ректоратның үз кадрларын «үстерүгә» юнәлдерелгән сәясәтенең үзен-үзе акавы ачык күренде. Наил Мансурович яхшы мөдир булып чыкты, ул әле дә бу коллектив белән җитәкчелек итә. Баштарак ике яшь дуска (әлбәттә, монда безнең дә катнаш булды) элекке кафедра мөдире яклы булган күпчелекнең гаять көчле басымына каршы торырга туры килде. Алар АДПИның әдәбият кафедрасын аспирантурага юллама, доцентлык, фатир алу өчен трамплин сыйфатында файдаланалар һәм максатларына ирешкәч, эстафетаны бүтәннәргә тапшырып, институтны ташлап китәләр. Наил Мансурович килү белән бу традициягә чик куелды, чөнки яшь мөдир үз вузының патриоты була. Шуңа күрә ул очраклы кешеләрнең институт коллективыннан, кафедрадан «тончыган провинциаль тормыш белән яшиләр» дип мәсхәрәлә көлүләренә юл куя алмый. АДПИ үсү өчен бер чара гына дип уйлаучылар әлбәттә, китеп барды. Ә бүтәннәр әле дә чын күңелдән, бирелеп эшлиләр. Әдәбият кафедрасы институтның иң тотрыклы кафедрасы, аннан кадрлар китми, ижади эш белән кызыксыну көчле.

Тагын шуны әйтергә кирәк: П. Г. Горелов 1984 елда Россия фәннәр академиясенең дөнья әдәбияты Институтының рус классик әдәбияты бүлегендәге аспирантурага керә, һәм аны тәмамлагач институтта ук

эштә кала. Соңга таба ул «Молодая гвардия» нәшриятына мөдир булып күчә. Хәзер исә телевидениедә эшли.

Сиксәнненче еллар урталарынан Наил Мансурович туган әдәбияты өлкәсендә эзләнә башлый һәм вакыт узу белән бу мавыгу фәнни омтылышка, тормыш мәгънәсенә әйләнә. Башта ул «XVIII— XX йөзләрдә рус язучылары Алабугада» дигән тема өстендә эшли, аннан соң ул конкретлаша. Һәм инде «Д. И. Стахеевның (1840—1918) язмышы һәм ижаты» дигән исем астында төп темага әйләнә. Дмитрий Иванович Стахеевның тормышын һәм ижади мирасын өйрәнү Наил Мансуровичны үз фәнни сукмагына алып чыга. Аңа бу өлкәдә чирәм жирне күтәрергә туры килә. Академик М. Х. Хәсәнов «Дмитрий Стахеев. Творческий путь писателя» (Казань: АН РТ, 1995, с. 6,7) монографиясенә язган кереш сүзендә болай дип бик дөрес билгеләп үтә: Наил Вәлиев эшләгән эшнең бик әһәмиятле булуы шик уятмый. Безнең мәдәнияткә бик зур язучы кайда. Без моны В. Шаламов, А. Солженицын, Б. Пастернак, М. Цветаева ижатларын яңадан ачу белән генә түгел, бәлки бу гасырның рус философиясен һәм әдәбиятын да, хәзер Пушкинны, Гогольне, Достоевскийны да, бигрәк тә аларның дини карашларын яңача аңларга тырышабыз. Д. Стахеев ижатын өйрәнүдә шундый ук әһәмияткә ия.

Онытылган талантлы язучы безнең барыбызны да нульдән башларга мәжбүр итә: без эзлекле рәвештә ижатын өйрәнәп, Стахеев китاپларын һәм аның турындагы хезмәтләрне бастырып чыгарырга, докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре якларга, ягъни язучының ижади мирасының «чирәм жирен күтәрергә» тиешбез. Мин ышанам, без рус әдәбиятын яңа әсәрләр белән баетачакбыз. Ә аларның рухи әһәмиятенә бәя биреп бетергесез.

Бу эш язучының тормышын һәм ижатын өйрәнүдә беренче тәҗрибә. Мондый тикшеренүләрнең жанры яңа түгел, әмма Наил Вәлиев арзанлы яңалык артынан куучылардан түгел. Аңа Стахеевның зур һәм хаксызга онытылган язучы икәннән раслау әһәмиятле. Наил Вәлиев чын художникның исеме яңадан күтәрүче бердәнбер белгеч. Ул үзе ачкан бу тема өстендә эшен дәвам итә.

М. Х. Хәсәновның Наил Мансурович белән күптәнге дуслыгын да күздән ычкындырмакка кирәк. М. Х. Хәсәнов Н. М. Вәлиевнең докторлык диссертациясен язуын һәм яклавын тизләтүче булды. Очрашкан чакта ул эшләгән эш турында хисап ясатты, тизрәк тәмамларга кирәклегең әйтә килде. Һәм бу әйбәт нәтиҗәгә дә китерде. Ирләрчә вәгъдә биреп, Наил Мансурович эшне озакка сузмады. Докторантурага китмичә, озакка сузылган ижади яллар алмыйча, агымдагы көндәлек эшләрдә кайнавына карамастан ул бик аз вакыт эчендә докторлык диссертациясен язды. Аның беренче оппоненты академик М. Х. Хәсәнов булырга тиеш иде. Бу очраклы түгел, чөнки эш бик яхшы башкарылган иде. Әмма монографиягә кереш сүзне язу моны тормышка ашырырга ирек бирми.

Мансур Хәсәнов белән аралашу елларын Наил Мансурович үзе өчен зур тормыш сабагы дип саный, чөнки ТФАның хәзерге президентының эшчәнлек спектры гажәеп киң. Ул бик нечкә сәясәтче һәм дипломат, чын мәгънәсендә галим-аналитик, үтә мөлаем кеше. Бик мәшгуль кеше булуына карамастан ул үзенең Алабугадагы дуслы белән аралашырга вакыт таба. Мансур Хәсәнович Алабугага үзенчәлекле мөнәсәбәттә, чөнки 1948 ларда ул монда китапханә техникумын тәмамлаган. 1998 елның октябрендә ул епархия хатын-кызлар институты-педагогия институтының 100 еллык юбилееда катнашты. Без аңа моның өчен рәхмәтле.

Наил Мансуровичның Стахеев мирасы өстендә максатчан эшләве

берничә житди нәтижәгә китерде: 1990 елда АДПИ да, моңарчы ябык булган Россия сәүдәгәрләр сословиесенең ил тормышындагы роле дигән темага Бөтенсоюз фәнни-гамәли конференция үткәрелде. 1992 елда Татарстан китап нәшриятында 1917 елдан соң беренче тапкыр Д. И. Стахеевның «Духа не угашайте» дип аталган сайланма әсәрләр җыентыгы чыкты, 1994—1996 елларда төрле нәшриятларда Наил Мансуровичның Д. И. Стахеев турында монографик тикшеренүләре басылып чыкты. Теманы өйрәнүнең иң югары ноктасы — Стахеев ижаты буенча докторлык диссертациясен яклау булды. Ул 1996 елның июнендә Мәскәүдә Россия Фәннәр Академиясенең М. Горький исемендәге дөнья әдәбият институтының махсуслаштырылган советыннан үтте. Ул илдә иң абруйлы советлардан исәпләнә. Тагын шуны әйтеп китү әһәмиятле: әйдәүче оешма итеп Санкт-Петербургтагы мәгълүм рус әдәбияты институты (Пушкин йорты) билгеләнә. Россия Фәннәр Академиясе академигы А. М. Панченко уңай бәяләмәгә кул куя.

Диссертацияне уңышлы яклау ил галимнәренә Наил Мансуровичның хаксызга онытылган XIX гасыр рус әдәбияты классигының исемен дөньяга чыгаруын танытты. Һәм бу исем рус әдәбияты тарихына кереп калырга тиеш иде.

В. В. Кожин, П. В. Палиевский, В. Е. Хализев, М. Х. Хасанов, Я. Г. Сафиуллин белән дистәләрсә еллар дус булу Наил Мансуровичны европача белемле галим итеп формалаштырдылар. Ул тигез дәрәжәдә үзенең күренекле замандашлары белән аралаша ала, үзенең мәдәни һәм фәнни потенциалын елдан ел үстерә, ижади эзләнүләр диапазонын киңәйтә һәм тирәнәйтә.

Мәгълүм галимнәрнең Алабугадагы коллегаларының эшчәнлеген ничек бәяләүләрен карап үтү файдалы булып. В. В. Кожин белән аралашу бигрәк тә нык һәм даими булды. Ул үзенең провинциядәге дусларына югары бәя бирә. 1994 елның 2 мартында ул болай диде: «Духа не угащайте» китабы, бигрәк тә фаҗигале мәхәббәт турында беренче роман («Избранник сердца») мине хайран калдырды. Стахеев — чын, зур язучы, һәм бу теманы күтәрәп бик яхшы иткәнсең. Кереш мәкалә бик яхшы, ул бик проблемалы, шуңа күрә докторлык диссертациясендә дә проблема куярга кирәк. Аны «Тормышы һәм иҗат юлы» дип атарга ярамый, чөнки мондый исем сагайтчак. Мин «Литературная Россия»гә шалтыраттым, китап өчен сиңа рәхмәт әйтергә теләдем, ләкин миңа, әле вакыты түгел дип әйттеләр һәм мине суындырдылар. Әмма мин рус классик әдәбияты турындагы мәкаләгә Стахеев һәм синең эшчәнлегең турында бүлек кертәм һәм докторлык диссертациясенә рәсми отзый язам.

Докторлык диссертациясенә оппонент итеп мине билгеләмәсләр, чөнки мин кандидат кына, бер вакытта да доктор булырга омтылмадым, әмма бәяләмәне мин рәхәтләнеп язачакмын. Вәгдә ителгән бәяләмә языла һәм ИМЛИнең махсуслаштырылган советына җибәрелә. Наил Мансуровичның ун ел эчендә ни белән шөгыльләнгәнән аңлар өчен аны тулысынча китерергә кирәк дип саныбыз.

«Инде бик күптән билгеле булганча, диссертацияне бәяләүнең төп критерие — бигрәк тә докторлык диссертациясенең — фәнгә яңалык алып килү, ягъни, тантаналырак итеп әйтсәк, — ачыш ясау. Әмма кызганычка каршы бу «яңалык»ны диссертацияләрдән эзләп табуы кыен. Гадәттә сүз аерым «ачыклаулар» турында бара, әһәмияте әллә ни зур булмаган тема борылышлары турында сүз бара.

Наил Мансуровичның диссертациясе темасы буенча да ачыш булып тора. Диссертантның фәнни кысалыгына тиешле бәя биреп китмишә булмый: ул инде күптән зур хезмәт таләп итә торган эшкә, күптән «онытылган» сүз остасының ижатын өйрәнүгә алына. Ә бит аның бу күп ел-

лык хезмәтен танымаска да мөмкиннәр иде, чөнки Д. И. Стахеевның исеме әдәби белешмәләргә дә кертелмәгән.

Наил Мансурович Д. И. Стахеев әсәрләрен яңадан бастырып чыгаруга ирешә һәм язучының исеме Ватан әдәбияты классиклары белән янәшә торырга тиешлеген исбат итә. Ә аның «онытылуы» язучы тормышының инде өлгергән чорында барлыкка килгән консерватив фикерләренә, инде якынлашып килүче революцион катаклизмага каршы торуына бәйләнгән.

Д. И. Стахеевның әдәби һәм кешелек йөзен ачу өчен диссертантка күп кырлы эш башкарырга туры килгән. Ул моңарчы булмаган библиографияне төзи, язучының әдәби һәм тормыш багланышларын ачыклай һ. б. Бер сүз белән әйткәндә, безнең алда ачыш — диссертация. Һәм мин хөрмәтле Гыйльми совет әгъзаларын Наил Мансуровичның бу хезмәтенә тиешле бәя бирергә, аңа тиешле гыйльми дәрәжәне бирергә чакырам.

Әйдәүче гыйльми хезмәткәр **В. В. Кожин**
26.VI.1996.

Шактый кыен үткән яклау процедурасы кичен нәтижә ясау белән тәмамлана. Анда исемнәре мәгълүм кешеләр үз фикерләрен ачыктан-ачык әйттеләр. П. В. Палиевский, әле күптән түгел генә ул ИМЛИдә фән буенча директор урынбасары иде, дөнья әдәбиятын һәм аның теориясен тирәнтен өйрәнүчеләрнең берсе, пушкинист, болай дип билгеләп үтте: «Наил Вәлиев — Евразия идеалының классик гәүдәләнеш. Бу Евразиягә хәзер мәңгегә юкка чыккан коммунизмга алмаш буларак омтылалар. Әмма моны әле ачыклайсы бар. Ә менә бу кеше Евразиянең нәрсә икәнлеген эзләүче галимнәр язган кеше. Һәм шушы кеше безнең күз алдында безнең мәдәни фәнни көчләребезне беринди теориясез туплады. Иң гажәбе шул, бу Евразия ерак Азиядә дә, ерак Европада да түгел икән, ә шушы Европаның нәкъ үзәгендә үзәбезнең үзәгебездә икән. Безнең үзәгебездә бу Евразия яши. Бу бердәмлек кайчандыр бер-берсенә котырып каршы торган халыкларда яши. Ә менә хәзер бик авыр хәлгә калгач инде бер-берсеннән башка яши алмаячакларын аңлай башладылар. Әгәр дә алар аерылмас, бердәм тамырдан килүләрен аңламасалар, бу кыенлыкларны нинди генә милли киёмнәргә төренсәләр дә аңлай алмаслар.

Бу гади генә күренеш түгел. Аның социаль-хакыйкый башлангычын коммунистлар һәм бер үк вакытта сәүдәгәрләр сословиясе, традицион — урыс башлангычы гәүдәләндерә. Наил Мансурович бу ике кушылмый торган гигант ташларны цемент белән катырган шикелле берләштерә, бердәм рухи бина салырга мөмкинлек бирә. Бу аның, шәхес буларак, бөек казанышы. Һәм без дөнья әдәбияты институтында бу диссертацияне якларга кабул итеп бик яхшы эшләдек һәм аны менә дигән итеп тәмамладык.

Женя Барышниковны искә төшерәм. Ул Толстой семинарында беренче тапкыр Наил Мансуровичка безнең игътибарны юнәлтте. Аннан соң Наил Алабугада укытты, «дөньяга» Павел Геннадьевич Горелов кебек кешеләрне чыгарды. Хәзер ул Мәскәү телевидениесенә мәгълүм сәяси һәм мәдәни күзәтчесе. Без күпләрне искә алабыз. Әмма алар барысы да бер-берсе белән Наил Мансурович шәхесе ярдәмендә берләшәләр».

Хәзерге рус әдәбияты бүлеге мөдире, А. М. Ушаков нәтижә ясауда катнашучыларга һәм махсуслаштырылган Советка характеристика бирде. «Мин үзәбезнең махсуслаштырылган Советның зирәклеген һәм гаделлеген билгеләп үтәргә теләм. Ул бер генә кара тавыш та бирмәде, һәм моны болай аңлатам. Беренчедән, Наил Мансурович безнең ин-

ституттан түгел, икенчедән ул югары дәрәжәдәге, яхшы диссертация язган. Өченчедән, Советның бөтен әгъзалары бик мөлаем кешене күрделәр. Сөз, Наил Мансурович, бу хисне уятасыз. Бәлки кем дә булса диссертацияне укыгандыр да, әмма ул оппонентларны тыңлый һәм «мин диссертантка ышанам, яклап тавыш бирергә кирәк», ди. Мәнә Лидия Дмитриевна (Опульская-Громова — рус классик әдәбияте бүлегенә мөдире.— Н. Л.) — безнең илнең иң зур текстологларыннан (Л. Н. Толстой ижаты буенча.— Н. Л.). Мәнә Борис Прокопьевич (Гончаров.— Н. Л.), илдә мәгълүм шигырь белгече, әдәбият теоретигы, Всеволод Юрьевич (Троицкий.— Н. Л.). Аның белән таныштырып та торасы юк, чөнки аны рус әдәбиятының, зур белгече буларак беләләр. Александр Сергеевич (Курилов.— Н. Л.), XVII гасыр рус әдәбиятының зур белгече. Алар барысы да диссертацияне яклау алды тикшерүендә бердәм фикергә килделәр: бу эш безнең махсус советта якланарга лаеклы һәм хәзерге әдәбият белеменә өлеш булып тора.

Л. Д. Опульская-Громова эмоциональ рәвештә болай диде: «Наил, сөз рус милләтеннән түгел, сөз татар һәм үзегезнең хезмәтегез белән чын культура һәм фидакар эшенең ниләр кылганын исбатладыгыз. Сөз фән белән җитди шөгыльләнәсез һәм безнең тарафтан, руслар тарафыннан (оятыбызга каршы) язучыны кайтарасыз».

В. И. Троицкий да Институтның эшенә бәя бирде. Һәм ул кызыклыгына. «Мин шуны әйтергә теләм: ИМЛИнең махсус советында җитди булмаган яклаулар юк. Аңлашыла, диссертацияләр төрле дәрәжәдә була, без беребез дә даһи түгел, тарих безнең турыда үзенең сүзен әйтер. Әмма кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре дәрәжәсә бар. Моны исәпкә алмыйча ярамый. Һәм безнең Советтан бу дәрәжәдән түбән диссертацияләр үтми. Бу җитди Совет. Мин әле тагын бер советның әгъзасы. Һәм мин (нәкъ мәнә шуны әйтүне максат итеп куйган идем). Ул Советтагы кайбер коллегаларымның принципсызлыгын күрдем. Профессиональның принципсызлыгы башланган урында фән бетә. Бездә, кызганычка каршы фәндә приципиальлек бетә бара. Һәм фәнебезнең дәрәжәсә гомумән алганда түбән. Бәхеткә, безнең Советта бу юк, һәм мин, Наил Мансурович, диссертацияне бездә яклавыгызга бик шат. Бу чынлап та һәр төрле компромиссларга сәләт — сөз Совет ИМЛИ директоры Ф. Ф. Кузнецов фикер алышуларга нәтижә ясап, Н. М. Вәлиевнең докторлык диссертациясенә югары бәя бирде, һәм аның эшлекле китапларының гомум Россия фәненә өлеш икәнен әйтте.

Мәскәү дәүләт лингвистика институтының дөнья культурасы кафедрасы һәм әдәбият кафедрасы галимнәре профессорлар Момонтов С. П., Пучков П. И., Бондарев А. П. Н. М. Вәлиевкә профессор исеме бирү турындагы тәкъдимне нигезләп, экспертиза ясадылар. Анда бер бик әһәмиятле деталь аерып алып күрсәтелә: «Тагын бер фактка басым ясап әйтергә кирәк: тугандаш Татарстан вәкиле, филология фәннәре докторы Н. М. Вәлиев Алабугада тикшеренү һәм фәнни педагогик эшчәнлек өчен хәйран кыен шартлар тууга карамастан, нахакка онытылган рус культурасы эшлеклеләреннән берсен кайтаруга үзен фидакарларча багышлады. Ә алар 1917 елга кадәр рус культурасының үзенчәлеген өчен һәм Россиянең башка халыклары культуралары бердәмлеген өчен көрәштеләр».

1997 елның 17 мартында Кожинов шундый нәтижә ясады: «Синең диплом алуың үз гомереңнең шактый өлешен сарыф иткән эшенең иң әһәмиятле этабының лаеклы нәтижәсә. Иң әһәмиятлесе шунда, диплом, дәрәжә блат буенча алынмады. Син җитди ачыш ясадың һәм эшенең дәвам итәрсең. Аның җитдилеген мин синең өеңдә күрдем. Бик күп эш башкарылган, һәм нәтижәсә дә бик әһәмиятле».

1999 елның февралендә Кожинов Наил Вәлиев турында болай диде: «Мин шуңа ышанам: Россия үзенең асылы белән күпмилләтле ил, һәм минем өчен рус һәм татар, осетин һәм кабардин арасында аерма юк. Монда гажәпләнерлек урын юк, мин инде күп тапкырлар яздым, аерым алганда «Повесть временных лет» Россиянең борынгы гәүдәләнешенең икәннен күрсәтеп үттем. Анда рус дәүләтенә нигезне ике фин-угыр ыругы салуы турында әйтелә. Русьның башлангыч төше Төньякта барлыкка килә: гажәп бер нәрсә, игътибар итүегезне үтенәм, рус дәүләтен төзегән кабиләләрне санау фин ыругыннан башлана. Иң элек «чудь» атала, аннан соң инде «славяннар», «кривичлар», «весь» китә. Икенче бер бик ачык мисал: Пушкин егерме юллык васыятен яза: «Мин үземә гажәп һәйкәл салдым...» һәм шушы егерме юлда ул рус халкы өчен генә ижат итмәвен әйтә. Ул «мине Русьтагы һәр бөек тел атар», ди. Тел дигәндә, ул, әлбәттә, халыкны күздә тотта. Анда «славянның горур оныгы» да, әлегә «кыргый тунгус» та, «дала дусты калмык» та бар. Хәтта үзен «әлегә кыргый» өчен дә язганын әйтә. Шулай да билгеләп үтәргә кирәк. Пушкин васыятен үтәмәгән рус, ул чын мәгънәсендә рус кешесе түгел, шуңа күрә бу турыда сөйләп тә торасы юк.

Һәм мин әйтергә теләгәннең соңгысы. Мин ислам өлкәсендә белгеч түгел, моңа дегъва да итмим, чөнки дин фәне ул катлаулы мөстәкыйль фән һәм сәнгать. Әмма мин исламның һәм православиең кайбер әхлакий нигезләренең бик якин булуларына тирәнтен ышанам. Наил Вәлиев эшкә бик дәрәс якин килә, аның төпле нигезе бар. Һәм мин рус булмаган кешенең рус әдәбияты турында язуын югары бәялим.

Наил Вәлиев Мәскәүгә килгәч, аның күренекле рус галимнәре һәм язучылары зиратларына ашыкканын күзәткәнем бар. Ул бу кешеләрнең кайберләренең язмышлары белән кызыксына. (Хәзерге вакытта ул археограф, археолог һәм филолог К. И. Невоструев ижаты белән кызыксына.) Һәм бу бик әһәмиятле. Тышкы яктан караганда, ул берни дә бирми кебек, әмма чынлыкта исә күп нәрсәне бирә: кеше булган, яшәгән һәм җирләнгән урыннарда булсаң, аның белән рухи туганлык урнаша.

Мин Наил Вәлиевнең тапталган сукмактан китмәвенә сөенәм. Һәм ул инде хәзер матур әдәбият өлкәсендә түгел, ә борынгы рус культурасы өлкәсендә ачыш ясый. К. И. Невоструевны күтәрәп чыгып, ул борынгы рус культурасы мирасын өйрәнү буенча гаять зур эш башкарды. Һәм мин моңа бик югары бәя бирәм.

ИМЛИдә яклау диссертантка игътибарны көчәйтте, аны эшкә Казан һәм Мәскәү вузларына чакыра башладылар, әмма ул туган институтында калды.

1997 елда Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Указы белән Наил Мансуровичка «Татарстан Республикасының аткалган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

1998 елд АДПИ коллективы өчен үтә җаваплы һәм әһәмиятле булды. Уку йортының 100 еллыгы билгеләп үтелде. Табигый, Наил Мансурович башлап йөрүчеләрдән булды. Без бергә-бергә яхшылап хәзерләндек, бик күп кунакларны каршыладык һәм юбилейны лаеклы үткәрдек. Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: фән өлкәсендә шундый зур казанышларга ирешүенә карамастан, Наил Мансурович тынычланып калмады, һәм берни дә булмагандай, үзенең фәнни эшен давам итте. Шунысы гажәп, Стахеев мирасын өйрәнү белән бергә, ул тагын бер бик әһәмиятле теманы күтәрә — илнең архив һәм китапханәләреннән бөек рус археологы, археографы, филологы Россия Фәннәр академиясенең хәбәрче әгъзасы профессор Капитон Иванович Невоструев (1815—1872) турында материаллар таба һәм аның турында берничә публикация ясый. 1998 елда АДПИ нәшриятында Алабуга галиме турында бе-

ренче популяр брошюра басыла. Илнең мәғлүм галимнәре аңа уңай бәя бирделәр.

1999 елның июлендә КамАЗ нәшриятында Д. И. Стахеевның Наил Мансурович тарафыннан әзерләнгән һәм символик рәвештә «Благоприобретение» дип аталган сайланма әсәрләре чыга. Бу әсәрләрнең нигезендә рухи кыйммәтләрнең матдилектән кеше тормышында өстенлек итүе идеясе ята.

Әлбәттә, Наил Мансуровичның шәхесе язучы, галим, жәмәгать эшлеклесе булуы турында сөйлибез икән, кыскача булса да аның проректорлык вазифасын ничек үтәвен игътибардан читтә калдыра алмыйбыз. 9 ел эчендә ул институт тормышының бөтен якларында үзенең эшчәнлеген жәелдерде. Әгәр дә аңа уку биналарын, тулай торақларны ремонтлау, территорияне жыештыру һәм аңа асфальт жәю мәсьәләләре белән мөрәжәгать итәләр икән, бу беркемне дә гажәпләндерми. Ул үзен шаяртып хужалык эшләре буенча проректорның «беренче урынбасары» дип атый. Наил Мансуровичның кайнап торган табигате кемнәндер нәрсәдер эшләвен читтән тыныч кына күзәтеп торырга рөхсәт бирми. Аның асылы нидер эшли, ул шуның белән янып яши. Аның үз вузының патриоты икәнән әйтеп торуның кирәге юк. Бу турыда бар да белә. Аның төп тормыш принцибы эш, эш һәм тагын бер тапкыр эш. Кызганычка каршы, безнең күбебез ял итә белми. Наил Мансурович та шулар исәбеннән. Әмма эш авырлыгыннан һәм тормыштан зарланучылардан аермалы буларак, ул оптимист — әгәр дә эш үзеңә ләззәт, ә кешеләргә файда китерсә, андый чакта яшәргә дә, эшләргә дә ярый. Ә энергия һәр кешедә житәрлек.

Наил Мансурович белән эшләү җитди, ул ачык һәм туры кеше. Күзеңә карап, синең турында ни уйлавын әйтеп бирә ала. Болай эшләү һәрвакытта да дәрәс түгелдер, әмма инде аны бүтәнчә итеп тәрбияләргә кирәкми. Төрле яклап европача тәрбияләнгән кеше, ул югары культурага ия. Ул һәрвакытта да карьерист булмады. Беренче планга ул кешеләрчә үзара мөнәсәбәтне куя, һәм шуңа күрә хыянәткә сәләтсез. Кешеләрчә мөнәсәбәттә Наил Мансурович өчен иң кыйммәтлесе дуслык. Озак еллар бие бергә эшләү дәверендә безнең арада бернинди бәрелеш, сүзгә килү, ара бозылу булмады. Әмма безнең үзара мөнәсәбәтләргә чөй кагырга омтылулар бер генә тапкыр күзәтелмәде. Әлбәттә, үзебезнең хаклыгыбызны исбат итәр өчен без еш кына бәхәсләшәбез. Ә безнең хаклы булуыбыз һәрвакытта да эш файдасына. Институт коллективы киләчәккә ышаныч белән карый, һәм монда Наил Мансуровичның өлеше зур.

Быел АДПИның тарих-филология факультетын аның улы Эмиль тәмамлады. Ул инде онытылган Казан шагыйре Г. П. Каменев ижаты буенча диплом яклады һәм аспирантурага керергә әзерләнә. Шунысы әһәмиятле — ул атасы эзеннән бара. Ул иркә профессор улы түгел, ә бернинди дә физик эштән курыкмаучы, машинаны якыннан белүче, күп укыган, тәрбияле, киләчәктә ышаныч белән караучы чын егет, ир-ат. Бу — нык гаиләнең, тотрыклы традицияләрнең, ата кешенең үрнәгә нәтижәсе.

Шушы 10—15 биттә мин Наил Мансурович турында ышандырырлык итеп сөйли алганмын микән, белмим. Әмма мин шушы терчән, мавыгучан кешене аңа 50 яшь тулган елында тасвирларга чын күңелемнән тырыштым. Ул моңа лаек.

НАИП ЛАИСОВ,
Алабуга дәүләт педагогия институты ректоры, профессор.

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҲӘМ СӘНГАТЪ ИНСТИТУТЫНА 60 ЕЛ

ИНСТИТУТНЫҢ ЙӨЗЕК КАШЫ

Тартышуда гына табарсың үз хақыңны!

Гаяз Исхакий.

Татар халкының бөөк милләтпәрвәр улының үзенә каратарак әйтелгән әлеге сүзләре аның белән февраль аеның бер үк кырыс көнендә дөньяга килгән Флүн Мусинга да күпмедер дәрәжәдә туры килә кебек. Чөнки аның да моңа кадәрге гомере фани дөньяда үз хакы өчен тартышып — баштарак исән калу, үсә төшкәч исә яшәвенен яменә һәм тәменә әверелгән фәндә үз сүзен әйтү, киң мәгънәле гамәлләр кылу өчен тырышып уза. Язмыш аны гомер буе сыный да сыный кебек.

Жир йөзенә яңа зур афәт — Икенче бөтендөнья сугышы куркынычы яный башлаган вакытта, ягъни 1939 елның 23 февралендә Мөслим районының Иске Карамалы авылында дөньяга килгән Флүнгә, Ватан сугышының беренче көннәреннән үк әтисез калып, шул гаять кырыс һәм рәхимсез заманның бөтен ачысын үзенә татырга туры килә. Сугыш һәм аннан соңгы авыр еллар авылда тол әнисе белән генә торып калган бу малайга туры мәгънәсендә исән калу өчен тартышуга әверелә. Чөнки бу вакытта ипинен тәмен дә оныткан Флүнгә тулысынча бәрәңгегә күчеп, анысы да беткәндә, бигрәк тә яз айларында кәлжемә һәм кычыткан белән тукланып гомер кичерергә туры килә. Ачлы-туклы яшәүдән авырып китү аркасында, ул мәктәп бусагасына да яшътәшләреннән берәз соңарыбрак, 1947 елның сентябрь ахырында гына аяк баса. Матди яктан авыр шартларда, әнисе көне-төне колхоз эшендә булуы сәбәпле, өй тирәсендәге бөтен хужалык эшләрен үзе башкарып урта мәктәпне тәмамлаганда Флүн тагын бер кыенлык алдында кала. 1957 елда Күбәк урта мәктәбен уңышлы тәмамлагач, ул укуын дәвам итәргә тели, әмма колхоз рәисе аңа паспорт алу өчен кирәкле справканы бирми. Ләкин уку теләге көчле булган Флүн бу каршылык алдында югалып калмый. Шул ук елның жәендә ул шәһәрләрдән ерактагы гади татар авылы малаеның башына да килмәслек адым ясый, ягъни паспортсыз-нисез, тимер юл билетына көч-хәл белән акча юнәтеп ерак Мәскәүгә китеп бара. Анда исә тагын да көтелмәгәнрәк гамәл кыла: ул елларда Ленин тауларындагы мәшһүр бинасы сафка керү аркасында дөньякүләм шаулаган һәм шул сәбәпле анда укырга теләүчеләр дә бөтен дөньядан жыелган М. В. Ломоносов исемендәге университетның филология факультетына гаять зур конкурс аша үтеп укырга керүгә ирешә. Флүннең бу батырлыгы ул вакытта туган ягында үзенә бер легендага әверелә. Университетта иң танылган галимнәрнең лекцияләрен тыңлау белән бергә, башкаланың ижтимагый-мәдәни атмосферасы үзе авыл малае Флүн өчен зур рухи мәктәпкә әверелә. Атаклы музейларда булып, иң бай китапханә залларында төн уртасына кадәр укып утырып, театрларга, концертларга, һәртөрле күргәзмәләргә йөрөп, ул үзенә бай рухи капитал туплый. Болар барсы Ф. Мусинның киләчәк эшчәнлеген билгеләүдә, ягъни аның фән юлына аяк басуында, шушы юнәлештә үсүендә ныклы нигезгә әверелә. Мәшһүр университетны тәмамлаганда диплом эшен уңышлы яклап аспирантурага тәкъдим ителүе дә (ә мондый тәкъдим бик азларга гына элгә) аның киләчәк эшчәнлеген алдан билгели кебек.

Туган ягына кайту теләге Флүнне әлеге престижлы тәкъдимнән баш тартуга китерә. Һәм ул 1962 елның жәендә Казанга кайтып «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясенә эшкә урнаша. Мәскәүдә туплаган аң-белемнәре аңа тиз арада татар әдәби-фәнни дөньясында танылырга булышалар. Нәтижәдә 1963 елның май аенда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына эшкә күчеп, ул үзен тулысынча фәнгә багышлый. Мәскәүнең аң-белем мәктәбен узу аңа фәннең дә магистраль юлыннан барырга булыша. Әдәби тәнкыйть белән фәнни тикшеренүне үзара тыгыз бәйләп эш итү исә Ф. Мусинны әдәбиятның бүгенгесен үткәне белән күчемле бәйләнештә карауга этәрә, бу хәл үз чиратында аның әдәби тәнкыйтькә караган чыгышларының да, фәнни-теоретик пландагы хезмәтләренең дә мәгънәле һәм нәтижәле булуларына китерә. Моңың өстенә Ф. Мусинның әдәби тәнкыйть өлкәсендә туплаган тәҗрибәсе аңа фәнни тикшеренүләрендә

заман ихтыяжларына һәм таләпләренә сизгер булырга, аларны оператив төстә гамәлгә ашырырга булыша. Шул сәбәпле, ул заман сулышын тирән тоеп эш итүче галим булып таныла. Шушы ук хәл аның безнең әдәбият фәнендә әйдәп баручыларның, аңа юнәлеш бирүчеләрнең берсенә әверелүенә китерә. Дәрәс, болар Ф. Мусинга жиңел генә бирелми. Фәндә үз урынын яулаганда аңа житди генә каршылыкларга да очарга туры килә. Мисал өчен аның кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре ясалма киртәләргә жиңә-жиңә яклана.

Фәнни карашларының житлеккән булуы аркасында, Ф. Мусин соңгы вакытларда татар әдәбияты тарихын яңа заман рухында яңартып өйрәнү эшенең инициаторларыннан берсе булып танылды. Аның күпсанлы макаләләрендә, төрле фәнни конференцияләрдә ясаган докладларында, студентлар һәм урта мәктәп укытучылары алдында сөйләгән лекцияләрендә әдәбиятыбыз тарихын яңартып өйрәнү буенча тулы бер фәнни концепцияне күзалларга була. Әйтергә кирәк, соңгы ун елдан артык вакыт эчендә Ф. Мусинның оештыручы буларак актив катнашында үткәрелгән республика, региональ һәм халыкара фәнни конференцияләрдән И. Гаспралыга, Р. Фәхретдиновка, Ф. Кәримигә, Г. Исхакыйга, Г. Тукайга, Г. Ибраһимовка, Ф. Әмирханга, К. Тинчуринга, Ш. Баби́чка, Н. Такташка, Ш. Усмановка, М. Жәлилгә яки әдәбият тарихын өйрәнүнең актуаль мәсьәләләренә багышланганнарында нәкъ менә шушы яңарыш идеясе үткәрелде. Бу конференцияләрнең күпчелегендә Ф. Мусин үзе әлегә идеяне алга сөргән докладлар белән чыгыш ясады. Инде Ф. Мусинның әдәбият тарихын яңартып өйрәнү концепциясенә килсәк, биредә беренче чиратта галимнең фәнни тикшеренү методологиясен яңартырга омтылуы күзгә ташлана. Конкретрак әйтсәк, ул совет чоры методологиясенең сыйнфыйлык һәм партиялелек принципларын тарихилык һәм миллилек принциплары белән алыштыруны яклай. Бу яктан аны бигрәк тә әдәбиятыбызның XIX гасырның икенче яртысыннан башланган яңа зур этабы кызыксындыра. Чөнки бу этап татар әдәбиятының хәзергә мәгънәдә миллиләшүе белән характерлана. Ил һәм халык яшәешендәге гомум ижтимагый-социаль үзгәрешләр белән бергә, галим әлегә процесста милли идеянең дә зур роль уйнавын күрә. Шунлыктан ул XIX гасырның икенче яртысыннан башланган яңа заман татар әдәбияты тарихын милли идея яктылыгында өйрәнүнең инициаторы булып чыгыш ясады. Монда галимнең милли идеянең гаять зур ижтимагый-сәяси һәм рухи-әхлакый әһәмияткә ия булуын аңлавы да мөһим роль уйнады. Чөнки ул әлегә идея татарның үткәннән белүдә, бүгенгесен күзаллауда һәм киләчәк язмышын хәл итүдә бик әһәмиятле урын тоткан дигән карашта тора. Аныңча, милли идея ничәмә-ничә гасыр дәвамында татарны татар итеп тоткан, ягъни аны тарихның үтә авыр сынауларын үтеп үзен милләт буларак саклап калырга һәм яшәтергә, алай гына ду түгел, тарихта үз сүзен әйтеп килергә булышкан ижтимагый-рухи көч булып торган. Ф. Мусин фикеренчә, татарның милли идеясе баштан ук аң-беләмгә, ижтиһадка нигезләнган. Моңысы исә безнең халыкның килеп чыгышында ук мәдәни-әхлакый факторның мөһим роль уйнавы, ягъни аның борынгы атаклы төрки цивилизациясенең варисларыннан берсе буларак формалашуы белән бәйләнган. Гәрчә милли идея халыкның бөтен рухына, яшәү һәм фикерләү рәвешенә, холык-фигыленә сеңгән булса да, Ф. Мусин уенча, ул матур әдәбиятта ничектер ачыграк һәм сиземләрлегрәк булып гәүдәләнә, аның идея-эстетик үсешенә дә тирән эз сала. Галим милли идеянең яңа заман татар әдәбиятында үзен торган саен ныграк сиздерүен күрсәтә. Шуннан чыгып, Ф. Мусин әдәбиятыбызның XIX гасырның икенче яртысыннан башланган дәверен әлегә идея яссылыгында өйрәнү кирәклегенә басым ясый. Бу гамәл татар әдәбиятының милли асылын, аның халык тарихында тоткан урынын, милләтара яңгырашын, гомумкешелек кыйммәтен тирәнрәк кузалау өчен дә кирәк икән. Безнең халыкның гаять катлаулы һәм авыр тарихи

үсеше аның милли идеясенә асыл мотивларыннан берсе итеп милләт язмышы турында кайгыртуны куя. Бу мотив әдәбиятта, татарның милли үзаңы уяну һәм үсә бару сәбәпле, XIX гасырның икенче яртысыннан ныграк сизелә башлый. Әүвәл мәгърифәтчеләр күтәргән әлеге мотив XX гасыр башында Г. Исхакый тарафыннан хуплап алына һәм аның шундый мотивлы ижаты йогынтысында XX йөз башы татар әдәбияты милләт яшәеше һәм язмышы мәсьәләләренә йөз белән борыла, шул нигездә ул чын мәгънәсендә милли әдәбият булып үсеп китә. Дөрөс, совет дәверендә ул вакыттагы рәсми идеология әдәбиятны мондый яссылыкта өйрәнергә мөмкинлек бирми. Тирән социаль үзгәртеп корулар белән бәйләнгән безнең заманда шундый мөмкинлекләр туа башлау белән, Ф. Мусин, инде әйтелгәнчә, XX йөз әдәбиятыбыз нигезендә милли идея яткан әдәбият итеп өйрәнү мәсьәләсен күтәрде. Икенче яктан, аны мондый адымга Г. Исхакый мирасын кире кайтара башлау да этәрде. Чөнки бу әдип ижаты әдәбиятыбызның милли асылын билгеләүдә мөһим роль уйный, бер үк вакытта әдәбиятны милли яссылыкта өйрәнүдә үзенә бер методологик ачкыч та булып тора ала. Кыскасы, Ф. Мусин бу мирасын кире кайтаруның безнең гомумән XX гасыр әдәбиятын һәм аның аерымы вәкилләре ижатын шактый яңартып өйрәнүгә этәрүен күрсәтә. Яңартып өйрәнү дигәндә ул беренче чиратта гомум әдәби хәрәкәтне һәм аерымы язучылар ижатын узгандагы «ак тап»ларны бетереп һәм фактик яктан тулырак күзаллауны, әдәбияттагы аерымы күренешләрен, теге-бу әсәрне тирәнрәк аңлауны күздә тотта. Бу уңайдан Ф. Мусинның тагын бер тәкъдире киң игътибарга лаек. Аның күзәтүенчә, совет чорында әдәбиятта идеологик чикләүләрнең көчле булуы язучыларның кайчак үзе әйтергә теләгәннәрен яшереп чыгару чыгаруларына да китергәләде. Моның нәтижәләреннән берсе итеп Ф. Мусин кайбер әсәрләренә эчтәлегендә икекатламлылык хасил булуын саны. Андый әсәр эчтәлегенә өске катламы рәсми идеология рухында була, ягъни анда заман торышының ижтимагый-сәяси күренешләре чагылыш таба. Эчкерәк яшерелгән икенче катлам исә авторның заман идеологиясенә туры килеп бетмәгән шәхси күзәтүләрен, уй-омтылышларын һәм фикерләрен чагылдыра. Әгәр элегрәк теге яки бу әсәргә без аның эчтәлегенә өске катламы нигезендә бая бирергә күнеккән булсак, хәзер әсәрнең реаль идея-эстетик кыйммәтен билгеләп өчен әлеге икенче катламга игътибарны арттырырга кирәк.

Ф. Мусин әдәбиятны теоретик яктан да яңартып өйрәнү кирәклеген искәртә. Бу яктан ул бигрәк тә әдәбият тарихын чорларга бүлү, анда метод һәм стиль, жанр, традиция һәм яңалык яки идея-эстетик күчмәллек, герой һәм конфликт мәсьәләләренә карашларны яңартуга басым ясый. Аерымы алганда, Ф. Мусин мәгърифәтчелек реализмы, тәнкыйди реализм һәм совет чорындагы реализм арасындагы мөнәсәбәтләренә яңартып өйрәнү, татар әдәбиятындагы реализмны милли төсмерле итеп карау кирәклегенә турында сүз алып бара. Әдәбиятыбызның стильләр системасына килгәндә, галим аны индивидуаль стиль, стиль агымнары һәм гомуммилли стиль яссылыгында өйрәнүне кирәк дип таба.

Әдәби тарихыбызны төрле яклап өйрәнү өлкәсендә эзләнүләр алып бару Ф. Мусинны тора-бара халкыбызның гомумән тарихи-мәдәни һәм рухи-әхлакый мирасын тулаем колачлап һәм бербөтен итеп карауга китерә. Галим мондый гамәлнең зур гына ижтимагый-сәяси әһәмияткә ия булуын да күрсәтә. Эш шунда: үткәндәге мирасыбызны моңа кадәрге кебек ярты-йорты гына белүдән арынып бөтен барлыгында күзаллау халкыбызның бик борынгыдан кеше яшәешенә күп өлкәләрендә эш итүен, тәҗрибә туплавын күрсәтә. Болгар-татарның элек-электән геополитик әһәмиятле жирдә — борынгы зур сәүдә юлы булган Идел буенда яшәүе белән бергә, әлеге тәҗрибә дә халкыбызның башка кавемнәр белән тыгыз аралашуына, хәзмәттәшлек итүенә булышкан. Шунлыктан татарлар урта гасырлардан рус дөньясында, соңрак

төрки дөньяда да мөһим роль уйнаганнар. Шул нигездә «Россия тарихында татар факторы» дигән күренеш барлыкка килгән. Үзенң акыл-зиһене, күптөрле тормыш тәҗрибәсе белән татар халкы тагын күптәннән Көнчыгышны Көнбатыш белән бәйләүче күпер яки арадашчы вазифасын да башкарган. Халкыбызның менә шушы чын тарихын һәм мирасын белү хәзерге һәм киләчәк буыннарыбызда милли горурлык хисен үстерүгә һәм төрле илләргә таралган милләттәшләребезне берләштерүгә хезмәт итәчәк.

Соңгы ун елдан артык вакыт эчендә Ф. Мусинның милли тарихыбызны һәм мирасыбызны кабаттан торгызу һәм пропагандалау өлкәсендә аеруча актив эш итүенң нигезендә энә шул хакыйкәтне тирәнтен аңлау ята. Бу гомуммилли әһәмиятле эштә ул үз инициативасы белән оештырган Республика рухи мирас комиссиясе рәисе, Татар «Мирас» Фонды президенты, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе урынбасары һәм бюросы әгъзасы, Г. Исхакыйның унбиш томлык әсәрләре баш редколлегиясенң рәисе урынбасары, Кол Гали исемендәге Халыкара премияләр комитеты рәистәше һәм башкалар сыйфатында катнашып килә.

Соңгы вакытлардагы шушы эшчәнлегенә иң югары бәяне Ф. Мусин үзенң исхакыйчылар рәтенә кертеп йөртелүендә күрә. Биредә «исхакыйчы» төшенчәсе фәнни планда гына түгел, ижтимагый-сәяси мәгънәдә дә кулланыла. Чөнки Ф. Мусинның да татар тарихын һәм мирасын торгызу өлкәсендәге күптөрле эшчәнлегенә нигезендә заманында Г. Исхакый үз алдына куйган максат — милләт язмышы турында кайгырту ята. Татарның киләчәгә хакында кайгыртканда аның яшъ буынына милли аң-белем һәм тәрбия бирүенң бик мөһим булуын яхшы аңлап, галим байтак еллардан бирле милли мәгариф өлкәсендә дә актив эш алып бара. Шушы максатта ул югары һәм урта мәктәпләрдә татар әдәбиятын укытуда актив катнашып килә. Чөнки әдәбият милләтебезнең киләчәгә булган яшьләргә милли аң-белем һәм тәрбия бирүдә иң бай рухи-әхлакый чыганаclarның берсе булып тора.

Бу уңайдан Ф. Мусинның тагын бер вазифасын билгеләп үтәсе килә. Ул академик фән белән милли мәгарифне үзара бәйләүдә һәм хезмәттәшлек итерүдә актив катнаша. Биредә академик-мөгаллим бу хезмәттәшлекнең һәр ике як өчен дә файдалы булуын яхшы аңлап эш итә. Чыннан да, бер яктан, академик фән белән хезмәттәшлек милли мәгарифнең фәнни нигезен ныгытырга булыша. Икенче яктан, әлегә бәйләнеш академик фәнгә үзенң эзләнү-табышларын тизрәк һәм милли яктан нәтиҗәле итеп файдаланырга мөмкинлек бирә. Аннан соң хәзерге матди мохтаҗлык шартларында гуманитар фәннәр өлкәсендә ирешелгәннәрне кабул итүчеләр даирәсе тарайганнан-тарая һәм нигездә студентлар белән урта мәктәп укытучыларына кайтып калып бара. Шуннан фән белән мәгариф арасындагы бәйләнешләрне тагын да ныгыту ихтияҗы туа.

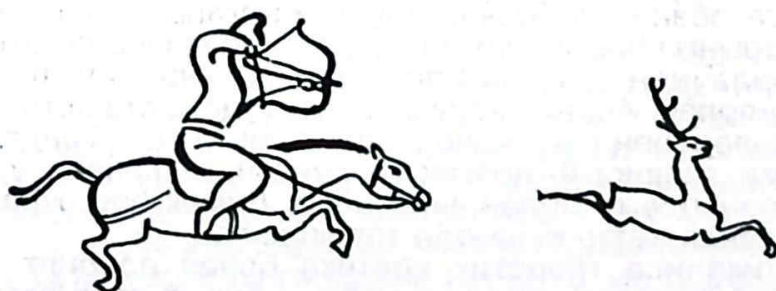
Академик фән белән милли мәгариф өлкәләрендә актив эш алып баруы, гомумән алганда, Ф. Мусинны хәзерге фәнни-педагогик процессның алгы сафына алып чыга, аның эшчәнлегенә ижтимагый-сәяси әһәмиятен арттыра. Чөнки мондый эшчәнлегенә белән ул татар дөньясындагы хәзерге милли яңарыш хәрәкәтен идеологик яктан тәмин итүгә булыша.

...Менә 36 ел инде академик Флүн Мусин Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында жиң сызганып эшли, милли гуманитар фәнебезне алга жибәрү өчен игелекле гамәлләрне күп кыла. Әгәр бүгенге көндә бу академик институт хакында уңай фикерләр әйтеп була икән, ул беренче чиратта академик Флүн Мусин кебек фидакарь галимнәребезнең хезмәтенә бәйле!

ХАРИС ӘШРӘФҖАНОВ,
Татарстан дәүләт китап палатасы директоры,
филология фәннәре кандидаты.

БОРЫНГЫ
БАЛАЛРЫДЫЗ
ТАРИХЫ

ГОМУМТӨРКИ ПОЭЗИЯНЕҢ ЯРАЛУЫ ҺӘМ ИҢ БОРЫНГЫ ФОРМАЛАРЫ

(МОНОГРАФИЯ)

АЛТЫНЧЫ БҮЛЕК БОРЫНГЫ ТӨРКИ ПОЭЗИЯНЕҢ ТАРИХИ ПОЭТИКАСЫ

«Тарихи поэтика» дигәндә, без филологиянең аерым бер өлкәсен-фәнен, шулай ук художестволы-сәнгатьчә фикерләүнең тарихи-эволюцион үсеш процессын аңлыйбыз. Димәк, сүз барган фән дә, шулай ук аның өйрәнү предметы булган поэтик чараларның тарихи хәрәкәте-үзгәреше дә «тарихи поэтика» дигән исем белән атап йөртелә. Тарихи поэтиканы беренчә башлап өйрәнгән һәм аңа фән буларак нигез салган кеше булып хаклы рәвештә Петербург университеты профессоры А. Н. Веселовский исәпләнә. Аның XIX йөз ахырында әлеге өлкәгә багышланып чыккан хезмәтләреннән соң, түгәрәкләп әйткәндә, йөз ел вакыт үтеп китте. Шул вакыт эчендә, тарихи поэтиканың фән буларак теоретик нигезләрен ары таба эшләү һәм үстерү буенча, бигрәк тә соңгы елларда, аерым адымнар ясалды¹, шул ук вакытта фольклорның һәм борынгы әдәбиятның аерым өлкәләрен тарихи поэтика контекстында өйрәнү буенча В. М. Жирмунский, О. М. Фрейденберг, В. Я. Пропп, Е. М. Мелетинский, А. Ф. Лосев, Д. С. Лихачев, М. М. Бахтин, Н. И. Конрад, М. Б. Храпченко кебек галимнәр сизелерлек өлеш керттеләр. Татар галимнәреннән Роберт Бикмөхәммәтов, Нил Юзиев һәм Иолдыз Нигъмәтуллина да үзләренең татар поэзиясенә багышланган яки кагылган аерым хезмәтләрендә тарихи поэтикага бәйләнешле кызыклы күзәтүләр ясадылар².

Поэзиянең узган юлын тикшерү белән шөгыльләнгәндә һәм аерым образларның генетик тамырларын ачыклаганда, тарихи поэтикага мөрәҗғәгать итү табигый һәм хәтта, безнең уебызча, зарури. Кызганычка, шигыриятнең тарихына һәм, гомумән, борынгы һәм дә урта гасырлар поэзиясенә караган хезмәтләрдә образлы фикерләүнең эволюцион үсешен ачыклау һәм анализлау юк дәрәжәсендә диярлек. Аерым язучыларның художество-стиль үзенчәлекләрен һәм аерым әсәрләренең сәнгатьчә эшләнешен тикшергәндә дә, кагыйдә буларак, теоретик яки тасвирий поэтикага гына нигезләнеп, сурәтләү чараларын бер-бер артлы санап чыгу белән чикләнелә. Димәк, һәр очракта диярлек тарихилык икенче планда, хәтта күлгәдә торып кала.

Тарихи поэтика исә теоретик поэтика белән әдәбият тарихы арасында аларны бергә бәйли торган арадашчы буын булып тора һәм поэзияне теоретик һәм дә тарихи планда тикшерергә киң мөмкинлекләр ача.

Төрки поэзиянең поэтикасын, сәнгатьчә эшләнешен тарихи поэтика контекстында тикшерүне борынгы сәнгатьнең, шул исәптән поэтик сүз сәнгате

* Дәвам. Башы журналның 1999 елгы 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9 санның.

предметыннан башларга кирәктер дип исәплибез. В. Г. Белинскийның бик дөрес раславынча, иң башта, кеше беренче планга чыкканчы, сәнгатьнең предметы табигать һәм хайваннар дөньясы булган³. Чөнки борынғылар табигать һәм хайваннар дөньясына тулысынча диярлек бәйлә булган заманда кеше серле дә, дәһшәтле дә булып күренгән һәм үзен туендырган Табигать галижәнапләрен һичшиксез үзеннән өстен күргән: аны олылаган һәм культлаштырган, аның объектларына һәм стихияле көчләренә табынган. Алай гына да түгел, борынғы кеше һәр нәрсәне, хәтта үзен дә баштагы чорларда табигать һәм бигрәк тә хайван белән үлчәгән. Ерак бабаларыбыз тарафыннан галәмнең үгез тәнненән яки кабактан яралган итеп каралуы, жир яратылуның ташбакага яки үрдәккә бәйләп аңлатылуы, күк жисемнәренә боланга, пошига һәм башка төрле жәнлекләргә тиңләштерелүе, елга-тауларның һәм салават күперенәң төре зат яки елан итеп фараз ителүе, кабилә һәм ыруг «баба»ларының тотем хайваннар итеп күз алдына китерелүе, көнчыгыш календареның 12 еллык хайван циклына корылуы, кабилә һәм кеше исемнәренәң, шулай ук титулларның хайван яки кош-корт исемнәре белән аталуы моңа характерлы мисаллар була ала. Фикеребезне үстерү һәм тулыландыру йөзеннән тагын шуны әйтергә кирәк: бөтен нәрсәнең менә шулай хайван белән тиңләштерелүе хезмәтебезнең «Мифологиянең асылы һәм структурасы-төзелеше» дигән бүлекчәсендә мифлар үсешенәң беренче баскычы итеп тәкъдим ителгән физиоморфизм (грекча physis — табигать, morphe — форма, рәвеш) чорыннан ук башлангыч ала.

Безнең өчен бу очракта бигрәк тә шунсы кызыклы һәм әһәмиятле: бөтен нәрсәне табигать һәм хайван белән үлчәү, әлбәттә, борынғы сәнгатькә һәм поэзиягә дә үтеп кергән, аларның образлар системасын һәм эчтәлеген билгеләгән. Мәсәлән, күренекле археологлардан А. П. Окладников, А. А. Формозов һәм башкаларның тикшеренүләренә караганда, тау куышларында һәм кыяларда ясалган иң борынғы рәсемнәр гел хайван һәм кош-корт сурәтләреннән генә диярлек тора. Димәк, кеше әле аларда рамкадан читтә торып кала. Шушы ук закончалык иң борынғы скульптура сәнгате һәм төрле эш, сугыш коралларын, керамика һәм савыт-сабаларны бизәү сәнгате өчен дә хас. Ахыр килеп, борынғы скифларда һәм безнең бабаларыбыз ижатында кулланылган атаклы «хайван стиле» дә («звериный стил») фәкәт хайваннарны гына сурәтләүгә кайтып кала⁴.

Поэзиянең борынғы формаларына килсәк, анда да без нәкъ шундый хәл белән очрашабыз. Табигать объектларын, бигрәк тә хайван кыяфәтендәге аллаларны, ияләрен һәм тотем бабаларны киң планда гәүдәләндерү һинд-иран халыклары ядкарьләрендә, шулай ук шумерларда, этрускларда, маяларда, кытайларда һәм төркиләрдә шактый сакланып калган. Мәсәлән, кытайларда борынғы тотемнары булган юлбарыска һәм бермөгезгә («единорог», борынғы төрки телдә — *kelan*) багышланган архаик шигъри текстлар килеп житкән⁵. Ырым-маниягә нигезләнгән әлегә текстларда бермөгездән кешегә ыруын, гаиләсен саклауда ярдәм итүе, юлбарыстан жәнлекләр аулауда булышуы сорала.

Төрки халыкларда табигатьне һәм хайванны үзәккә куярга омтылу, я булмаса кешене хайван белән бәйләп тасвирлау, мифлардан тыш, төрле борынғы поэтик жанрларда: архаик эпос-дастаннарда, мәкальләрдә, антларда, ырымнарда, сунарчы жырларында, шаман чакыруларында гәүдәләнә. «Угыз-наме» эпосында, мәсәлән, төп геройның — Угыз ханның үскән вакытта кыяфәтенең төрле хайван сыйфатларын алуы, ягъни төрле кабиләләр тотемлаштырган хайваннарның аерым урыннарына охшаган синкретик килбәткә керүе күрсәтелә.

Адаи уџ адаџи дџџ,
бџллџри бџпи бџллџпи дџџ,
јаџпи киш јаџпи дџџ,
кџџџџџ адџџ кџџџџџ дџџ џрџџ.

Ноги его стали подобно ногам быка,
поясница — пояснице волка,
плечи — подобны плечам соболя,
а грудь — груди медведя⁶.

Кытай чыганаclarында теркәлгән мифологик легендалар аша мәгълүм булганча, бүре пратөркиләренәң тармагы булган хуннарның, тукю-төркләренәң, шулай ук теле-уйгурларның безгә билгеле иң борынғы тотем хайваны булып исәпләнгән⁷. Менә шуңа күрә дә әлегә образ төрки халыкларның борынғы эпос-дастаннарында шактый чагылыш тапкан. Аерым алганда, карачай-балкарларның нарт эпосында, хаккасларның «Алтын арыг» исемле, алтайларның «Ак тайчы» һәм «Алтын кучкаш» эпосларында, угыз-уйгурларның «Огуз-наме» дастанында яллы яки ак бүре төркиләргә ярдәм итүче тотем образ рәвешендә тасвирлана⁸.

Төрки халыкларның фольклорында һәм поэтик әсәрләрендә аеруча еш очрый торган тотем хайваннарның тагын берсе — болан. Саклар чорыннан ук килә торган бу образ Алтай һәм Тува халыклары фольклорында гадәттә Алтайның яки тайганың иясе сыйфатында күз алдына китерелә. Карачай-балкарларның баллада характерындагы жырларында исә ак марал-болан кыргый хайван-

нар һәм сунар алласы Авсатының (av=сунар) кызы рәвешендә тасвирлана һәм үзен эзәрлекләүче сунарчыны ул адаштырып яки кыядан егып һәлак итә. Соңгы момент, безнең карашыбызча, табигатьне саклау һәм яклау идеясенең мифологик фикерләү белән үрелгән үзенчәлекле гәүдәләнеш булып тора. Үзен куучы-эзәрлекләүче сунарчыга марал, телгә килеп, менә нәрсә ди:

Ел, пил — не насытился ты нашим мясом,
Нас среди этих скал не оставил (в покое)!
Раз так, я тебе скажу один прекрасный «алгыш»
(-проклятие):
— Пусть внизу под тобою море станет, река станет,
Пусть обе стороны от тебя непроходимыми шайтанами
станут,
Пусть время твоего пребывания там множеством
дней станет,
Раз нас не оставляешь (в покое), пусть человек
не сможет к тебе подойти!⁹

Янә килеп, борынгы төркиләр тотемлаштырган хайваннардан безгә барс образы билгеле. Бу хайванның исеме борынгы төрки ядкарларда төрлечә бирелгән: барс, тоңа (тонга), ирбис, пардус, каплан. Шунсы игътибарга лаек: борынгы төрки телдә барс «юлбарыс» дигән мәгънәгә дә белдергән һәм, гомумән, барс-леопард культы юлбарыс культы белән бергә кушылып та гәүдәләнгән. Борынгы бабаларыбыз барсны-юлбарысны тотемлаштырганга һәм культлаштырганга күрә дә, барс исеме заманында хазар һәм болгар кабиләләренең атамасы составына кергән булган (барсил=барс + иле, барсул/барсула) һәм, Византия тарихчысы Феофанның язуына караганда, Кавказда беренче башлап хазарлар чыккан территория дә Берсилия дип аталган («хазары великий народ, вышедший из Берсилии»)¹⁰. Аннары килеп, VI—VII йөзләргә караган Сирия чыганаclarында да Азиядән чыккан Болгар, Хазар һәм Барсил исемле өч бертуган турында легенда булуы билгеле.

Барсиллар, гомумән, Хазар дәүләте составында булалар һәм 737 елда, гарәп полководецы Марван йөз егерме меңлек гаскәр белән әлегә дәүләт аша буйдан-буйга айкакп үткән дәвердә, Урта Иделгә күтәреләләр¹¹. Фәндә шулай ук болгарлар һәм барсилларның Урта Идел буендагы булачак Болгар дәүләте территориясенә килеп урнашуларына Хазар каганатының иудизм дине кабул итүе сәбәп булган дигән С. А. Плетнева карашы да бар¹². Археологлар безнең бабаларыбыз нигез салган әлегә дәүләтнең аерым төбәкләрендә табылган барс сурәтле җиз тәңкәләргә һәм барс кыяфәтендәге йозакларны барсил кабиләләренең тотем хайваны белән бәйләләр. Һәм, табигый ки, хәзерге вакытта Татарстан Республикасының гербында да урын алган барс образын, элекке мифологик ышануларга таянып, яклаучы һәм саклаучы образ итеп карыйлар.

Ләкин, тарихи мәгълүматлардан күренүенчә, барс-юлбарыс культы башка төрки кабиләләр өчен дә ят булмаган. Аерым алганда, барс Енисей буенда яшәгән кыргызларның тотем хайваны булып исәпләнгән. Әлегә кыргызлар калдырган бер кабер ташъязмасында болай диелә:

Ја́ти бө́ри о́лүрдү́м, а барсыг кө́кмә́киг о́лүрмә́ди́м.
Я убил семь волков, я не убивал барсов и ланей¹³.

Хәзерге вакытта гомум кабул ителгән фикер буенча, монда хайван исемнәре кинәлгә мәгънәдә кулланылган, ягъни алар бүрне тотемлаштыручы тукю-төркләргә, барсны тотемлаштыручы кыргызларны һәм боланны тотемлаштыручы хакасларны яки башка бер кабиләгә белдерә булырга тиеш. Борынгы кыргыз дәүләте территориясендә Алтын күл буена куелган кабер ташъязмасында эпитафия герое хәтта турыдан-туры Барс-бег дип исемләнгән¹⁴ һәм, өстәп әйтергә кирәк, Күл-тегинның зур язмасында күрсәтелгәнчә, тукю-төркләр тарафыннан үтерелгән кыргыз каганының исеме дә Барс-бег булган.

Безгә шулай ук гарәп чыганагы буенча (IX йөз) Иссык-күл буенда Барсхан исемле шәһәр булганлыгы һәм хәзерге вакытта да әлегә күл районында Барскау исемле елга һәм шул ук исемдәге авыл барлыгы билгеле¹⁵. Янә килеп, безгә шулай ук тукю-төрки идарәчеләренең тәхеткә утырганда кар барсының атамасы булган Ирбис дигән өстәмә исем алганлыклары (Ирбис Дулу-хан, Ирбис Болун жабгу-хан), Мисырда мәмлүк-кыпчаклар династиясенә һәм дәүләтенә нигез салган каһарманның — Бей-барс, Днепр буйы кыпчак-половецларының бер ханы Багубарс исемле булганлыклары да билгеле. Урта гасырларда кыпчаклар үзләрен шул рәвешле барс дип атасалар, урыслар аларны әлегә хайванның Аурупада һәм Кавказда кулланылган исеме белән пардус дип йөрткәннәр (чагыштыргыз: пардусның варианты леопард): «куманин (поло-

Рәсемдә: Көмеш металлдан чукуп эшлән-
гән һәм 17 түгәрәк асыл таш белән бизәл-
гән борынғы татар тәңкә-аелы.

вещ) пардус есть», «пристрошася половцы аки пардуже гнездо» диелә, мәсәлән, бер борынғы урыс апокрифында-китабында һәм «Слово о полку Игореве» әсәрендә¹⁶.

Түбәндә бирелә торган борынғы поэтик текст кыргыз шаманы репертуарына карый. Чакыру догасы булган әлеге текстта шаманның ярдәмчеләре-булышчылары сыйфатында мифологик хайван булган аждаһа һәм изгелекне белдерүче ак төстәге башка хайваннар — ак юлбарыс (=барс) һәм ак марал телгә алына:

Ак жолборска кабар бер,
А да келсен кошима!
Айланайын ак марал,
Сен да келгин кашима!
Алтмыш кулач ажыдаар,
Ак жылан болуп сойлогун!

Белому тигру весть подай,
пусть и он явится ко мне!
Милая белая оленуха,
Ты тоже да приходи ко мне!
[В] 60 саженьей дракон,
Белым змеем сделавшись, да ползи же!¹⁷

Мәхмүд Кашгариниң «Дивани лөгатит төрк» жыентыгындагы Эр-Алп Тоңага (Афрасиабка) багышланган сыктау тексты мисалында инде күрөп үткәнчә, борынғы төркиләр үзләрен һәм идеаллаштырган каһарманның барсны белдерүче «тоңа» дигән архаик сүз белән дә атаганнар. Бу, әлбәттә, кешегә культлаштырылган көчле хайванның сыйфатларын күчерү өчен генә түгел, ә аны шул хайванның үзе белән тиңләү, яки, алда әйтелгәнчә, кешене хайван белән үлчәү максатында шулай эшләнгән.

Шунысы кызыклы: безнең күзәтүебезчә, борынғы төркиләр хайваннарга исем биргәндә үк әле аларның кыргыймы яки кулга ияләштерелгән йорт хайванымы икәнлекләрен нигез итеп алганнар. Борынғы төрки телдә ап/ан сүзе хайван дигән мәгънәгә белдергән булырга, дөрөсрәгә кыргый хайванның гомуми атамасы булган булырга охшый. Алтайдагы борынғы телләрдә һәм казак-кыргызларда жәнлек, хайван мәгънәсен белдерүче ап/аң сүзенең сакланып калуы¹⁸, безнеңчә, әнә шул хакта сөйлө. Бу гына да түгел, безнең уебызча, борынғы төркиләр кыргый хайваннарны да әлеге сүз белән кушып атаганнар, ягъни ап/ан (=хайван) сүзен кушымчага әверелдергәннәр: bulan/болан, пуган — алтайларда поши («олень»), jilan — елан, arslan — арслан, qarlan — каплан, абшан — аю, тоң — барс, qulan — кыргый ишәк, кабан, куян/куйан. kelan — бермөгез («единорог»), jan/jana — фил, alavan — крокодил, тезрән — кыр кәжәсе, тарбаган — байбак, йомран, әрлән, көзән, sičgan — тычкан һ. б. Изгеләштерелгән, корбанга китерелгән балыкларның исеме дә «ан» кушып ясалган: корбан, табан, сазан. Ә менә йорт хайваннарында исә андый кушымча юк: it — эт, at/ad, jund — аң (чагыштыргызы: кыргый ат исеме — тарпан = тарп + ан), sižir — сыер, inäk/ičäk — сыер, ud — сыер, bozağ — бозау, zoj — сарык, qojin/qojun — сарык, esak — ишәк, качыр, тоңуз — дуңгыз, tügä — бозау, buza — дөя, buzi — дөя, buza/buq — үгез, kesi — кәжә, bajtal/майтал — бия, adžir/ajžir — айгыр һ. б. Тотемистик ышануларга барып тоташа торган мондый зооморфик код һичшиксез мифологик-зоогоник классификациянең яки архаик бүленешнең бер формасы булган, чөнки мифологик карашлар буенча кыргый хайваннар яки жәнлекләр Тәңре хайван-

нары булып исәпләнгәннәр. Галимнәрдән Т. В. Гамкрелидзе һәм В. В. Ивановның ачыклавына караганда, бериш хайваннарның заманында кешенекә яки йортныкы итеп түгел, ә алланыкы итеп күз алдына китерелүе күп халыклар өчен хас булган¹⁹. Әмма, башка халыклардан үзгә буларак, кыргый хайваннарны хәтта исемнәре буенча да үзенә бер төркемгә кертеп-аерып атау төркиләрдән башка халыкларда юк булса кирәк.

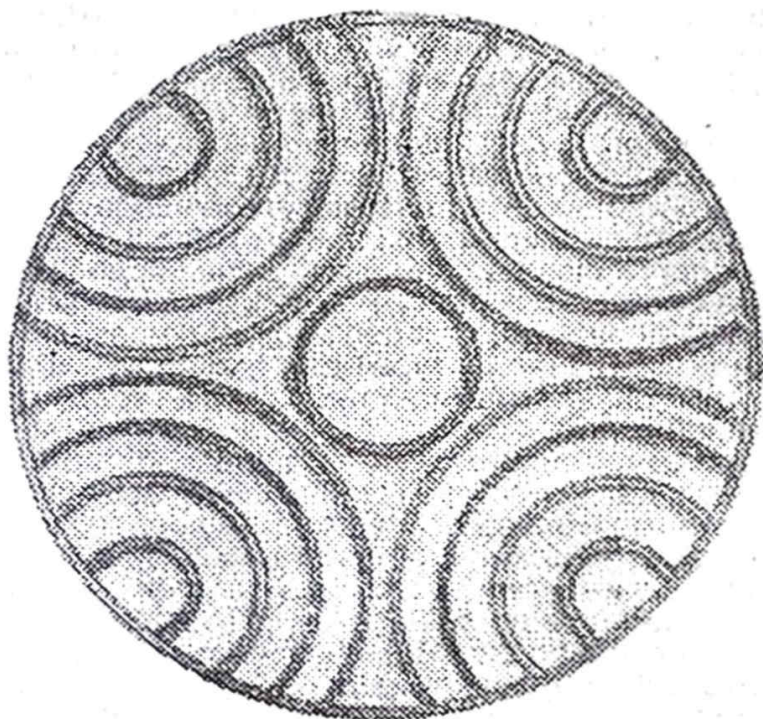
Бу урында урынлы сорау туа: ә соң кыргый хайван атамалары арасында «ан»га тәмамланмаган булуы белән аерылып торучы «бүре» сүзен ничек аңларга? Безнең карашыбызча, бу сүз соры, көрәнсу, жирән, кызгылт, коңгырт мәгънәләрен белдерүче бик борынгы уртак тамырга барып тоташа: *bawr — хуррит телендә (безнең эрага кадәр 3—2 меңенче еллар) rawr-o — коңгырт-сары, һинд-ираннарда babhru — көрәнсу, даргиннарда berhe — жирән, чечен-ингушларда bora — көрәнсу, аварларда bur-ija-b — көрәнсу, лезгиннарда bure-r — соры, төркиләрдә böz/бүз — соргылт, урысча «пепельный», «бледновато-серый», buz/бүз — соргылт тукума, киндер (boz/бүз сүзе борынгы z/r (з-р) күчешенә нигезләнеп туган. Чагыштырыгыз: хер = кыз, чөр = йөз, terk = тиз), бурул/бурлы — төрки халыкларда ат төсө, урыста «чалый», Себер татарларында чал чәч һәм чал сакал төсө, буру/бөре — төрки халыкларда соргылт төстәгә үсенте, урысча «почка», бурый — урысларда «соргылт, коңгырт». Сүз уңаенда өстик: табигатьтә көрәнсу-кызгылт бүренәң булуы да билгеле. Белүбезчә, мондый төстәгә бүре Мәхмүд Кашгари жыентыгындагы бер шигырьдә дә телгә алына («Käsä turub joryr ärdim, qara qyzyl böri kördüm»).

Безне кызыксындырган тамырның бүре мәгънәсен белдерүе шулай ук бик еракка китә һәм киң таралган лексик берәмлек буларак характерлана: хеттларда (безнең эрага кадәр XVIII—XII йөзләр) UR. BAR-RA-ili — «бүре кебек», «по-волчий»²⁰, келтларда bera — бүре, сакларда birgga (указышы birga), ираннарда *vrka («Авеста»да vahrka-varka), көнчыгыш угро-фин халыкларынан марийларда riğä-gu, мордва-эрзаларда virgez, мордва-мокшаларда virgas, төрки халыкларда būri/bürü/börö — барысы да бүре мәгънәсен белдерәләр. Bawr/bure тамырының башта саналган телләрдә соры, коңгырт, жирән, көрәнсу мәгънәләрен белдерүе генетик яктан икенчел күренеш буларак гәүдәләнүе, ягъни бүренәң төсөнә һәм исемнә мөнәсәбәттә барлыкка килгән булуы да бик ихтимал. Ләкин, ничек кенә булмасын, бүре атамасы төрки халыкларда борынгы уртак җирлек һәм бик борынгы бәйләнешләр аркасында барлыкка килгәнлегә шиксез.

Янә шунсы кызык: «бүре» атамасы башка кыргый хайван атамалары кебек «ан» кушылып ясалмаса да, борынгы төркиләрдә бүренәң заманында Тәңре-алла хайваны булып исәпләнүе төркөлөп калган. Аерым алганда, якутлар бүренә элек «тангара ыта» (эте) яки «айыы уола» («алла улы») дип, чувашлар исә «пигамбар йитте» («пәйгамбәр эте») дип атап йөрткәннәр. Һәм темабыз өчен аеруча мөһиме, — алда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, бүре образы борынгы төрки поэзиядә дә Тәңре белән бәйләнешле изге зат буларак гәүдәләнгән. Ачыклап әйткәндә, «Огуз-наме» дастанында Огуз-каган тирмәсенә нур булып келгән һәм яуга барганда аңа юл күрсәткән «күк яллы бүре», кыргызларның

Борынгы татар муенсасы. Андагы тәңкәләр саны төрки-татар мифологиясендә изгеләштерелгән санга — 17 гә туры килә.

Идел бие Болгар дәүләте территориясендә табылган түгәрәк көзгенең арткы ягына төшерелгән бизәк. Андагы түгәрәкләр саны төп-төгәл 17.

«Манас» дастанында Манаска юлдаш булган «күк бүре», хакасларның «Албын-жи» дастанында шул ук исемдәге батырның даими ярдәмчесе булган Ах-Пуур (ак бүре) һәм алтайларның «Ак-Тойчы» дастанында шул ук исемдәге каһарманның остазы-тәрбиячесе булган Ак Бүре образлары моңа ышандыргыч мисаллар була ала²¹.

Борынгы төрки поэзиянең образлар системасында үзенчәлекле урын биләгән тагын бер образ бар. Исеме «-ан»га тәмамланучы изгеләштерелгән һәм илаһилаштырылган бу образның — канатлы еланның — төрки җирлектә туган атамасы сазаган. Бик ерактан килгән һәм аждаһа, канатлы зур елан мәгънәсен белдергән әлеге сүз борынгы төркиләрдә сазаган/саруган рәвешендә булган һәм куманнарда, казакъларда сазаган, кыпчакларда сазган, башкортларда һазаган²² һәм үзбездән өстик: татарларда ажаган (resp. яшен-елан) формасында сакланган. Хәзерге татар телендә «саза» тамырының шулай ук озак яшәүче дигән мәгънәсе дә бар.

Төркиләрнең мифологиясендә һәм тарихи поэтикасында зур роль уйнаган бу илаһи затның культы хуннар чорына ук барып тоташа. Кытай язмаларында сакланган мәгълүматларга караганда, Үзәк Азия хуннарының Лунсы («Елан-ләү храмы») дигән гыйбадәтханәсендә күккә атап корбан бирүләре, патша-шаньюлары мәетен ак елан-сазаган сурәте төшерелгән кара ефәккә чорнап күмүләре төркәлеп калган²³. Себердәге төрки каганат идарәчеләре Билге-каганның һәм Күл-тегиннең каберләре өстенә исә ләү-сазаган сурәте ясалган ташлар куелган булган²⁴. Ә менә болгарларның бер кабиләсен төшкүл итүче савир/суварлар Төньяк Кавказда яшәгән вакытта муеннарына алтыннан һәм көмештән елан-сазаган сурәте ясалган бөти-амулет тагып йөргәннәр²⁵. Янә килеп, көньяк далаларда яшәгән кыпчаклар канатлы елан-сазаган сурәтен кылыч-һәнжәр сапларына, сагъдакларына-ук кыныларына һәм ат сбруйларына-дирбияләренә ясый торган булганнар²⁶ һәм, Мурат Аджи раславынча, әлеге яклаучы-саклаучы образ кыпчакларның этник символы булып әверелгән²⁷ (сүз бара торган мифик образ исеменең кыпчак-куман телендәге вариантлары: сазаган/саруган/шарукан).

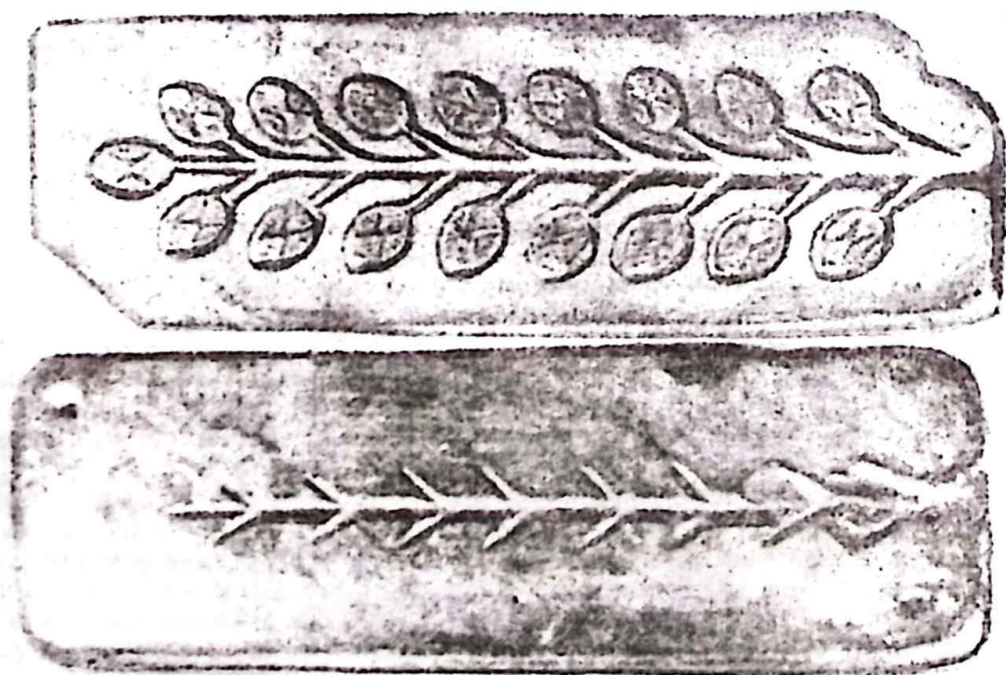
XIX йөз ахырында, тарихи мәгълүматларга таянып Платон Заринский ачыклавынча һәм, янә килеп, безнең көннәрдә профессор А. Х. Халиков раславынча, канатлы елан-сазаган образы Болгар дәүләте чорында һәм, өлешчә хәтта Казан ханлыгы дәверендә дә әле, җирле халык тарафыннан изгеләштерелгән һәм шул исәптән яклаучы, хәтта дәүләт чикләрен саклаучы мәжүси-мифик зат буларак күз алдына китерелгән²⁸. Аерым алганда, безгә элекке Болгар дәүләте чигендә урнашкан Алабуганың «шайтан шәһәрчеге»ндә («чертово городище» — урыслар тарафыннан бирелгән атама) канатлы елан-сазаган яшәгәнлеген турында сөйләүче берничә тарихи легенда билгеле. Бу мәжүси-мифологик легендалар безнең көннәргә Казан ханлыгында әсирлектә булган исеме билгесез ке-

ше язып калдырган «Казанская история» (XVI йөз) һәм Шәрәфетдин Болгари-Мөслим язган «Тәварих-и Болгария» (XVIII йөз) кебек чыганаclar аша, шулай ук XIX йөз галимнәре П. Рычков һәм Ф. Эрдман хезмәтләре аша килеп җиткәннәр.

Әлеге авторлар теркәгән легендаларда Алабуга «шайтан шәһәрчеге»ндә яшәүче илаһи-мифик елан үзенә табынучыларга карата ярдәм итүче-булышучы зат итеп тасвирлана. Тирә-яктан аңа төрле үтенеч-сораулар белән туктаусыз кеше агылып тора, хәтта әсирләр исәбеннән аң кешеләрне корбан итәләр. Канатлы елан-сазаган аларга сихри-илаһи куәте белән ярдәм итә: чир-авырулардан котылдыра, Кама елгасы кискен борылыш ясаган куркыныч-басагалы урыннан көймә-корабларын исән-имин үткәреп җибәрә, күрәзәлек итеп, киләчәк язмышларының нинди булачагы турында җаваплар бирә. Үзе белән исәпләшүчеләрне һәм ризалатмыйча үтеп китәргә теләүчеләрне исә һәлак итә, көймәләрен капландыра²⁹.

Янә шунсы кызыклы: сүз барган легендаларда Болгар дәүләтенең патшасы-мәлиге дә, шулай ук Казан ханлыгының патшасы-ханы да (бер легендада ул Сөембикә итеп бирелә) монголлар һәм урыслар яу белән килер алдыннан «кем җиңчәк — монголлармы (варианты — урыслармы), әллә безме?» дип сорарга Алабуга еланы-сазаганы янына үзләренең вәзирләрен җибәрәләр. Һәр ике очракта да әлеге елан «минем инде сезне сакларга көчем бетте, бу жирләр дошман кулына калачак» дип җавап бирә һәм, һавага күтәрелеп, юкка чыга³⁰. Кызганычка, елан-сазаган-аждаһа образларына дәрәс-объектив һәм дифференциаль, ягъни аерып якин килә алмау нәтижәсендәдер инде, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан чыгарылган «Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар» (Казан: 1987) китабында сазаган образының табигатен дәрәс аңларга ярдәм итә торган әлеге легендаларның берсе дә, ни сәбәптәндер, кертелмәгән.

Борынгы болгар-татар легендаларында елан-сазаган образының әнә шулай дәүләт иминлегенә бәйләп сурәтләнүе уңае белән бу төштә урынлы нәтижә соралып тора: безнең бабаларыбыз — болгарлар һәм кыпчаклар, димәк, үзләренең яклаучысы һәм саклаучысы итеп гади жанварны түгел, ә борынгы ышануларынан килә торган иң куәтле һәм дәмшәтле итеп күз алдына китерелүче мифологик затны сайлаганнар. Илаһи һәм һәлакәтле куәткә ия булган әлеге образ аларның дошманнарында, сугышып яшәгән күршеләрендә һәм, гомумән, явыз ниятле рухларда яки көчләрдә курку-өркү тойгысы тудырырга тиеш булган. Елан-сазаганның ачуыннан һәм зыян китерүеннән хәтта бабаларыбыз үзләре дә курка-шикләнә торган булганнар һәм табыну, корбан бирү исәбенә аның күңелен табарга, ризалатырга һәм үзләренә хезмәт иттерергә тырышканнар. Борынгы тарихи чыганаclar һәм аерым галимнәр раслаганча, Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы билгеләренәң яки гербларының канатлы елан-са-

Болгар бабаларыбызның «тормыш-гомер җигачы»н көп эшләү өчен хезмәт иткән таш матрица-калыплары. Алардагы ботаклар һәм яфраклар саны 17-шәр

заган сурәтләре төшерелгән һәм шәмаил кебек гарәп хәрефләре белән бизәкләп-һәкышләп язылган ефәк-тукыма байраклар, шулай ук уртасына канатлы елан ясалган яки уелган бакыр һәм тимер штандартлар-флаглар булганлыгы да, һичшиксез, әлеге образның дөһшәтле һәм куркытучы-саклаучы табигатенә барып бәйләнә.

Урысларга килгәндә исә, башка һинд-аурупа-иран һәм славян халыклары кебек үк, аларда канатлы елан-сазаган культы булмаган³¹. Чөнки алар еланлы-ләүне изгеләштерүчеләр түгел, ә аңа каршы аяусыз рәвештә көрәшүчеләр булганнар һәм кара яки үзләренә дошман көчләренә, шул исәптән күчмә тормыш белән яшәүче борынгы төрки кабиләләренә дә, күп башлы елан-аждаһа белән тиңләштергәннәр³².

Күп башлы аждаһа турында сүз чыккач, монда елан-сазаган образына бәйләнешле янә бер мөһим аерманы күрсәтергә кирәк.

Тарихи мәгълүматларга караганда, хуннар, борынгы төркиләр һәм болгарлар-татарлар изгеләштергән бер башлы елан-сазаган-ләү образы иран һәм славян мифологиясендәге әле генә телгә алынган күп башлы аждаһадан шактый аерылган. Безнең бабаларыбыз мифологиясендә һәм гамәли-кулланма сәнгатьтә әлеге илаһи образ күбрәк кош яки бүрегә охшаган бер башлы һәм кош кебек канатлы, божра рәвешендә бөгәрләнәп-уралып торган гәүдәле һәм балык койрыклы гибрид зат итеп күз алдына китерелгән, димәк, өч тирәлектә: күктә, җирдә һәм суда яши ала торган тереклек иясе итеп күзалланган. Шул ук вакытта сазаганның еланнар патшасы һәм зур ак елан (варианты — сары елан) рәвешендә фараз ителгәнә дә булган. (Монда, билгеле, урыс һәм сарай гералдистлары татарны һәм аның тарихи символикасын мыскыл итеп ясаган әтәч, каз яки личинка-суалчан кыяфәтле мәхлүк «аждаһалар» керми.)

Ә менә һинд-аурупа мифологиясе һәм иран мифологиясе аша кергән күп башлы аждаһалар исә, белүебезчә, безнең бабаларыбыз өчен дә ят, дошман образлар булганнар һәм фольклор белән язма әдәбиятта шулай тасвирланганнар да. Янә килеп, тагын бер мөһим искәрмә: изгеләштерелгән бер башлы елан-сазаганның аермалы буларак, күп башлы мондый явыз затларны бабаларыбыз «сазаган», «ак елан» яки кытайдан кергән алынма сүз белән «ләү» дип түгел, ә ираннарда кергән һәм күбесенчә кире мәгънә белдергән атама белән «аждаһа» дип йөрткәннәр. Һәм кайбер очракларда, хәтта уңай образ булган канатлы һәм бер башлы елан-сазаганны айдагар/аджидаар дип атаган тәкьдирдә дә, бабаларыбыз аны иран һәм урыс йогынтысы аша килгән күп башлы дошман аждаһа белән тиңләштермәгәннәр. Бу инде елан/аждаһа образлары, бигрәк тә аларның аталышы иран йогынтысында күпмедер дәрәжәдә каршылыклы төс алуына карамастан, төркиләр, шул исәптән татарлар хәтерендә яклаучы һәм саклаучы елан-сазаган образы барыбер сакланып калган сүз.

Борынгы төрки поэзиянең тарихи поэтикасында да без изгеләштерелүче һәм илаһилаштырылуы елан-сазаган белән очрашабыз. Мәсәлән, «Манас» дастаны баштан алып ахырга кадәр елан/«айдагар»/«аджидаар» культы белән сугарылган. «Бер башлы җитмеш колачлы айдагар» анда төрки-кыргызларны яклаучы-саклаучы буларак хәтта яуда катнаша. Шулай ук кыргызлар, казакълар һәм Тубыл татарлары арасында билгеле булган «Йир-төшлек» дастанында да геройга теләктәшлек итүче елан-аждаһалар патшасы Ак елан образы бирелә (Каям Насыйри сүзләрен исегезгә төшерегез: «барлык еланнар кара төстә булып, еланнар патшасы ак була. Ак елан татарны яклай, ярата алдан хәбәр биреп, төрле файдалар китерә»³³). Себер-Алтай шаманнарының чакыру догаларында да, күрәп үткәнебезчә, «алтмыш кулачлы ажыдылар» шаманның ярдәмчәсе-булышчысы итеп гәүдәләндерелгән иде. Янә килеп, борынгы «Угыз-наме» дастанының Стамбулда Топкапу китапханәсендә сакланучы хәзергә күпләргә билгесез булган версиясендә дә үзенә сихри-магик куәте белән яхшы һәм гаепсез кешеләренә бәла-казадан һәм гарип-горабалыктан коткаручы-савыктыручы (ә явыз һәм гөнаһлы-гаепле кешеләренә ашаучы) изге елан-сазаганнар тасвирлана³⁴.

Бер башлы елан/сазаган (кайбер текстларда хәтта бер башлы «аждаһа») белән күп башлы аждаһа арасындагы аерманы күрсәтү өчен, иң ахырда татар поэтик сүз сәнгәтеннән дә ике мисал китерик. Аларның беренчесе (а) «Идегәй» дастаныннан, икенчесе исә Утыз Имәнинең «Әбйәтә төрки дәр зәмми дөһня» (Дөһняны шөлтәләү турында төркиячә бәетләр) дип исемләнгән әсәрәннән.

а) Шаң-шаң иткән шам кылыч —
Идегәйнең кылычы,
Аждаһадай сулаган,
Ул кылычның сулышы³⁵.

б) Йиде башлы аждаһадыр бу жиһан,
Бер нәфәс һич кемсәя бирмәс әман³⁶.

Хатыйп Миңнегулов күрсәтүенчә, Утыз Имәнинең әлегә юллары берәз гына үзгәртеп Анатолий шагыйре Әхмәдинең (1334—1413/1412) «Искәндәрнамә» поэмасыннан алынган. Заманында татарлар арасында да киң таралган һәм Казан университетының Көнчыгыш бүлегендә («разряд»ында) уку әсбабы итеп файдаланылган әлегә әсәрдә Утыз Имәни алып файдаланган юлларның төп, оригинал варианты түбәндәгечә:

Йиде башлы аждаһадыр бу йиһан,
Бер нәфәсдә кемсәя вирмәс әман³⁷.

Төрки поэзиядә эз калдырган борынғы процессларның табигатен һәм, гомумән, тарихи поэтикадагы борылыш моментларын тулырак күз алдына китерү өчен, инде кабат ерак бабаларыбызның дөньяга карашындагы эволюцион үзгәрешләргә әйләнеп кайтыйк. Борынғы кешенең дөньядагы һәр нәрсәне хайван белән үлчәүдән акрынлап үзе, ягъни Кеше галиҗәнапләре белән үлчәүгә күчүе хаклы рәвештә шундый үзгәрешләрнең иң җитдие булып исәпләнә һәм ижтимагый аң үсешенең, шулай ук табигатьне, тирәлекне танып белүнең икенче баскычына туры килә. Күп гасырларга сузылган бу чорда кеше табигатьнең билгесез стихияле көчләре алдында даими рәвештә куркып, гел коты алынып кына яшәүдән акрынлап арына бара. Элек үзенә хаос һәм коточкыч булып тоелган объектлар һәм күренешләрдә ул структур бөтенлек, тәртип һәм гармония булуын сиземли һәм таний башлый. Шулай ук вакытта, әлбәттә, кешенең табигать белән мөнәсәбәттә үз-үзен танып белүе дә көчәя һәм ыругларга, кабиләләргә берләшү, шулай ук табигатьнең әзер продуктларын гына үзләштерүдән хайван асраучылыкка, игенчелек һәм һөнәрчелеккә күчү нәтижәсендә үзенең тормышын да тәртипкә-жайга сала. Болар бар да һәм җәмгыять тормышында, һәм мифологиядә, һәм борынғы сәнгатьтә, поэзиядә беренче планга үзен «без» дип танучы Кеше чыгуына һәм шуңа бәйле рәвештә бөтен нәрсәнең (шул исәптән жансыз табигать белән хайванның да) кеше һәм аның сыйфатлары белән үлчәнә башлануына китерә. Монсы инде мифология үсешенең без алда антропоморфизм дип атаган, ягъни бөтен нәрсәне «кешеләштерү»гә корылган икенче баскычына туры килә.

Стадиаль яктан шушы чорга караучы мифларның һәм мифологик фикерләүгә нигезләнгән поэзиянең үзләренә генә хас темалары, үзенчәлекле поэтик сыйфатлары һәм образлары бар. Мәсәлән, архаик-героик эпосларда табигатьнең стихияле көчләренә каршы көрәшүче, шулай ук беренче культура әйберләре булдыручы-ясаучы яки кешеләрне төрле эшкә-һөнәргә өйрәтүче Гильгамеш, Прометей, Геракл, Гунь һәм Алып образлары, кеше кыяфәтендә тасвирлана торган Зевс, Мани, Ахура-Мазда, Умай, Эрлик, Кайракан кебек аллалар һәм аларга багышланган поэтик текстлар, галәмнең кеше тәнненән яралуы һәм иң беренче кешенең (Адәм, Иш, Энкиду, Йима һ. б.) кылган эшләре турындагы эпослар, табигать көчләренә һәм объектларының кеше сыйфатында күзалланган ияләре (тау иясе, су иясе, жир иясе, басу иясе, урман иясе) һәм аларга бәйләнешле шигъри ырымнар яки келәүләр — менә шундыйлардан. Алтайлыларның, телеутларның мифологиясендә һәм архаик поэзиясендә, мәсәлән, ай белән кояш, «кешеләштерелеп», ир белән хатынга яки ата белән анага тиңләнә (а, б), татарларның аерым календарь-хужалык йола келәүләрендә исә (в) «кешеләштерелгән» төрле ияләргә юмалап эндәшелә:

а) Ә, кайракан, кунь-әнә,
Ә, кайракан, ай-ада!

О солнце-мать,
О месяц-отец!³⁸

(Әлегә гыйбарә урысларның «Господи, помилуй!», татарларның «Ходаем, ярлыкка!» дигән мәгънәләренә-гыйбарәләренә туры килә.)

б) Алты катта ај ада,
Паш катта кун ана!

На шестом слое неба отец месяц,
На пятом слое неба мать солнце!³⁹

в) Жир атасы жирән сакал,
Су анасы асыл бикә.

яки:

Су хужасы Суар ата,
Суар ата су ярата!⁴⁰

Безнең карашыбызча, мифологиянең борынгы поэзиядә һәм аның тарихи поэтикасында үзенчәлекле чагылыш тапкан физиоморфизм (грекча *physis* — табигать+грекча *morphe* — форма, рәвеш) һәм антропоморфизм (грекча *anthropos* — кеше) баскычларыннан тыш, социоморфизм (латинча *socialis* — ижтимагый) дип аталган формасы-катламы да булырга тиеш. Һәм ул катлам мифология белән керешкән борынгы поэтик сүз сәнгатендә дә, һичшиксез, үзенчәлекле эз калдырган булырга тиеш. Мифология теориясенә үзенчәлекле өлеш керткән Ф. Энгельс, чагыштырмалы мифологиянең әлеге процессны «күрми калуын» билгеләп, заманында болай дип язган: «Фантастические образы, в которых первоначально отражались только таинственные силы природы, приобретают теперь также и общественные атрибуты и становятся представителями исторических сил»⁴¹. Ф. Энгельс кебек үк, К. Маркс та мифологиядә, табигать көчләре белән бергә, «ижтимагый формалар»ның да гәүдәләнгәнлегенә игътибар иткән булган⁴².

Без моның чыннан да шулай икәнлеген төрки халыкларның поэтик сүз сәнгате мисалында да күрәбез. Орхон-Енисей язмаларында, мәсәлән, борынгы төркиләрнең дәүләтчелек тарихы Тәңречелек һәм урталыктагы дөнья алласы Йер-Субка бәйләп тасвирлана. Шул исәптән Тәңре төркиләрнең дәүләтен саклап калучы һәм төрки каганнарын власть башына утыртучы төп илаһи зат итеп тә күрсәтелә.

Ўза түрк тәңрісі түрк ыдук жірі субы анча тіміс:
түрк будун јок болмазун, тіјін, будун болчун, тіјін,
қаңым Ілтаріс қағанығ, оғім Ілбілға катунығ
тәңри төпәсінтә тутып јөгәрү көтүрміс әрінч.
Қаңым қаған жімі јәгірмі арін ташықмас.

Вверху Небо (Тәңри) тюрков, тюркская священная Земля-вода так сказали: «Да не исчезнет тюркский народ! — они сказали.

— Да будет он народом!» — они сказали. Небо, руководя со своих (небесных) высот моим Ильтериш-каганом и матерью моей, Ильбилга-катун, возвысило их (над народом). Мой отец-каган выступил (сначала) с семнадцатью мужами»⁴³.

Зур Күл-тегин язмасыннан китерелгән әлеге текстта борынгы төркиләр мифологиясендә изгеләштерелгән 17 ле саны да бар. Көнчыгыш төрки каганатының дәүләтчелеген кабат аякка бастырган Ильтериш каганның башта Кытай (Тан) империясенә каршы баш күтәргән сугышчылары саны да төгәл 17 итеп күрсәтелә. Бу сан борынгы алтайлыларның һәм болгарларның «тормыш-гомер агачы»ндагы ботаклар яки яфраклар санына туры килә⁴⁴, шул ук вакытта ул Тәңре тарафыннан ыратылган һәм алтайлар табынган мәжүси аллаларның саны белән дә тәңгәл килеп тора⁴⁵. Ихтимал, Казан татарларында 17 көмеш тәңкә тагып ясалган хатын-кыз муенсалары да шул борынгы ышануларга барып тоташа торгандыр⁴⁶. Янә килеп, борынгы бер миф буенча, төркиләрнең төрле төбәкләрдә яши торган йер-су аллаларының саны да 17 булган⁴⁷. Безнеңчә, бу сан пространстводагы географик яклар белән бәйләнгән. Г. Рубрук язып калдырганча, кыпчакларда үлгән кешенең дүрт ягына дүртәр ат тиресе элп кую һәм мәетнең үзен бер ат белән янәшә күмү ($4 \times 4 + 1 = 17$) йоласы булганлыгы әнә шул хакта сөйли булса кирәк⁴⁸. Тагын шунсы кызык: Икенче Көнчыгыш каганатын торгызу өчен көрәш башлаучыларның саны Зур Күл-тегин язмасында 17 итеп күрсәтелгән кебек, кытай ядкаре «Суйшу»да Со (урта кытай телендә укылышы «сак») дәүләтеннән чыккан һәм араларында төркиләрнең бүредән туган Ичжини-Нишыду исемле иң борынгы бабасы булган агалы-энеле туганнарының саны да 17 итеп бирелә⁴⁹. Бу инде, димәк, борынгы төркиләрдә, шул исәптән болгарларда изгеләштерелгән 17 саны аларның ижтимагый-социаль тормышын һәм узган тарихын тасвирлауда символик код хезмәтен үтәгән һәм сүз сәнгатенең тарихи поэтикасында да үзенчәлекле эз калдырган дигән сүз.

Тарихи поэтиканың архаик катламына карый торган мондый мисалларны шулай ук башка өлкәләрдән дә китереп булыр иде. Шундый мисал-дәлиләрнең берсе, мәсәлән, борынгы төркиләрнең уң белән сул якка бәйләнеше этнопсихологик үзенчәлегенә карый. Күп санлы мәгълүматларга караганда, һинд-иран-аурупа һәм монгол халыкларыннан аермалы буларак⁵⁰, заманында хуннар һәм борынгы төркиләр уң якны түгел, ә сул якны, ягъни йөрәк ягын өстен күргәннәр һәм изгеләштергәннәр. Сул якны олылау аларның бөтен тормышына: социаль-административ бүленешкә, титулларга һәм хәтта гаилә эчендәге мөнәсәбәтләргә кадәр үтеп кергән. Аерым алганда, 24 хун кабиләсе 12 шәр итеп уң һәм сул канатка, ыруг һәм гаскәр башлыклары уң («көнбатыш») һәм сул («көнчыгыш») бәкләргә, шаньюйның һәм кабилә башлыгының хатыннары уң һәм сул хатыннарга бүленгәннәр. Сул канатка караучы кабиләләр, сул

бәкләр һәм иренең тирмәсеннән сул яктагы тирмәдә яшәүче хатыннар иң югары дәрәжәгә ия булганнар. Шаньюйны бары «сул ван» титулын йөртүче бәк кенә алмаштыра алган. Нәкъ менә сул якны олылаганга күрә дә хуннар сул колакларына алка тагып йөргәннәр, хәтта әс киёмнәренең изүен дә, хәзерге хатын-кызлар кебек, сул якка эләктерә торган булганнар⁵¹.

Табиғый инде, сул якны өстен күрү соңыннан хуннарда аларның варислары-дәвамчылары булган төркиләргә дә күчкән. Атап әйткәндә, төрки каганатларында аерым кабилә берләшмәләре һәм гаскәрләр дә хуннардагы кебек уң һәм сул канатларга, титуллар да уң һәм сул титулларга бүленеп йөртелгән һәм, әлбәттә, төркиләр дә сул якны өстен-хуп күргәннәр. Шулай ук аларда тирмә-юртаның да сул ягы хужа кеше яки ирләр ягы булып исәпләнгән, уң як исә хатын-кызлар ягы булган. Янә килеп, борынгы төркиләр әс киёмнәрен дә сул якка эләктергәннәр⁵².

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

¹ Храпченко М. Б. Историческая поэтика и ее предмет//Историко-филологические исследования: сборник статей памяти Н. И. Конрада.— М.: Наука, 1974.— С. 3—22; Стеблин-Каменский М. И. Историческая поэтика.— Л.: Изд. ЛГУ, 1978.— С. 174. Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения.— М.: Наука, 1986.— С. 336.

² Госман Хатип. Алда күрсәтелгән хезмәтләре; Бикмөхәммәтов Роберт. Поэзиябезнең сулмас чәчәкләре.— Казан: Тат. кит. нәшр-ты, 1960.— Б. 206; Юзиев Нил. Традицияләр яңарганда.— Казан: Тат. кит. нәшр-ты, 1966.— Б. 172; янә аныкы: Хәзерге татар поэтикасы (Поэзия теориясенә кереш).— Казан: Тат. кит. нәшр., 1973.— Б. 352. Нигматуллина Ю. Г. Национальное своеобразие эстетического идеала.— Казань: Изд. КГУ, 1970.— С. 212; янә аныкы: Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур.— Казань: Изд. «Фән», 1997.— С. 190.

³ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений.— М.: Изд. АН СССР, 1955.— Т. VI.— С. 584.

⁴ Новгородова Э. А. Искусство ранних кочевников Монголии//Роль кочевых народов в цивилизации Центральной Азии.— Улан-Батор, 1974.— С. 223—226.

⁵ Поэзия и проза Древнего Востока.— М.: Биб-ка Всемирной лит-ры, 1973.— С. 9—10.

⁶ Щербак А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме.— М.: Изд. вост. лит-ры, 1959.— С. 23.

⁷ Гумилев Л. Н. Древние тюрки.— М.: 1963.— С. 423, Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (к толкованию «Слово о полку Игореве»)// Гордлевский В. А. Избранные сочинения.— М.: Изд. вост. лит-ры, 1961.— С. 493; Липец Р. С. «Лицо волка благословенно...» (Стадиальные изменения образа волка в тюрко-монгольском эпосе и генеалогических сказаниях)//Советская этнография.— М.: 1981.— № 1.— С. 120—132.

⁸ Никифоров Н. Я. Аносский сборник.— Омск: 1915.— С. 224; Малкондуев Х. Х. Традиции древнетюркской мифологии в балкаро-карачаевском фольклоре//Историко-культурные контакты народов Алтайской языковой общности.— М.: Наука, 1986.— Вып. I.— С. 100—101.

⁹ Аджиев А. М. Сюжет о гибели охотника//Мифология народов Дагестана.— Махачкала: 1984.— С. 46.

¹⁰ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронология» Феофана, «Бревиарий» Никифора.— М.: Наука, 1980.— С. 61, 117.

¹¹ Халиков А. Х. Происхождение татар Поволжья и Приуралья.— Казань: Тат. кн. изд., 1978.— С. 52—53.

¹² Фахрутдинов Р. Г. История татарского народа и Татарстана.— Казань: Изд. «Магариф», 1995.— С. 56.

¹³ Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков.— М.-Л.: Изд. АН СССР, 1952.— С. 33.

¹⁴ Кляшторный С. Г. Стелы Золотого озера. К датировке енисейских рунических памятников//TURCOLOGICA. К 70-летию академика А. Н. Кононова.— Л.: Наука, 1976.— С. 261.

¹⁵ Мокрынин В. П., Плоских В. М. Иссык-куль: затонувшие города.— Фрунзе: Изд. «Илим», 1988.— С. 104.

¹⁶ Адрианова-Перетц В. П. Очерки поэтического стиля Древней Руси.— М.-Л.: Изд. АН СССР, 1947.— С. 90.

¹⁷ Абромзон С. К. К характеристике шаманства в старом быту киргизов//Краткие сообщения института этнографии.— М.: Изд. АН СССР, 1958.— Вып. 30.— С. 148.

¹⁸ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— СПб.: 1893.— Т. I. Ч. I.— С. 182.

¹⁹ Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси: Изд. Тбил. ун-та, 1984.— Т. II.— С. 488; Иванов Вяч. Вс. Иванов. О последовательности животных в обрядовых фольклорных текстах//Проблемы славянской этнографии.— Л.: Наука, 1979.— С. 150—151.

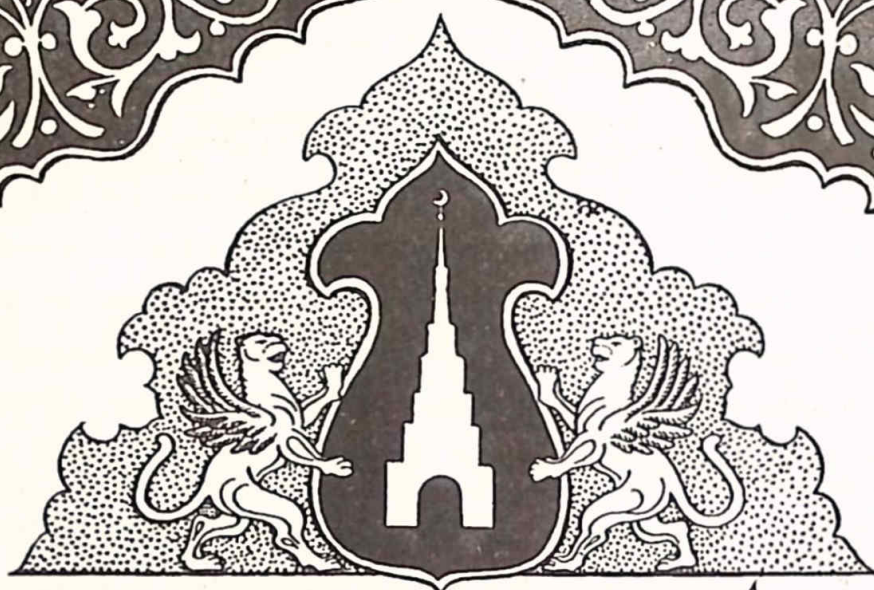
²⁰ Нойман. Ликийский язык//Древние языки Малой Азии.— М.: Прогресс, 1980.— С. 331.

²¹ Улагашев И. Алтай-Бучай (ойратский народный эпос).— Новосибирск: Обл. гос. издат., 1941.— С. 152—176; Потапов Л. П. Волк в старинных поверьях и приметах узбеков//Краткие сообщения института этнографии.— М.: Изд. АН СССР, 1958.— С. 142; Урманчиев Ф. И. По следам белого волка.— Казань: 1994.— С. 32—33.

²² Ахметьянов Р. Г. Общая лексика духовной культуры народов среднего Поволжья.— М.: Наука, 1981.— С. 60; Кадыраджиев К. С. Структура и генезис кумыкских мифологических элементов палеотюркского происхождения//Мифология народов Дагестана.— Махачкала: 1984.— С. 140.

- ²³ Мелиоранский С. П. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями//Журнал министерства народного просвещения.— Спб.: 1898.— Ч. 317.— С. 269.
- ²⁴ Руденко С. И. Культура хуннов и ноинульинские курганы. Изд. Акад. наук СССР, 1962.— С. 83; Алексеев Н. А. Общие в ранних формах религии якутов и тувинцев//Этнография народов Алтая и Зап. Сибири.— Новосибирск: Наука, 1978.— С. 214.
- ²⁵ Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV—X вв.— Л.: Изд. ЛГУ, 1979.— С. 145; Мовсес Каланкатуци. История страны Алуанк.— Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1984.— С. 127.
- ²⁶ Шалобудов В. Н. Парадное седло из кочевнического погребения у села Филия//Проблемы археологии Подднепровья.— Днепропетровск: 1991.— С. 115; Малиновская Н. В. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей//Города Поволжья в средние века.— М.: Наука, 1974.— С. 139—140, 157.
- ²⁷ Аджи Мурад. Полынь половецкого поля.— М.: ТОО «Пик-контакт», 1994.— С. 87, 335—336.
- ²⁸ Заринский Платон. Сборник исторических и археологических исследований о Казанском крае.— Казань: 1880.— С. 76, 83; Халиков А. Х. О времени, месте возникновения и названия города Казани//Из истории культуры и быта татарского народа и его предков.— Казань: Тат. гос. изд., 1976.— С. 3—19.
- ²⁹ Казанская история. Историческая повесть XV в.— М.-Л.: Изд. АН СССР, 1954.— С. 91—92.
- ³⁰ Шунда ук.— Б. 91—92; Рычков Н. П. Журнал и дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства 1769 и 1770 годов.— Спб.: 1870.— Ч. I.— С. 60—67.
- ³¹ Мифы народов Мира. Энциклопедия.— М.: Советская энциклопедия, 1987.— Т. I.— С. 529—530; История Европы.— М. Наука, 1988. Т. I.— С. 109.
- ³² Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М.: Наука, 1987.— С. 544—545; Плетнева С. А. Змей в русской сказке//Древние славяне и их соседи.— М.: Наука, 1970.— С. 129—131; Адоньева С. Б. Особенности структуры и семантики змееборческого сюжета в фольклоре и письменной традиции//Русский фольклор.— Л.: Наука, 1989.— С. 104.
- ³³ Насыири Каюм. Сайланма әсәрләр.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1975.— Т. 2.— Б. 46.
- ³⁴ Рашид ад-дин Фазлаллах. Огуз-наме.— Баку «Элм», 1987.— С. 19, 83—84.
- ³⁵ Идегәй. Татар халык дастаны.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1988.— Б. 153.
- ³⁶ Миңнегулов Х., Садретдинов Ш. XIX йөз татар хрестоматияләре.— Казан: КДУ нәшрияты, 1982.— Б. 121.
- ³⁷ Миңнегулов Х., Садретдинов Ш. Күрсәтелгән хезмәт.— Б. 106.
- ³⁸ Потанин Г. Н. Очерки северо-западной Монголии.— Спб.: 1883.— Вып. 4.— С. 191.
- ³⁹ Дыренкова Н. И. Материалы по шаманству у телеутов//Сборник музея антропологии и этнографии.— М.—Л.: Изд. АН СССР, 1949.— С. 138.
- ⁴⁰ Исхакова-Вамба Р. А. Татарское народное музыкальное творчество. Традиционный фольклор.— Казань: Тат. книжн. изд., 1997.— С. 26.
- ⁴¹ Энгельс Ф. Анти-Дюринг.— М.: Изд. полит. лит-ры, 1951.— С. 299.
- ⁴² Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве.— М.: Искусство, 1976.— Т. I.— С. 122.
- ⁴³ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности.— С. 29, 37.
- ⁴⁴ Валеев Ф. Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья.— Йошкар-Ола: Марийское кн. изд., 1975.— С. 115.
- ⁴⁵ Вейнштейн М. Б. История мироздания в мифологии и науке.— Спб.: 1909.— Г. М. Давлетшинның «Волжская Булгария: духовная культура» (К.: 1990) дигән китабы буенча китерелә.— Б. 57—58.
- ⁴⁶ Суслова С. В. Женские украшения казанских татар.— Казань: Тат. кн. изд., 1980.— С. 35, 114.
- ⁴⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия.— М.: Советская энциклопедия, 1987.— Т. I.— С. 599.
- ⁴⁸ Рубрук Г. Путешествие в восточные страны.— М.: Гос. изд. географ. лит-ры, 1957.— С. 102.
- ⁴⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.— М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950.— Т. I.— С. 221—222.
- ⁵⁰ Гамкрелидзе Т. В., Вяч. Вс. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси: Изд. Тбилисского ун-та, 1984.— С. 784—785; Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М.: Наука, 1980.— С. 72—73.
- ⁵¹ Бичурин Н. Я. Күрсәтелгән хезмәт.— Б. 48; Материалы по истории кочевых народов в Китае III—V вв. Вып. I. Сюнну. Перевод и комментарии В. С. Таскина.— М.: Наука, 1989.— С. 8, 40; Вып. II, 1991.— С. 60—67; Руденко С. И. Культура хуннов и Ноинульинские курганы.— М.-Л.: Изд. АН СССР, 1962.— С. 30, 39.
- ⁵² Бичурин Н. Я. Алда күрсәтелгән хезмәт.— Б. 261—278; Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.— М.: Изд. вост. лит-ры, 1961.— С. 188—192; Мелиоранский П. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями//Журнал Министерства народного просвещения.— Спб.: 1899.— Ч. 317.— С. 274—275; Ларичев В. Е. Азия далекая и таинственная.— Новосибирск: Наука, 1968.— С. 154—155; Толеубоев А. Г. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов.— Алма-Ата: Гылым, 1991.— С. 153—157; 164; Сагалаев А. М., Октябрьская И. В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири.— Новосибирск: Наука, 1990.— С. 80.

МАРСЕЛЬ БАКИРОВ,
филология фәннәре кандидаты, доцент.

قرآن خانلہ تاپخند

KABAH

XANLHI

TAPXND

Жаңы патша

БӨЕК КЕНӘЗНЕҢ
КАЗАН БЕЛӘН ӘСТЕРХАННЫ
ЯУЛАП АЛУЫ

...Бөек кенәз агач диварлардан, манаралардан, капкалардан гыйбарәт шәһәрне чын шәһәрне жиимергән кебек жиимергә, баганалар һәм бүрәнәләргә өстәп аска кадәр тамгалап чыгарга әмер бирә. Аннары бу шәһәрне сүтеп, аннан саллар ясап, гаскәриләр белән зур туплар утыртып, Идел буйлап агызып жиберәләр. Казан янына килеп житкәч, бу шәһәрне торгызырга, барлык ныгымаларны туфрак белән тутырырга куша; үзе Мәскәүгә әйләнеп кайта, ә бу шәһәргә урыс кешеләрен һәм артиллерия урнаштыра һәм аны Свияжск (Зөя) дип атый.

Шул рәвешле Казан кешеләре ирекле юлдан мәхрүм калалар һәм урыслар белән бертуктамый сугышып торырга мәжбүр булалар.

Бөек кенәз, яңадан зур көч туплап, тагын Казан янына килеп житә: жир астыннан юллар казып, аларны шартлата. Казан шәһәрен ул шулай яулап ала, ә хан-патша Шаһгалине әсир итеп, шәһәрне табыш буларак гаскәриләргә тапшыра.

Шәһәрне талыйлар. Кешеләрен үтереп, урамнарда сөйрәп чыгаралар да зур-зур семнәргә өеп куялар. Аннары мәетләргә аяк тубыгыннан бергә бәйлиләр, озын бүрәнә алып, мәетләргә аякларыннан шунда беркетәләр һәм бер бүрәнәгә 20, 30, 40 мәет бәйләп, Иделгә ыргыталар. Шул рәвешле бүрәнәләр елга буйлап түбәнгә агып төшә. Мәетләр үзләре су астында, бергә бәйләнгән жирләрендә бүрәнәләр өстеннән аяклары гына тырпаеп тора.

Моны Әстерхан патшасы күрә, әстерханлыларның да аяклары бергә бәйләнмәгәе дип курка һәм Кырым патшасына китә, Әстерхан яклаучысыз кала. Урыслар, гаскәриләре һәм артиллерия белән килеп, Әстерханна ала.

Бөек кенәз Мәскәүгә әйләнеп кайта, ә Казанда һәм Әстерханда күп кенә алтын әйберләр, көмеш, алтын һәм төрле ефәк тукымалар калдыра.

Гәрчә бу ике патшалык яулап алынса да, әле күп кенә морзалар, кенәзләр һәм фюрстлар кала, алар үз патшалыкларында, үз жирләрендә бәйсез булып кала бирәләр. Аларны буйсындыру җиңел булмый, чөнки ил бик зур һәм иркен. Әйттик, болын һәм тау чирмешләре шундый буйсынмас халыклардан санала.

Казанда да, Әстерханда да урыслар кайбер татарлар белән дуслашып китәләр, аларны кунакка чакыралар, алтын әйберләр, көмеш тастаганнар бүләк итәләр, аларны яхшы нәселле, зур түрәләр кебек күрәп хөрмәт итәләр, аннары, бөек кенәзнең бүләкләрен бүтәннәргә — бөек кенәзгә хезмәт итү турында түгел, ә буйсыну хакында да уйлап та караучы кешеләргә күрсәтсеннәр өчен, аларны кире үз жирләренә кайтарып жиберәләр. Үзләренә караганда күпкә түбәнрәк чыгышлы кешеләргә дә воеводалар һәм түрәләр тарафыннан шундый хөрмәт күрсәтелүне һәм бүләкләр бирелүне күрәп, затлы татарлар, безгә тагын да күбрәк тияр, дип уйлыйлар. Казандагы һәм Әстерхандагы түрәләр шуңа исәп тоталар да. Алар барлык затлы нәселле, күренекле морзалар һәм кенәзләргә, ягъни фюрстларга үзләренә чакырталар, янәсе, килсеннәр дә бөек кенәзнең хөрмәтенә, рәхим-шәфкатенә һәм бүләкләренә лаек булсыннар. Иң затлы морзалар Казанга килә, аларны яхшы кабул итәләр. Үзбездән алда килүчеләр алган нәрсәләргә алырбыз да өйләребезгә таралышырбыз, дип уйлыйлар алар. Әмма бал белән шәрабны артык күп эчеп алганнан соң (алар моңа урыслар кебек күнемгән була), бик нык исергәч, берничә йөз укчы килеп, үз жирләрендә иң затлы бу татар кунакларын атып үтерәләр.

Бөек кенәз, Кырым патшасы килеп, Мәскәүне яндырганга кадәр, ике патшалыкны да менә шулай буйсындыра.

Шул чагында ике патшалыкның да халкы күтәрелеп чыга һәм бөек кенәз иленә барып, яклаучысы булмаган бик күп шәһәрне яндыра һәм гаять күп урыс кешесен әсирлеккә ала, бик күп халык үтерелә. Моңа Кырым ханының Мәскәүне яндыруы аркасында гына ирешелде дип уйлыйлар.

* Альберт Шлихтинг, Генрих Штаден. Царь-палач. (Грозные времена Грозного). — Казань: Издательство «Матбугат йорты», 1998. — 200 с.

Икенче елны, урыс жирен яулап алыр өчен, хан яңадан Крымнан килә. Ул үзенә сәүдәгәрләренә һәм бүтән күп кенә кешеләргә, үз товарлары белән Казанга һәм Әстерханга йөрсеннәр өчен һәм анда салым түләми генә сәүдә итсеннәр өчен, грамота бирә, үзен бөтен урыс иленең патшасы һәм государе дип игълан итә.

Ләкин татар ханы корган уй-ниятләре ялгыш булып чыга, ул сәүдәгәрләргә Казанда һәм Әстерханда урыслар талыйлар. Аларда табылган товар шулкадәр күп һәм төрле була ки, урыслар аларның хәтта нинди товар икәннән дә белми. Соңыннан да белә алмый.

Гәрчә швед короленең гаскәре ул чагында Везенберг янында торса да, бөек кенәз татарларга каршы үзенә гаскәриләре белән шунда юнәлә. Чик буена килеп житкәч, ул Ка-

зан белән Әстерханга, аларның нәрсә эшләрگә уйлавын, аңарга хезмәт итәргә телләргәме, юкмы икәнлекләрен белергә кушып, илче жиберә. Әгәр дә хезмәт итәргә телләргәме икән, бу уенны башлаган барлык түрәләрен эләктереп алсыннар, ди. Әгәр дә инде тыңларга теләмиләр икән, ул үзенә гаскәрләре белән килеп, аларны юк итәчәк. Аннары әле алар тагын барлык урыс кешеләрен азат итсеннәр, ди ул.

Шул чагында аның янына бу эштә катнашмаган күп кенә түрәләр килеп, үз жирләре исемнән, башлыklarны тотып алырга әзер торуларын белдерәләр, бөек кенәз әсирлеккә төшкән кешеләрен алып китсен, диләр.

Бөек кенәз урыс әсирләренә барысын да урыс жиренә кире чыгарырга һәм татарларны үтереп бетерергә әмер бирә. Түрәләргә исә, бөгеп куелган агачларга бәйләп, кисәкләргә аерырга, ә кайберләрен казыкка утыртырга куша. Бүтәннәргә сабак булсын өчен эшләп була.

Бөек кенәзгә жире башка жирләр арасында шулай урнашкан ки, ул аннан үтеп чыгып, төреләргә һөжүм итәрлек булмый.

Көнчыгышка таба Нугай жире ята. Көнъяк-көнчыгышка — Черкас, диңгез аръягындагы Фарсы-кызылбашы, Бохара, Шемаха урнашкан. Көнъякта — Крым; көнъякка таба Киев шәһәре белән Литва. Көнбатышта — Польша. Төнъякта — Швеция, Норвегия һәм Көнбатыш Поморье (Соловецк монастыре белән). Төнъяк-көнчыгышта: самоедлар, Мунгазья һәм Тахчеи.

Нугайлар — ирекле кешеләр, патшалары да, корольләре дә, государлары да юк. Элегрәк алар гадәттә бөек кенәзгә Литвада, Польшада, Лифляндиядә һәм Швеция чикләре буйлап ирекле талау хакына хезмәт иткәннәр. Крым ханы бөек кенәзгә Мәскәүгә яндырганда, аның белән 30000 нугай жайдагы була. Элек алар ел саен урыс жиренә бик күп сандыгы атларны бер көтү итеп сатарга алып килә торган булалар. Бу вакытта бөек кенәз һәр унынчы атны таможня салымы рәвешендә үзгә ала. Ә аннан артыграк алырга уйласа, ул атларның бәясен ценовальниклар билгели һәм аңа казна түли.

Черкас жиреннән бөек кенәз үзгә хатын итеп кенәз Михаил (!) Темрюкович² кызын ала. Крым ханы Мәскәүгә яндырганда, ул да аның белән бергә була.

Фарсы-кызылбашы, Бохара, Шемаха илләре даими рәвештә урыслар белән сәүдә итәләр. Гадәттә аларның товары алтын әйберләр, төрле ефәк тукумалар, тәмләткечләр һәм күп кенә башка әйберләрдән гыйбарәт була. Бөек кенәз барлык товарның уннан бер өлешен таможня салымы итеп үзгә алып бара.

Крым ханына каршы торып өчен бөек кенәз ел саен Окада үзгә гаскәриләрен тотарга тиеш була. Элегрәк аның гаскәре патшаны Бөек Дон һәм Донец янында, Крым һәм Казан жирләре арасындагы кыргый далада каршы ала торган була.

Бөек кенәз Киев шәһәре янында Литваны үтеп чыга алса да, төреләргә каршы һөжүм итә алмас иде.

Бөек кенәз немец жирендә дә Казан белән Әстерханда, Лифляндиядә һәм Литвада, Полоцк шәһәрендә идарә иткән кебек үк идарә итәргә ниятли.

Полоцк янына бөек кенәз зур гаскәр һәм артиллерия белән килә. Бөек кенәз янына лагерьга шәһәрдән төреләр, иконалар һәм хоругвийлар күтәреп руханилар чыга, һәм шәһәргә, наместник Довойна ихтиярына каршы килеп, бөек кенәз кулына тапшыралар. Бөек кенәз шәһәрдән барлык рыцарьларны һәм гаскәриләргә чакыртып чыгара. Шул рәвешле аларны башта аералар, аннары, үтереп, Двинага ташыйлар. Гәрчә бөек кенәзгә күп мең флорин акча тәкъдим итсәләр дә, анда булган яһүдләр дә шундый ук язмышка дучар ителә. Яһүдләр Литвадагы барлык кабакларны һәм таможняларны тотып торалар.

Ярлы халык туңа һәм ачлыктан кырыла. Мещаннар хатыннары һәм балалары белән бергә урыс жирендәгә берничә шәһәргә таратыла. Наместник Довойнаны Мәскәүгә төрмәгә озаталар. Ләкин берничә елдан ул бер рус кенәзгә³ алмашка бирелә. Шуннан соң Довойна, шәһәр читендәгә Наливкига, немец зиратына күмелгән жәмәгатенә гәүдәсен казып алып, аны үзгә белән Польша жиренә алып китә.

Күп кенә дворяннар кебек үк, мещаннар да, хатыннары һәм бала-чагалары белән, кургаш коелган тимер богаулар кидерелгән килеш, берничә ел буена төрмәләрдә тотыла. Ә бөек кенәз үзгә опричниклары белән Лифляндиядә кайбер шәһәрләргә камалышта тоткан чагында, алар хатыннары һәм балалары белән бергә һәммәсә дә үтереп бетерелә. Халыкны куркытып тотар өчен, аларның аякларын кисеп алып, гәүдәләрен суга ыргыталар.

Бөек кенәз, үз иленә, Крым ханына каршылык күрсәтер өчен житәрлек төрле осталар һәм гаскәриләр чакырганчы, Рим императоры белән дуслыкны өзмәскә кирәк, дигән фикергә килә. Аның әле тагын бер уе була: Рим империясен Польшага каршы сугышка катыртырга. Моңы ул Польша короле Гданск шәһәре янында торган чагында эшләргә уйлый. Ул чагында бөек кенәз Лифляндиягә калган өлешен кулга төшерә. Лифляндиялеләр белән нәрсә кыланганын белмәгән кеше, теләгә булса, белә ала.

Рим империясә Польшага һөжүм итә калса, бөек кенәз Литвада Вильна шәһәрен алып, үз чикләрен немец жиренә якынайта алып иде.

Самоедларның государлары юк; болар — кыргый халыклар, балык, кош ите һәм болан ите белән тукланып яшиләр. Үз илләрендә кеш аулап, аны урысларга сатарга алып киләләр һәм постауга, казанга, дуңгыз маена, майга, көбә күлмәккә һәм солы онына алыштыралар. Аулак урында урнашкан Пустоозеро дигән жиргә жыелышалар. Алар жиреннән бөек кенәз ел саен күп кенә кеш мехын ясак итеп ала. Жирләре Мәскәүдән 700 миль чамасы ары ята. Хәзерге ясак жыючының исеме — Петр Вислоухий. Ул самоед халкыннан үзгә теләп биргәннән артык берни дә ала алмый.

Рәсемдә: Казанны буйсындыру. К. Б. Вениг картинасыннан (XIX гасырның икенче яртысы).

Мунгазеяның государе шулай ук юк; кешеләр биредә дә кеш һәм бүтән җәнлекләр аулылар.

Тахчеи бөтенләй буш. Бу илдә беркем дә яшәми. Рим чорында бирегә кешеләрне сөргенгә җибәргәннәр, дип сөйләләр.

Швед король галиҗәнәбләре Иоганн III Лифляндиягә Везенбер замогы янына, туплар, эчемлекләр һәм кулга төшерер өчен кирәкле бөтен нәрсә белән бергә, шотланд, швед һәм немец гаскәриләрен, атлы һәм җәяүле кешеләрен җибәрә. Замокны алып өчен туплардан аткан чагында шотландиялеләр белән немецлар арасында гауга чыга: алар берберсен кыйныйлар, үтерәләр, бик күпләр шунда ятып кала. Бу урысларның күңеленә хуш килә һәм аларга файдалы була. Әгәр дә бөек кенәзнең гаскәре шәһәрне, замок яисә бургны бирә, ә исән калган кешеләр урыс жиренә барып элгә икән, аларны барыбер үтереп бетерәләр, алар белән бергә укчыларның ярдәмчеләрен дә үтерәләр бит. Әгәр дә инде алар дошман ягына чыгалар икән, белүләренчә, аларны һич кенә дә хөрмәт итмиләр; өстәвенә андый очракта антка каршы эшләгәнлектән, урыс жирендә барлык бәйрәмнәрдә чиркәүләрдә аларны мәңгелек каргышка дучар итәләр. Менә ни өчен ул чагында урыслар немецлар белән шотландиялеләр турында: «Эт этнең башына җитте», — дип сөйләләр. Шуңа рәвешле король галиҗәнәбләренең гаскәре хурлыклы төстә чигенергә мәжбүр була, һәм аның нияте тормышка ашмый кала.

Бөек кенәз Везенберг замогында үзенә барлык кешеләренә, бигрәк тә наместник һәм немец тәржемәчесе Симон Керкелингга зур мәрхәмәт күрсәтә: Керкелинг бөек кенәздән иң яхшы ике немец аты, 400 (!) сум акча, 400 чирек поместье ала. Нарвада, Лифляндиядә аңа иң яхшы йортны сайлап алырга кушыла.

Наместник һәм воеводага бөек кенәз тугры хезмәткә өчен 3 елга Каргополь өязеннән салым җыярга рөхсәт итә.

Каргопольлеләр бу яңалыкны белеп алып, беркадәр сумма акча җыялар да иң яхшы ике йортны сатып алалар, алар икесе янәшә урнашкан булып, эчкә юлдан бер йорттан икенче йортка күчәргә була. Элегрәк наместниклар яшәгән йорт, череп, җимерелеп төшкән икән. Элек бөтен ил буйлап — шәһәрләрдә һәм бистәләрдә — дворяннар наместниклар булганнар һәм һәрберсе ике яки өч ел буена хөкөм итеп килгән. Ливон сугышы чорынан исә бөек кенәз моны бетереп, хөкөм итүне присяжныйларга тапшыра, чөнки дворяннарны сугыштан азат итәргә теләми.

Наместник Каргопольгә килеп җиткәч, сатып алынган йортларның икесенә дә туктый: йортларның берсе княгиня, икенчесе үзе һәм хезмәтчеләре өчен була. Менә шуңа чагында наместник каргопольлеләренә кирәген бирә дә инде, наместник йортын тиешенчә карамаган өчен аларны таяклар белән суктырта.

Каргопольлеләр яшерен рәвештә Мәскәүгә шикаять җибәрәләр. Ләкин берни дә майтара алмыйлар. Наместник исә, моны белеп, бөтен өяз буйлап священникларга, 20 алтын түләми торып чиркәүләрдә беркемне дә никахламаска, дигән әмер җибәрә (20 алтын 60 мариен-тиен тәшкил итә). Барлык сотскийларга, ягъни түрәләргә, сыра кайнаткан барлык кешеләрдән, бер мичкә сырага бер урыс гривнасы исәбеннән, акча алырга кушыла. Бу 10 мариен-тиен тәшкил итә. Каргополь (посад) һәм барлык өяз сохалары, сүз берләшеп, Мәскәүгә бөек кенәзнең үзенә үтенеч белән кеше җибәрәләр. Ләкин шулай ук бернигә дә ирешә алмыйлар. Наместник моны белеп ала. Шуннан соң ул барлык юллар буйлап заставалар куйдыра һәм юл чатларында урнашып, Поморьедан тоз һәм семга балыгы алып Мәскәүгә баручыларны тоткарларга куша. Сәүдәгәрләр Мәскәүдән Поморьегә бүтән товар белән бара алмыйлар. Наместник барлык товарлар арасынан үзенә күңеленә хуш килгәннән алып калырга куша. Ул хәтта бөтен Поморье буйлап барлык сәүдәгәрләргә һәм крестьяннарны таларга җыена. Ләкин барлык сохалар, сүз берләшеп, көчкә каршы көч белән каршы торырга карар кылалар.

Шулай итеп, гәрчә изге Николай көненә бөтен ил буйлап өйләрдә сыра кайнатырга рөхсәт ителсә дә, өч ел эчендә Каргополь өязендә сыра алай ук күп кайнатылмый.

Бөтен ил буйлап — шәһәрләрдә һәм авылларда кабаклар тоту тыела. Ләкин дуслар бергә җыелышып сыра кайнаталар һәм бәйрәмнәрдә хатыннары белән бергә җыелалар; аларда бу ирләр җыены дип йөртелә.

Туйларда да шатлык-куаныч сизелми. Поморьедан тоз да, семга да китерелми. һәм Мәскәүдән Поморьегә да англизләр килешкә бернинди дә товар китерелми¹.

Өч ел эчендә наместник көчләү юлы белән бик күп акча һәм мал җыя. Әгәр дә сәүдәгәрләр һәм крестьяннар белән дусларча эш итсә, акчаны да, малын да ул үн мәртәбә күбрәк җыя алыр иде, чөнки Каргополь өязе зур, һәм анда башлыча сәүдәгәрләр һәм крестьяннар яши. Көнчыгышка таба Каргополь өязе Вологодскига кадәр; көньякка — Белозерскига; көнбатышка — Карелиягә; төньякта — Онега елгасы агымы буйлап Ак диңгезгә кадәр җәелә. Барлыгы 56 немец миле озынлыгындагы юл була ул.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Соңгы Казан ханы шәһәрне яулап алган чагында әсир ителгән Идәгәй хан була. Казан төхетендә Шаһгали аннан алда Мәскәү вассалы буларак утыра; хакимият башында калырга көче җитмәгәнлектән, ул Казаннан Мәскәүгә кача.

² Автор Мариянең этисе Темрюкны кызының абыйсы Михаил белән бутый.

³ 1567 елда кенәз Василий Иванович Темкин-Ростовскийга.

⁴ Немец текстның тәртибе бозылып, тәржемәдә төзәтелгәндер, күрәсең.

Урысчадан
ФИРАЯ ЗЫЯТДИНОВА
тәржемәсе.

Исхакый музей-утары

1999 елның 30 июлендә Чистай районының Яуширма авылында күренекле дәүләт һәм жәмәгать эшлеклесе, татар реалистик прозасына нигез салучы әдип, матбагачы һәм мөхәррир Гаяз Исхакыйның музей-утарын ачу тантанасы булды. Анда Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев, Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары Илгиз Хәйруллин, Мәдәният министры, тарих фәннәре кандидаты Марсель Таишев, Мәгариф министры, педагогия фәннәре кандидаты Фарис Харисов, Татарстан Дәүләт Советының мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе рәисе, шагыйрь Роберт Миңнуллин, Чистай шәһәр һәм район хакимияте башлыгы Абрек Хәйруллин, мәдәният министры урынбасары, тарих фәннәре кандидаты Рафаэль Вәлиев, Төркия Республикасының Казандагы Генераль консулы Ә. Риза Дәмирер бәй, Татарстан Фәннәр Академиясе президент урынбасары Дамир Хәйруллов, Татарстан дәүләт берләштерелгән музей генераль директоры, филология фәннәре кандидаты Геннадий Муханов, Халыкара «Мирас» журналы баш мөхәррире, академик Әхмәт Сәхапов, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе, академик Индус Таһиров, Габдулла Тукай жәмгыяте президенты, академик Тәлгат Галиуллин, Татар «Мирас» Фонды президенты, академик Флун Мусин, Татарстан язучылар союзы рәисе, профессор Фәат Галимуллин, академик Әбрар Кәримуллин, профессор Резеда Ганиева, башка рәсми кешеләр һәм чакырылган кунаклар катнашты.

Яуширма авылының бәйрәм төсен алган үзек урамына урнашкан Гаяз Исхакый музей-утарын ачып, Президентыбыз Минтимер Шәрип улы Шәймиев олуг әдип һәм бөек көрәшченең халкыбыз алдындагы олы хезмәтләренә зур бәя бирде һәм тирән хөрмәт белдерде.

Бүгенге авыр, катлаулы һәм каршылыклы заманда үзе дә Гаяз Исхакый кебек татар милләтен һәм аның күпгасырлык мәдәни мирасын саклап калу өчен фидакарлырчә күп көч куйган Татарстан Президенты Минтимер Шәрип улы Шәймиевнең олуг әдипкә шулай дәүләт исемнән кадер-хөрмәт күрсәтүе һәм аның туган көнен дәүләт бәйрәме статусына күтәрүе республикабыз житәкчелегенең уңдырт дөнья теленең берсендә сөйләшкән татар халкының мәнфәгатьләренә намус белән хезмәт итүен күрсәтүче зур бер дәлил!

Гаяз Исхакый музей-утарын салуда шулай ук Мәдәният министры Марсель Таишевың, Мәдәният министры урынбасары Рафаэль Вәлиевнең һәм Чистай шәһәр һәм район хакимияте башлыгы Абрек Хәйруллинның зур хезмәтен күрсәтеп китәргә кирәк. Музей-утарны Мәдәният министрлыгы каршындагы татар фәнни-реставрация идарәсе төзүчеләр бригадасы җиткерде.

Әйтергә кирәк, Гаяз Исхакый музей-утары тыштан гына түгел, бәлки эчтән дә бик матур. Музей эченә куелган төрле экспонатлар олуг әдипнең тормыш һәм иҗат юлы хакында бай мәгълүматлар бирәләр. Биредә Татарстан берләштерелгән Дәүләт музей гыйльми хезмәткәрләренең шефлык ярдәме нык сизелә торган.

Бер очтан, Гаяз Исхакый музей-утары экспонатларының әле тулыландырылуга һәм яңа документлар белән баetylуга да мохтаж булуын искәртәсе килә. Мәсәлән, Гаяз Исхакый иҗатын өйрәнүчеләр хакындагы бүлекчә шактый яңартылуга мохтаж. Дөрес, Музей Исхакый иҗатын башлап өйрәнүчеләрнең берсе булган мәрхүм профессор Ибраһим ага Нуруллинга хөрмәт күрсәтелгән. Әмма шул ук вакытта, Гаяз Исхакый иҗаты хакында әле 70—80 елларда ук үз лекцияләрендә курыкмыйча уңай фикер әйткән профессор Резеда Ганиеваның Исхакый мирасын халкыбызга кайтаруда куйган хезмәте бик зур. Гаяз Исхакый мирасын фәнни өйрәнүне яклап чыгучыларның берсе булган мәрхүм профессор Нил ага Юзиев исеме дә музейда лаеклы урын алырга тиеш. Әгәр мәрхүм сәнгать белгече Гәнүз ага Мәхмүтов фидакарлырчә Гаяз Исхакый мирасын якламаса һәм аны кайтару өчен зур көч куймаса, белгичә, олуг әдипнең беренче зур җыентыгы булган «Зиндан» китабы 1991 елда дөнья күрер идеме икән?

Әгәр мәрхүмә текстолог һәм белгеч Гөлсем ханым Сафина Гаяз Исхакый әсәрләренең гарәп имлясында басылган вариантын турыдан-туры кирилл имлясы-

на күчереп машинкада басмаган булса, белмим, бүгенге көндә Исхакый әсәрләренең ике томы гына түгел, хәтта бер жыентыгы да әле басарга әзер булмас иде.

Шулай ук, Исхакыйның «Зиндан» жыентыгын басмага әзерләү эшен җитәкләгән һәм аның беренче фәнни редакторы булган, олуг әдипнең тормыш һәм иҗат юлы хакында җитди фәнни хезмәт язган академик Флун Мусинның гражданлык батырлыгына тиң хезмәтә дә тиешле югары бәяне алырга лаек. Гаяз Исхакый әсәрләренең ике томын дөньяга чыгару өчен зур тырышлык күрсәткән академик Мансур ага Хәсәновның кыюлыгы булмаса, белмим, бүгенге укучысы олуг әдип әсәрләре белән әле тиз генә таныша алыр идеме икән?

Уемча, исемнәре югарыда телгә алынган мөхтәрәм затлар белән бергә, Гаяз Исхакый мирасын кайтару хәрәкәтендә актив катнашкан йөзләрчә башка зыялыларның да исемнәре музей-утарда телгә алынырга тиеш. Шулай ук, Гаяз Исхакый мирасын кайтаруга каршы булучыларны да халыкка күрсәтергә кирәк. Милләт үзенә фидакарларының исемнәрен генә түгел, бәлки Исхакыйны кайтаруга каршы көчләргә дә, милли яңарышны булдырырга теләмәүчеләргә дә истә тотарга тиеш! Киләчәк буыннарга сабак һәм гыйбрәт булсын өчен!

Һәрхәлдә, тәкъдим рәвешендә әйтелгән әлегә фикерләр Гаяз Исхакый музей-утарын камилләштерергә, аны баетырга ярдәм итәрләр дип ышанам. Камиллеккә чиге булмаган кебек, иҗаты һәм тормыш юлы милләтебезнең зур бер чорын тәшкил иткән Гаяз Исхакый кебек олуг шәхеснең феномены әле милләтебезгә кайта гына башлады... Аның киң колачлы һәм күпкырлы бай иҗаты әдәбиятыбыз тарихында үз урынын алып, әдәби хәрәкәтебезгә актив кушылып китте. Иҗаты татар әдәбиятында Галимҗан Ибраһимов әсәрләре белән тиңләшә алган Гаяз Исхакый милли әдәбиятның төп бурычы итеп милләт азатлыгы өчен актив көрәшүче саный. «Мин революциягә кадәр Россия патша хөкүмәтенең, аннан соң совет хөкүмәтенең милләтләр хокукына каршы килгән гаделсез милли, сәяси, икътисади политикасына каршы көрәштем. Мин — көрәшче, язучы вә сәясәтче», — дип үткен каләммен көчле штыкка әйләндергән Гаяз Исхакыйның яшәү рәвешенә һәм көрәш девизына әйләнгән бу сүзләре әдәбиятның һәм иҗат әһеленең иҗтимагый функциясенә яңа эчтәлек өсти.

Татар әдәбиятының аеруча фаҗигале чорында — XX гасырында иҗат иткән һәм үзеннән соң гаять бай рухи мирас калдырган Гаяз Исхакыйның күпкырлы сугышчан иҗаты киләчәктә милли гуманитар фәннәргә барлык тармакларында эшләүче галимнәр тарафыннан яңа методология нигезендә тагын да җентекләп өйрәнелер, тикшерелер һәм бәяләнелер, әлбәттә. Гаять каршылыклы һәм буталчык дәвергә дә дәрәҗә, гадел бәя куелыр. Катлаулы тарихи процессларны хәрәкәткә китерүдә актив катнашкан тарихи шәхесләр дә объектив бәядән мөһрүм калмаслар. Анысы якын киләчәк эше. Әмма без бүген халкыбызны инкыйраздан коткарып калу өчен гомере буе көрәшкән һәм шушы авыр, михнәтле юлда зур газап-хәсрәтләр кичергән Гаяз Исхакыйның бай әдәби мирасын ялган-ялалардан ара-лап, тизрәк халыкка кайтарырга бурычлыбыз. Һәм, билгеле, бу эшне никадәр тизрәк башкарсак, татар халкына янаган инкыйраз куркынычы да шулкадәр үк кими төшәр. Исхакыйның аерым әсәрләрен матбугат органнарында, радио, телевидение аша пропагандалап кына түгел, бәлки аның иҗатын татар әдәбияты тарихының җитди өлеше итеп санап, гомум әдәби процесс объекты итеп карап тикшергән, анализлаган һәм бәяләгән җитди фәнни хезмәтләр тудырган әдип белән татар укучысының арасын якынайтырга, ныгытырга кирәк.

Г. Исхакый иҗаты XX гасыр татар әдәбиятында аерым урын алып тора. Хикмәт биредә аның зур дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе, коммунистик режим белән гомере буена армый-талмый көрәшүендә генә түгел, әлбәттә. Иң беренче чиратта, Гаяз Исхакый татар милли реалистик прозасына нигез салучы зур әдип, татар әдәбиятының милли йөзен билгеләүче каләм иясе һәм әдәбиятның иҗтимагый ролен күтәрелер, аны милли һәм сәяси аң тәрбияләү коралы итеп файдаланган һәм олы максатын гамәлгә ашыру өчен бөтен иҗатын багышлаган милләтче. Октябрь переворотына кадәргә һәм аннан соңгы чордагы татар әдәбиятын, татар драматургиясен, милли публицистиканы, милли журналистиканы, милли фәлсәфәне, әдәбият һәм тарих фәннәрен Гаяз Исхакыйдан башка, аның күпкырлы һәм талантлы бай мирасыннан башка һич кенә дә күз алдына китереп булмый.

Бөтен гомерен татар халкының милли азатлык хәрәкәтенә багышлаган һәм әдәби иҗатка биргән Гаяз Исхакый үзеннән соң гаять зур һәм бай мирас калдырган. Бүгенге көндә шул мирасны ачыклау, туплау, халыкка кайтару эше нигездә башланса да, Гаяз Исхакый иҗат иткән әсәрләргә күпчелегә әле һаман да укучыга тәкъдим ителмәгән. Гаяз Исхакый үзе дә кулъязма хәлендәге әсәрләренең тулы

исемлеген булдырып, аларны бер тәртипкә салырга тырышкан. Аерым алганда, ул 1951 елда үз кулы белән төрек телендә «Гаяз Исхакийның әдәби әсәрләре библиографиясе»н төзегән. Әсәрнең теле, жанры, язылу вакыты, басылу урыны төгәл күрсәтелгән бу библиографиядә Гаяз Исхакий 58 исемдәге әсәрен атый. Шуларның егерме жидесе проза әсәре, егерме бере драматургиягә карый, алтысы тәржемә әсәр, берсе сәяси әсәр, берсе фәнгә багышланган, берсе мемуар-истәлек характерындагы әсәр, берсе 1918—1939 елларны үз эченә алган хатирә дәфтәре. Моннан тыш, библиографиядә Гаяз Исхакий үзе оештырган һәм баш мөхәррире үзе булган дистәдән артык матбугат органының исемлеген бирә. Ул төрле елларда «Таң йолдызы», «Тавыш», «Ил», «Сүз», «Ил сүзе», «Маяк», «Милли байрак» гәзитәләрен һәм атналык «Таң мәжмугәсе», айлык «Төрек йорты» һәм «Яңа милли юл» журналларын нигезләгән, мөхәррире булган һәм нәшер иткән.

Бүгенге көндә Исхакий мирасының шактый өлеше укучыга кире кайтты инде. Аның әдәби, мәдәни, гыйльми, милли матбугат өлкәсендәге эшчәнлеге дә өйрәнелә.

Исхакий мирасын барлау бүген дә уңышлы дәвам итә. Аның күпкырлы бай ижаты белән кызыксыну арта бара, әдипнең төрле жанрларда ижәт ителгән әсәрләре гыйльми һ. б. характердагы тикшеренүләр объектына әйләнеп килә.

Хәзерге вакытта Г. Исхакийның әдәби, фәнни, публицистик хезмәтләре белән бергә, алты йөзгә якын әсәре билгеле. Аның ижаты хакында төпле фикер әйтелгән мәкаләләрнең саны гына да меңгә якынлашты. Ә инде Г. Исхакий ижаты турындагы үзенчәлекле чыганаclarны да өстәсәң, алар ике мең өч йөз данәгә җитә. Гаяз Исхакийның бай мирасын барлау һәм аның ижатына мөнәсәбәтле чыганаclarны ачыклау процессы әле дәвам итү сәбәпле, күпмедер вакыттан соң бу саннарның да арту ягына үзгәрүе мөмкин.

Күргәнебезчә, Гаяз Исхакий ижаты үз вакытында үк инде шактый бая алырга өлгергән. Бигрәк тә аның 1917 елгы октябрь переворотына кадәр басылып чыккан әсәрләре шул чорда ук баяләнеп барылган. Мәсәлән, 1911—1918 елларда Гаяз Исхакийның 8 томнан торган «Әсәрләр җыелмасы» дөнья күрә. Ул чорда ижәт иткән татар әдипләре арасында бер Исхакий гына үз ижатын шулай туплап кич жәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим итә алган.

Әдәбиятыбыз классигы Гаяз Исхакий ижәт иткән әсәрләренең һәммәсе дә, чәчмә әсәрләреме алар, сәхнә әдәбияты үрнәкләреме, яки әдәби һәм гыйльми публицистикамы, бер максатка — татар халкының милли яңарышын булдыруга юнәлдерелгән. Гаяз Исхакий ижаты тулысынча татар милләтенең олылыгын раслауга, бөеклеген дәлилләүгә, аның башка халыclar һәм милләтләр белән тигезлеген исбатлауга хезмәт итә һәм аның һәр әсәре шул олы максатка буйсындырылган, милли кыйблага йөз тоткан.

Чордашлары һәм каләмдәшләре арасында Гаяз Исхакий ижаты менә шул асыл сыйфаты белән нык аерылып тора һәм аның каләме жан биргән һәр әсәр әдипнең милли мәсьәләгә үзенчәлекле карашын гәүдәләндерә, ул тудырган милли концепциянең нәфасәти бер детален тәшкил итә. Әйтергә кирәк, милләт язмышы, милләт киләчәге мәсьәләсе Гаяз Исхакийның бөтен ижаты буенча яшел җеп булып сузылып бара һәм бу мотив чагылган әсәрләр жанр табигатенә хас булган сәнгать кануннары нигезендә үзенчәлекле рәвештә хасил булалар. Биредә шуны да искәртәргә кирәк: Гаяз Исхакий кебек бөтен ижатын, бөтен мирасын аерым бер мәсьәләгә — милли идеягә һәм милли яңарышка багышлаган һәм шуның уңай чишелешен әсәрләре аша ярып-ярып эзләгән әдип татар әдәбиятында юктыр, мөгаен. Аның кебек гомерен һәм ижатын олы максатка — татар милләтен саклап калуга һәм аны яклауга буйсындырган һәм шушы изге, фаҗигале юлда үзен тәмам исраф итеп бетергән шәхесне татар милләте әлегә кадәр белми.

Гаяз Исхакий ижәт иткән әсәрләргә саф әдәбият белеме күзлегеннән генә чыгып карау — әдип ижатын бөтен тирәнлегә белән аңлап бетермәүгә аяныч бер мисал булып иде. Гаяз Исхакийның ижаты — ул әдәби мәсьәлә генә түгел! Аның әсәрләре иҗтимагый фикер, тарих, фәлсәфә, милли сәясәт, милли фикер тарихы, татар халкы тарихы кебек гуманитар фәннәр яссылыгында да каралырга һәм өйрәнелергә тиеш. Чөнки, күп очракта, әдәби әсәр геройлары, Гаяз Исхакийның дөньяга карашларын һәм аның үзенчәлекле ижәт методын гына чагылдырып калмыйлар, бәлки милли яшәешкә, милли тәрәккыйяткә баглы җитди һәм гаять кискен мәсьәләләргә дә килеп чыгалар.

Әгәр Гаяз Исхакийның күпкырлы ижаты аша татар халкының милли рухы төрле яссылыкта һәм төрле рәвештә чагыла дип раслыйбыз икән, бу фикернең әдип ижатында үзенчәлекле рәвештә яшәү, чагылу һәм бирелү формаларына да игътибар итмичә ярамый.

**ОБЪЕКТИВТА —
ГАЯЗ ИСХАКЫЙ МУЗЕЙ-УТАРЫ**

Рәсемдә: Гаяз Исхакий. (Рәссам Зөфәр Хәкимов.)

Рәсемдә: Гаяз Исхакый музей-утары.

Рәсемдә: Гаяз Исхакый музей-утарын ачу тантанасы алдыннан.

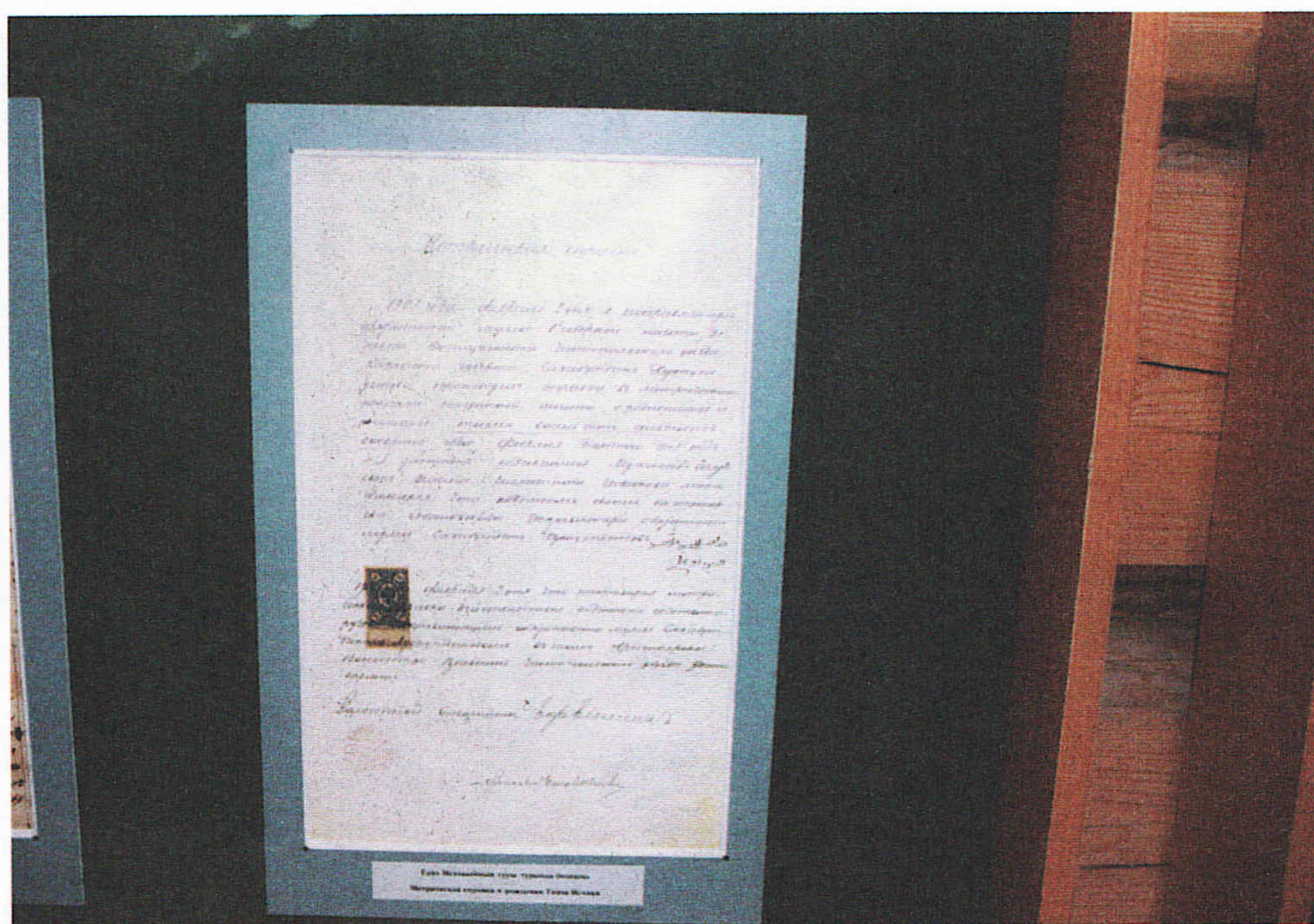
Рәсемдә: Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәрип улы Шәймиев.

Рәсемдә: Гаяз Исхакый музей-утарында Гаяз Исхакый бюсты.

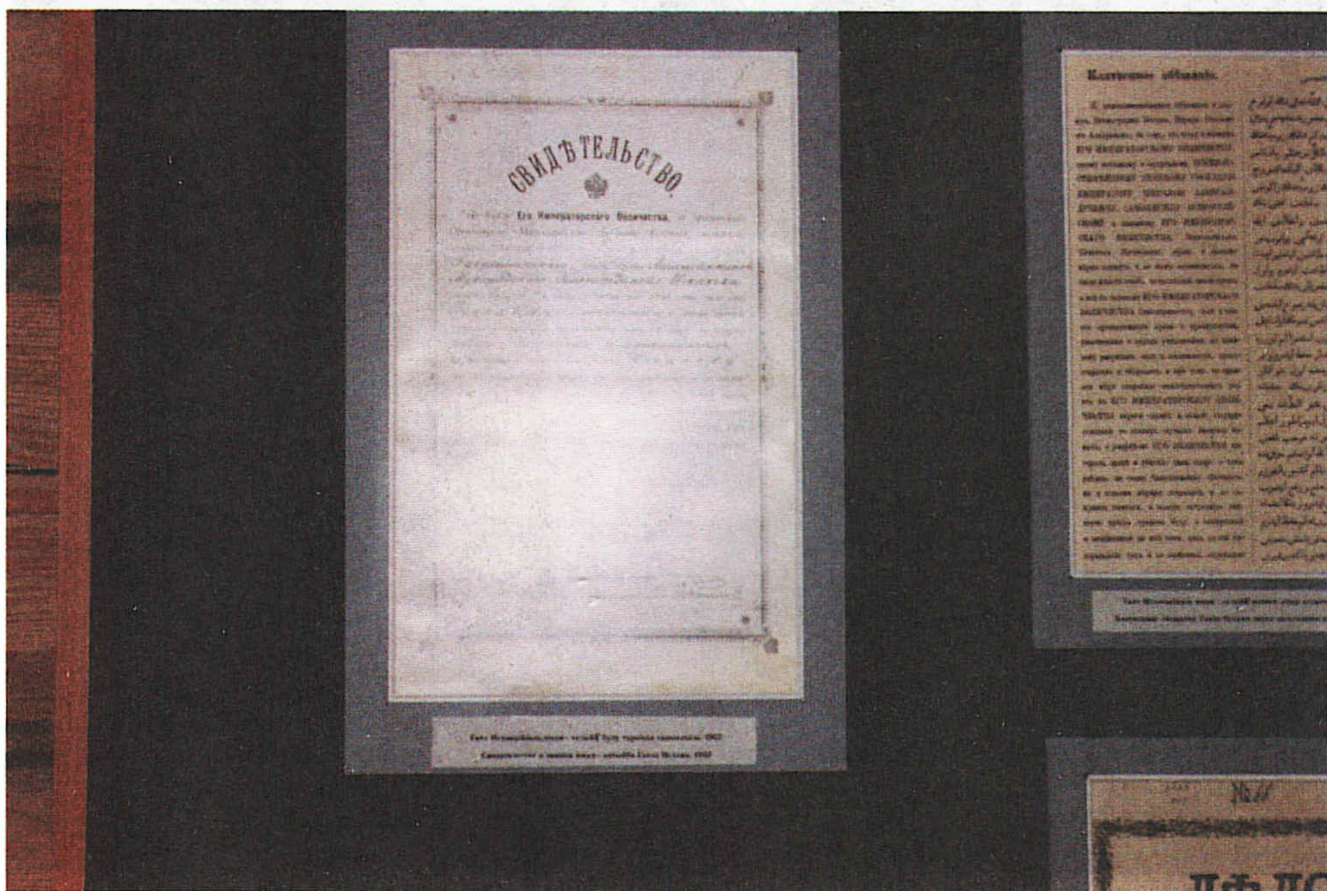
Рәсемдә: Гаяз Исхакий музей-утларын Татарстан Президенты Минтимер Шәрип улы Шәймиев үзе ачып жибәрде.

Рәсемдә: Гаяз Исхакий музей-утарына куелган документларның берсе.

Рәсемдә: Гаяз Исхакый музей-утарын ачу тантанасыннан бер күренеш. Уңнан сулга: Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиев, Чистай шәһәр һәм район хакимияте башлыгы, халык депутаты А. Х. Хәйруллин, Татарстан мөфтие Госман хәзрәт Исхакый һ. б. лар.

Рәсемдә: Гаяз Исхакыйның имам-хатиб булуы турындагы таныклык.

Рәсемдә: Гаяз Исхакий музей-утарын ачу тантанасына килгән Татарстан Президенты Мин-
тимер Шәрип улы Шәймиевне һәм башка кунакларны Яуширма авылы кешеләре бик кунак-
чыл каршыладылар.

Рәсемдә: Гаяз Исхакий мирасын кайтару өчен күп көч куйган галимнәр. Уңнан сулга: Та-
тарстан язучылар союзы рәисе, профессор Ф. Г. Галимуллин, Г. Тукай җәмгыяте президен-
ты, академик Т. Н. Галиуллин, профессор Р. К. Ганиева, Татар «Мирас» Фонды президенты,
академик Ф. М. Мусин, халыкара «Мирас» журналы баш мөхәррире, академик М. Ж. Сәха-
пов.

Рәсемдә: Гаяз Исхакий мирасын өйрәнүче галимнәр олуг әдипнең музей-утары янында.

Рәсемдә: Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе рәисе, халык депутаты, «Сабантуй» газетасының шеф-мөхәррире, шагыйрь Р. М. Миңнуллин.

Рәсемдә: Яуширмә авылындагы салкын чишмә суын һәркем тәмләп эчте. Сулдан уңга: Татарстан мәдәният министры, тарих фәннәре кандидаты М. М. Таишев, Татарстан мәгариф министры, педагогика фәннәре кандидаты Ф. Ф. Харисов, профессор Р. К. Ганиева, Чистай шәһәр һәм район хакимияте башлыгы А. Х. Хәйруллин, академик Ә. Г. Кәримуллин, Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиев, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе, академик И. Р. Таһиров, академик Т. Н. Галиуллин, язучы В. Ш. Имамов, академик Х. Й. Миңнегулов.

Рәсемдә: Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиев белән академик Ә. Г. Кәримуллин Гаяз Исхакый туган авылда күңелләрен ачып, иркәнләп сөйләштеләр.

Рәсемдә: Яуширмәләләр Татарстан Президенты М. Ш. Шәймиевне яратып каршыладылар.

Рәсемдә: Яуширмә авылындагы чишмә комплексы янында академик И. Р. Таһиров академик Ә. Г. Кәримуллин белән.

Эдипнең ижәт кредосы — татар милләтен саклап калу һәм аны дөньядагы иң мәгърифәтле, алдынгы халык итеп таныту өчен актив көрәш алып бару, шул юнәлештә игелекле, саваплы гамәлләр кылу, нәтижәсе соңрак күренгән эшләрне яратмауның зыяны булуын искәртеп куя. Гаяз Исхакий татар халкын шул ук вакытта кисәтеп тә куя: бүгенге көн белән генә яшәргә кирәкми, алдагысы хакында да төптән уйларга кирәк! Эдип ижәтнең асыл хасиятен тәшкил иткән милли идеянең аның әсәрләрендә гәүдәләнгән үзенчәлекле формуласына килсәк, ягъни нигезендә миллилек һәм тарихилык принциплары яткан милли идеологиянең эчтәлегенә игътибар итсәк, язучы әсәрләрендә без бу сорауларга төпле җавапны күпләп табарбыз.

Татарлар, ди Гаяз Исхакий, борынгы заманнан бирле уңган, акыллы, укымышлы, киң күңелле һәм максатка омтылучан горур табигатьле милләт. Ул дөньяның башка халыклары кебек үк тигез хокуклы булып дөньяга килгән һәм шул принциплар нигезендә яшәргә тиеш. Моның өчен, әлбәттә, уйда һәм гамәлдә азатлыкка ирешергә кирәк. Аның өчен нишләргә кирәк соң дигән сорауга, эдип җавапны борынгы тамырларыбыздан, изге йолаларыбыздан, горей-гадәтләребездән, ислам диненнән, төрки кардәшләребез белән бергәлектән һәм, әлбәттә, беренче чиратта тарихи хәтерәбездән эзләргә чакыра. Гаяз Исхакий шул максатны күздә тотып, ерак бабаларыбызның батыр рухына мөрәҗғәгать итә һәм алар ярдәмендә аңы, зиһене йокымсырый башлаган милләтнең күңелен күтәргә, дәртен кузгатырга, рухына канатлар куярга омтыла.

Эйтергә кирәк, Г. Исхакийның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре нәкъ менә шул бурычны гамәлгә ашыру максатын күздә тотып язылуы белән бүгенге көндә дә әһәмият югалтмаган.

Эдипнең «Ике йөз елдан соң инкыйраз» публицистик-фантастик повестена аның көрәш программасы салынган һәм Гаяз Исхакийның кайсы гына әсәрен алма, прозамы ул, сәхнә әдәбияты жанрларымы, яки публицистика үрнәкләреме, аларның барысының да нигезендә «Инкыйраз...» лейтмотивы ята. Исхакий фантастик жанрга төрөп салган энә шундый гаять җитди проблемаларны төрле әсәрләрендә аерым тематикаларга таркатып җентекләп тикшерә, аларны тудырган объектив һәм субъектив сәбәпләрне эзли, социаль һәм иҗтимагый тамырларына үтеп керергә омтыла. Ул татар милләтенең яшәү рәвешен, психологиясен, милли үзенчәлекләрен, табигый халәтен, рухи дөньясын төрле яктан өйрәнә, уңай сыйфатларын аерып күрсәтә, кимчелекле якларның исә тарихчы Жәгъфәр язмышы кебек нинди аяныч нәтиҗәләргә китерүен дәлилли.

XX гасыр башы татар әдәбиятының алтын дәверен тудырган Г. Исхакий ижәти 1917 елдан соң да татар әдәбиятының формалашуына һәм үсешенә җитди йогынты ясады. Татар халкының милли идеологиясен булдыруда һәм аны милли азатлык өчен көрәш байрагына әйләндерүдә хәлиткеч роль уйнаган Исхакий әсәрләре башка бик күп эдипләрнең ижәт йөзләрен билгеләүдә актив катнаша. Эле октябрьгә кадәрге чорда ук татар әдәбиятының классигы итеп танылган һәм талантлы эдип Г. Ибраһимов тарафыннан «Йолдыз» газетасында: «Әдәбият мәйданында хәзер иң шәүкәтле вә иң бөек урында карт реалист Гаяз әфәнде тора. Бу мөхтәрәм зат татар әдәбиятына башлап реализмны кертүче иде», — дип бәяләнгән Г. Исхакий әдәбиятыбызның милли йөзен булдыру өчен гаять зур көч куя. Татар әдәбиятының, мең еллык бай әдәби мирасының иң яхшы үрнәкләре нигезендә тәрбияләнгән һәм Кол Гали, Сәйф Сарай, Котби, Мөхәммәдъяр, Гариф, Мәүлә Колый, Г. Утыз-Имәни, Г. Кандаый, Акмулла, К. Насыри, И. Гаспралы, Ф. Кәрим кебек эдипләр ижәтиндагы милли рухны үзенең әсәрләрендә үстергән Г. Исхакий тулы бер «әдәби мәктәпкә» нигез сала. Аның «әдәби мәктәбендә» «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестен укып өйрәнә, әсәрен тәгълиматын ижәт кредосы иткән Г. Камал, Г. Тукай, М. Гафури, Й. Акчүра, С. Максуди, С. Рәмиев, Г. Чыгтай, С. Сүнчәләй, Ш. Бабич, Ф. Әмирхан, Дәрдемәнд, Г. Ибраһимов, М. Фәйзи, Ш. Камал, Н. Думави, З. Ярмәки кебек эдипләребез гасыр башындагы милли яңарышны көчәйтүдә зур роль уйнайлар. Халкыбызның аңын тәрбияләүдә, аның тарихи хәтерен сау килеш саклауда, милләткә янаган инкыйраз куркынычын булдырмауда «Исхакий мәктәбе» эдипләре ижәт иткән әсәрләренң әһәмияте бәяләп бетергесез. Әдәби осталыкка һәм мөстәкыйль фикерләүгә Г. Исхакийдан өйрәнгән һәм аның «бердәм агым» теориясен фикри һәм ижади кыйбласы иткән әлеге эдипләребезнең ижәти XX гасыр татар әдәбиятының төп магистраль юлын билгели. 1917. елгы мәгълүм вакыйгалардан соң «эчтәлеге белән дә, формасы белән дә милли булган» татар әдәбиятының милли идеологиясен коммунистик тәгълиматка алыштырырга тырышу тенденциясе ныгыса да, Октябрьгә кадәр үк буын ныгытып

өлгергән милли әдәбиятны тиз генә авызлыклап, аннан Г. Исхакый традицияләрен жиңел генә кысырыклап чыгарып булмый. Тыштан социалистик реализмга бил бөксә дә, асылда татар әдәбияты, эзоп теле ярдәменә таянып, яшереп булса да күпгасырлык традицияләрен, милли рухны сау, сәламәт килеш сакларга тырышты. Беренче булып большевистик хакимияткә каршы «бунт»ны Г. Ибраһимов күтәрде. Илдә барган хәлләрне күзәтеп, халыкның рухи халәтен дәрәс аңлап, ул тоталитар хакимиятнең озын гомерле булмавын «Адәмнәр» һәм «Кызыл чәчәкләр» повестьлары, «Тирән тамырлар» романы аша дәлилләп бирде. Г. Исхакый традициясә энә шулай Г. Ибраһимов ижаты аша беренче тапкыр үзенчәлекле рәвештә чагылды. Әдәбиятта Исхакый рухы шулай ук алдагы елларда да әдәби формалар һәм аерым образлар аша К. Тинчурин, Н. Исәнбәт, М. Галәү, Ф. Бурнаш, Һ. Такташ, М. Гафури, Ш. Камал, Ф. Хәснәи әсәрләрендә күренеп китә.

Торгынлык еллары чәчәк аткан илленчә-житмешенчә еллар ахырында да татар әдәбияты милләт язмышы һәм милли яшәеш проблемалары барлыгын һич кенә дә онытмады. Гәрчә бу чорда производство һәм хәрби-патриотик тәрбия, колхоз авылы, хокук саклау органнары темасына бик күп әсәрләр язылса да, язучыларыбыз хәзер инде татар кешесенең эчке дөньясын да, аның рухи яшәешен дә аңларга омтыла башладылар. Н. Фәттаһ, М. Мәһдиев, Г. Ахунов, А. Гыйләҗев, Х. Сарьян, Ә. Баянов әсәрләрендә татар милләтенең хәленә бәйле шактый җитди проблемалар һәм авыр сораулар да куелды.

Тоталитар система җимерелеп, Г. Исхакый ижаты әдәби хәрәкәткә килеп кушылгач, аның әсәрләрендә чагылган милли проблемалар хәзер инде татар әдәбиятының да үзәк мәсьәләсенә әйләнде. Элеккеге производство темалары һәм башка конъюнктура әсәрләре үзләреннән-үзләре әдәбияттан төшеп калдылар һәм татар язучылары барысы бергә милләтне инкыйраздан коткарып калу өчен көрәшкә ыргылдылар. Исхакый рухын әсәрләрендә терелткән һәм аны иҗат кыйбласы иткән язучылар җөмләсендә һич икеләнмичә Г. Бәширов, А. Расих, Ә. Еники, Г. Ахунов, Т. Галиуллин, Ф. Мусин, И. Салахов, А. Гыйләҗев, Х. Миңнегулов, Ж. Рәхимов, Г. Тавлин, Л. Бадыйкшан, Ә. Рәшитов, Ә. Баянов, Ә. Гаффар, Н. Фәттаһ, И. Юзеев, Ф. Зариф, Ш. Галиев, Р. Хәмид, Р. Мөхәммәдиев, З. Зәйнуллин, Ә. Салах, Зөлфәт, Ю. Сафиуллин, И. Сирматов, А. Халим, Ә. Мостафин, Ә. Мәхмудов, Р. Әхмәтҗанов кебек язучыларны атап була. Нәкъ менә алар бүгенге көндә Исхакый ижатындагы милли идеяне көрәш символы итеп алып, татар халкының киләчәге өчен авыр көрәшнең алгы сызыгына бастылар.

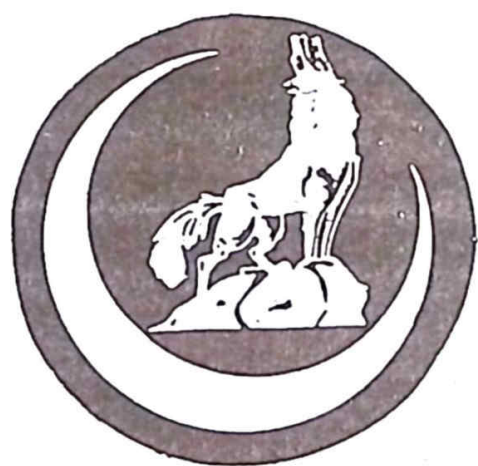
Һәм, әйтергә кирәк, каләмнәрен штыкка тиңләгән әлеге язучыларыбызны милләт мәнфәгатен беренче урынга куеп иҗат итәргә дәртләндергән һәм рухландырган көчнең чыганагы Г. Исхакыйның күпкырлы әдәби ижаты белән тыгыз бәйләнгән, билгеле.

Бөтен ижатын татар халкын инкыйраздан йолып калу мәнфәгатьләренә буйсындырган Г. Исхакыйның төрле жанрларда язылган әсәрләре бүгенге көндә татар әдәбиятының магистраль юлын билгеләп кенә калмыйлар, бәлки ХХI гасыр бусагасына аяк атлаган милләттәшләребезгә рухи ориентирлар булып та хезмәт итәләр. Шул сыйфатына һәм үзенчәлегенә күрә, Г. Исхакый ижаты ХХI гасырга омтылган татар әдәбиятының милли йөзен көчәйтәргә һәм әхлакий-рухи кыйбласын ныгытырга булыша. ХХ гасыр әдәбияты белән ХХI гасыр әдәбияты арасын тоташтырып торучы ышанычлы һәм таза күпер вазифасын үти, татар милләтенең инкыйразга каршы алып барган авыр көрәшенә көчле рухи таяныч булып хезмәт итә.

...Сүзне йомгаклап, бер фикерне җиткерәсе килә: милләтебезнең йөзек кашы булган Гаяз Исхакый музей-утарына бүләк итеп бирү өчен, халыкара «Мирас» журналы редакциясә «Мирас» китапханәсенә авторлардан китаплар җыя. Әгәр журнал авторлары автографларын язып, берәр данә китапны музейга тапшыру өчен редакциягә китерсәләр, бу Гаяз Исхакыйның якты рухы алдында зур савап булып иде!

КАМИЛ ЯКУПОВ,
Казан—Яуширма—Казан.

ԴՊՐԻՍ
ՔԱՆԱԿԱՆԱԲ
ՎՈՒՄՆԱԵՆԻ

СӨЕМБИКӘ

(Бөек төрки халыклары тарихыннан өзекләр)

Бөек төрки халыклар тарихының мәшһүр каһарманнары арасында шималы төркиләренң хатын-кыз хөкемдары Сөембикә — бик күренекле шәхес. «Сөем» сүзенң мәгънәсе билгеле. «Бикә» «бай» сүзенң мәәнәсә шәкелендә кулланылып, хатын-кыз идарәче һәм принцесса дигән мәгънә аңлатып килә. Аңа мондый исем бирелү Казан хөкемдары Жангалигә кияүгә чыкканчы ук Нугайстан бәгә кызы булуыннан килә.

Нугай төркиләре — Кырым ярымутравының төньягындагы Дон һәм Донецк елгалары бассейннарын- да, Азов диңгезеннән Хәзәр (Каспий) диңгезенә һәм Әстерханга кадәр сузылган территориядә яшәгән зур төрки кабиләдер. Бөек төрки дәүләт Алтын Урда таркалуға йөз тоткан вакытларда нугайлылар бәгә беренчеләрдән булып үзенң байсезлеген игълан итә.

Сөембикәнң үзен-үзе аямайча ватан азатлыгы өчен олы кайгыртучанлык күрсәтүе һәм көрәше, төркиләр берлеген тәзмин итүдә күрсәткән чиктән тыш фидакәрлөгә — тарихта бик тә сирәк очрый торган күренеш.

Татарларның гына түгел, бөтен төрки галәмнң сәнәгать, икътисад, гыйлем һәм мәдәниятенң иң мөһим мәркәзе һәм гаскәри көченң төрәгә булган Казан каласын һөжүмнән саклау вакытында күрсәтелгән искиткәч каһарманлыкның һәм фидакярлекнң жанлы мисалын Картажа (Карфаген. — И. Р.) шәһәре урнәгендә генә күрә алабыз. Гаскәри көче һәм сәүдә эшенә һавәслегә нәкъ Казан татарлары- ныкы кебек үк булган Картажа шәһәренң бөек Рум дәүләтенә каршы көрәше вакытында, дәүләт житәк- челегендә хатын-кыз булган хәлдә, чын мәгънәсендә, бер кешесә дә исән калмыйча һәлак була. Шәһәр исә ташы ташка калмаслык итеп хәрәбә хәленә китерелгән. Картажаның дошманнарға каршы торыу жиһан тарихында иң зур вакыйга булган кебек, Казанның русларға каршы көрәше дә төрки халыклар та- рихының иң شانлы сәхифәләрен тәшкил итә. Сөембикәнң фидакярлеген һәм тарихта үлмәс исем бу- лып яшәвен аңлау өчен, бу урында шималы төркиләре тарихы турында кыскача мәгълүмат биру кирәктер.

Иң башта шималы төркиләре Болгар төркиләре исеме белән мең биш йөз ел элек Идел (ягъни Вол- га), башлыча, аның кушылдыклары Кама һәм Ока белән мәшһүр Урал елгасы бассейнының, бөтен Урал таулары жирләрен үз эченә алган бик көчле төрки дәүләт төзегәннәр. Башкаласы — хәзергә Казан шәһәре тирәсендә һәм Казаның мәркәзе булган Спәстан 27 километр төньяк-көнбатышта урнашкан Болгар шәһәрәдер. Бу шәһәрнң хәрәбәләре хәзер дә гаять зур мәйданны биләп тора.

Бу төрки дәүләт һәм мәмләкәт, бүгенгә Ауропа дәүләтләре кебек югары үсеш баскычында торып, икътисади йогынтысы һәм көч-күәте буенча хәзергә Аурупаның өчтән бер өлешен тәшкил иткән. Казан татарлары сәүдә көймәләре белән хәзергә Россия дәүләтенң бөтен зур елгаларына, Хәзәр диңгезенә кадәр йөзеп кергәннәр, хәтта Балтик диңгезе ярларында сәүдә үзәкләре тотканнар. Шәрыкның гыйлем һәм мәдәнияте бик тә югары үсеш дәрәжәсенә күтәрелгән заманда, Багдадтагы Габбаси хәлифәләре, Испания Андалузиясендәгә Әммәвиләр төркиләр тәрәккыятенң гаять тә зур үсеш баскычында торыу- на игътибар иткәннәр. Галимнәр һәм сәяхәтчеләр жиһәрәп, бу төрки илнң икътисади һәм гыйльми кодрәте гарәпләрнеке кебек үк югары булуын таныганнар; барлык жәһәттән дә бай төрки тел турында эзләнүләр алып барып, аның грамматикасын язганнар һәм сүзлекләрен төзегәннәр.

Идел болгарларының төрки дәүләте унбишенче гасырга кадәр яшәгән. Бу дәүләтенң таркалу сәбабә — башкаласы әле Киевта булган чакта ук Украина һәм Галиция жирләрендә үскән, ныгыган Бөек Рус дәүләтенң төрки дәүләтләргә карата астыртын сәясәт алып баруы; ә төньяк төркиләре тирә-юнендә ур- нашкан төрки дәүләтләренң үзараларында низаглар һәм каршылыклар булу, күршедәгә Болгар төркиләренә ярдәм итә алмаулары.

Балкандагы төрки телләрен юкка чыгарган христиан болгарларның бабалары — бишенче гасырда ук, Идел болгарларыннан аерылып, көнбатышка таба күчеп киткән бер төркем. Башта болар хәзергә Ук- раина, Румыния, Венгрияне яулап алып, Урта Аурупада көчле дәүләт төзегәннәр. Ләкин соңрак, төрле сәбәпләр аркасында, бу торган жирләрен ташлап, Туна (Дунай) елгасын кичеп, хәзергә Болгария һәм Ма- кедониягә килеп урнашканнар. Бу күчү нәтижәсендә, болгарлар үзләре басып алган славян һәм баш- ка халыклар белән кушылып, төрки телләр арасында сафлыгы белән аерылып торган үз туган телләрен югалтканнар.

Бик зур үзгәрешләрдән соң, Идел болгарлары төрки дәүләте унөчөнче гасырда Чыңгыз төзегән им- перия ханнары тарафыннан басып алына һәм бу яулар вакытында аның башкаласы — Болгар шәһәре ха- рап ителә; Япон һәм Кытай диңгезләреннән Хәзәр диңгезенә кадәр яшәгән бөтен төркиләр бер байрак астына туплана.

Берничә төрки сәүдәгәр һәм галимнәр, туган жирләрен калдырып, Болгар төркиләре дәүләтенң икенче бөек шәһәрнә — Иске Казанга күчеп китәләр. Жиһангир Чыңгыз хан үз империясенң даими рәвештә берьюлы, бер үзәктән һәм турыдан-туры идарә итә алмаячагын аңлап, аны төрле төбәкләргә — улусларга аерган вакытларда иске Болгар төрки дәүләте жирләре белән бергә Көнбатыш Себер һәм Ур- та Азиянң төньягын олы улы Жучига тапшыра. Аның улы Батый, төрки галәмгә куркынычы көннән-көн арта барган руслар кысрыклавыннан котылу өчен, Азов диңгезе тамагында, Калка елгасы буенда руслар белән союздаш гаскәрләренң берләшмәсен юкка чыгарып, Алмания чикләренә кадәргә бөтен славян ха- лыкларын басып ала һәм үз хахимлегенә буйсындыра. Ул төзегән Алтын Урда дәүләте нәкъ өч йөз ел дәвамында русларны һәм башка славяннарны үз бәйлелегендә тотып, төркиләр галәменә иркен сулыш алдырта һәм бөтен Аурупаны рус һәм славян куркынычыннан коткара. Шуның аркасында гына алман- нар үз илләрендә тыныч үсеш һәм рәхәт гомер кичерүләрен дәвам иткәннәр.

Алтын Урда дәүләте дә, Чыңгыз хан уллары төзегән башка көчле һәм зур дәүләтләр кебек үк, бары тик тәхет гаугалары һәм эчке каршылыклар аркасында гына таркалды. Беренчеләрдән булып, югарыда әйтәп кителгән сәбәп белән, Дон елгасы бассейнында хахимлек иткән нугайлар бәгә Алтын Урдадан ае- рылды.

Бу вакытларда Тимур бай (Аксак Тимер. — И. Р.), мәркәзе Сәмәркандта урнашкан үзенң зур төрки империясенә зәгыйфь һәм таркалуға йөз тоткан төрки дәүләтләрен кушып, аларны саклап калырга һәм

үз канаты астына тупларга тырышкан. Башкаласы Әстерхан тирәсендә, Актүбә елгасы буендагы Сарай шәһәрәндә булган Алтын Урда дәүләтен эчкә каршылыклардан саклап калу өчен, ул 1376 елда⁵ Чыңгыз нәселеннән булган бик көчле һәм гайрәтле шәхес Туктамышны Сарайга хан итеп билгеләп куйган. Егерме ел эчендә Туктамыш Алтын Урда дәүләтен яңа баштан үзгәртеп кора һәм ныгыта. Ләкин бу юлы Тимергә каршы чыгу сәбәплә, 1395 нче елда ул дашмәскә мәжбүр ителә һәм куып җибәрелә. Алтын Урданың соңгы хөкемдары⁶ исә 1480 елда үтерелә. Туктамыштан күп алда таркала башлаган Алтын Урдадан Казан, Әстерхан, Себер һәм Кырым ханлыklары аерылып чыга.

Бу таркалулар Олугъ Мөхәммәд хан вагытында да көчәеп давам итә әле. Чөнки Жаек, икенче исеме белән әйткәндә, Урал елгасы бассейнындагы кыргызлар (казакълар. — И. Р.) яңа Алтын Урда хөкүмәте белән идарә итү өчен Сарайны үз кулларына төшерәләр. Шулай итеп, Казан ханлыгына нигез салучы, кайчандыр Алтын Урданың хөкемдары булган, ләкин бу җирләрдән аерылган Олугъ Мөхәммәд хан була⁷. Бу дәүләтнең исеме Казан белән бәйлә булып, ул — югарыда әйтеп узылган һәм Алтын Урда дәүләте таркалган вагытта җимерелгән Иске Казан шәһәрәненнән берәз көнбатыш тарафтадыр. Һәр икесе дә бер үк исемдәге елга буенда урнашканнар. Яңа Казан бу исемдәге елганың Идел, ягъни Волга белән бергә кушылган ноктасыннан алты километр ераклыкта төзелгән. Бу җирләр бүгенге Россиядәге төрки халыкларның иң күп яшәгән урыны буларак билгеле.

Казан шәһәрәнең исеме ризык әзерли торган махсус казан исемәннән түгел, ә борынгы төрки елга атамасыннан килә. Бу исем болгар төркиләре яшәгән чорларда ук билгеле булган. Яңа Казан шәһәрә 1438 нче елда, Олугъ Мөхәммәд хан тарафыннан мәстәкыйль Казан ханлыгы итеп төзелгән заманнарда, башкала дип игълан ителә. Аннан алда бу җирләрдә Алтынбәк белән Галимбәк исемле ике кардәш — болгар төркиләре принцлары⁸ хахмлек иткәннәр. Болар русларның һөжүмнәре вагытында харап булган Иске Казаннан яңасына күчеп килгәннәр. Яңа Казан бертөркем кечкенә калкулыklар өстенә урнашкан. Шуңа күрә ул Идел ташыган вагытларда, сулар шәһәр читенә кадәр җиткән чакларда, чит-ятлар тарафыннан басып алына алмый. Аның иң биек калкулыгында Кремль исемле ныгытылган эчкә калгасы бар. Шәһәрнең түшкы ныгытмалары да бик мөкәммәл.

Казан дәүләтенең чикләре иске Болгар дәүләтенең бөтен җирләрен, ягъни Мәскәүнең көнбатышын дагы Сура елгасыннан Әстерхан ханлыгының төньяк чикләренә кадәр, Идел, ягъни Волганың бөтен көнбатыш якларын үз эченә ала. Көнчыгыш чикләре исә Себер ханлыгына кадәр сузыла. Төньяктагы чиге — Урал тауларынан агып чыккан Чусу елгасының Камага кушылган ноктасы белән Вятка елгасы чыганагы арасындагы җирләренң көнчыгыштан көнбатышка таба аккан югары (өске) ермагы белән Ветлуга буйларыдыр. Бүгенге Татарстан, Башкортостан кебек төрки җәмһүриятләр — Саратов, Самара һәм Сембер вилаятьләре дә Казан ханлыгы дәүләте чикләре эченә кергәннәр.

Алтын Урда дәүләтен тулысынча бүлгәләп, таркатып бетерүче Кырым ханы Миңлегәрәй булган. Унбишенче гасырның азаларында ул Сарай шәһәрән басып ала һәм җимереп бетерә. Аңа буйсынган дәүләтләр я Казан ханлыгына, я нугайларның Әстерханда корган яңа ханлыгына буйсынып яшиләр. Бары тик кайвакытта Әстерхан, кайвакытта Кырым ханнары, Казанда үзләренң хахмлеген урнаштырырга омтылып, бертуктаусыз ханлыкның эчкә эшләренә тыкшынып торганнар. Бу тыкшынулар нәтижәсендә хәтта Себер ханы Мамук та беркадәр вагыт Казанда хан булып тора. Руслар ул вагытта Бөек Мәскәү кенәзлегә исеме белән яңадан көч туплыйлар. Кайчандыр үзләре буйсынган Алтын Урданың бүлгәләнеп, таркалып бетүеннән файдаланып, ханлыklарны берәм-берәм үз кулларына төшерә башлыйлар. Бу максатны күздә тотып, Казандагы төрле фиркаләргә караган хахм сыйныф һәм төркемнәрне бер-берсенә каршы өстереп, төрле-төрле җәнжаллар оештырып, бу төрки дәүләтне юкка чыгарып, бөек төркиләр дөньясына үзләренә юл алалар.

Бу дәүләт 115 ел яши. Монда 14 хан хахмлек итә. Боларның икесе — Болгар төркиләре нәселәннән чыккан бәкләр, жидесе — Алтын Урда бәкләре, өчесе — Кырымдагы Гәрәй нәселәннән, ә калган икесенең — бере Әстерхан, башкасы исә, Себер я Нугай ханы булган.

Казан шәһәрә 1552 елның октябрь аенда залим, мөдһиш Иван тарафыннан басып алына, мәмләкәтнең, бу зур шәһәрнең халкы юкка чыгарыла. Казандагы төрки гаскәр 30000 сугышчыдан 2000гә калганчыга кадәр шәһәрнең эчендә сугышалар, ә калганы шәһәрнең тышына чыгып, соңгы тамчы канына кадәр сугышып шәһит китә. Руслар шәһәрнең эчендә калган бөтен хатын-кызларны һәм балаларны кылыч аша үткәрәләр; бөтен биналар, мәктәпләр, мәчетләр ватыла һәм яндырыла, бары тик күзәтү өчен кулланылган Сөембикә мәчетенең⁹ 77 метр биелектәге манарасы гына сакланып кала.

Төрки дәүләт булган Казан ханлыгының тарихы, гаскәри көче һәм каһарманлыгы дөньякүләм тарихның данлыклы сәхифәләрен тәшкил итә. Шул ук вагытта бер-берсенә капма-каршы мөнәсәбәттәге төрле фиркаләренң эчкә эшләренә тыкшынудан килеп чыккан җәнжаллар, фетнәләр, өстен булу теләкләре бөтен төркиләр өчен гыйбрәтле мисал да булып тора.

Шунысы игътибарны җәлеп итә: бу пычрак интрига һәм каршылыklар арасында ватанпәрвәрлек һәм бердәмлек өчен көрәштә бар нәрсәсән фидә кылган, югары идеалларга омтылган ике төрки ханым тарихта бөтен төрки хатын-кызларга үрнәк булырлык эз калдыра. Боларның бере — Нурсолтан, ә икенчесе — Сөембикә. Икесе дә — нугай төркиләре нәселәннән. Ярым күчмә һәм гаять тә сугышчан булган бу кабиләләренң кызлары кечкенә яштан үк атта йөргән, сугыш кораллары белән эш иткән, ә батырлыкта ирләрдән калышмаган. Ирек яратучы бу дала кызлары, төркиләренң бердәмлеген тәэмин итү өчен, Казан ханнарына кияүгә чыгып, сарайда бикләнәп яшәүне сайлап алганнар...

Сөембикә — матурлыгы белән Көнчыгыш һәм Көнбатышта шөһрәт казанган хатын. Төрки шагыйрьләр аның гүзәллеген, гаделлеген, игелеклелеген тасвирлап бик күп шигырьләр язган кебек, рус шагыйрьләре дә бу хатынның чибәрлегенә һәм акылына битараф калмыйлар. Алар арасында Херасков белән Глинканың Сөембикәнең матурлыгы һәм акылын сурәтләп язган шигырьләре бүген дә рус әдәбиятының шаһ әсәрләре булып тора.

Сөембикә гүзәл булуы белән беррәттән, бик гадел дә була. Шул ук вагытта гаять тә акыллы, алдан күрә белүчән, зур дәүләт белән идарә итәрлек дәрәжәдә тапкыр һәм зирәклегә белән аерылып тора. Аның бу асыл сыйфатларының нигезендә гаять югары дәрәжәдәге төрки жанлылык һәм бөтен төркиләренә берләштереп, аларның Көнчыгышта һәм Көнбатышта бөтен дөньяга хахм булуларын тәэмин итү идеалы ята. Сөембикә — Нугай бәге Иосыф морзаның кызыдыр. 1534 нче елда ул Казанның бары тик 17 яшендә булган яшь хөкемдары Жангали ханга кияүгә чыккан. Бу никахтан максаты — Казан, Кырым, Әстерханны берләштереп, Алтын Урда дәүләтен кабат торгызу һәм бәлки дә тагы да мөгтәбәр булган бер төрки империя төзү иде. Ләкин ире Жангали Сөембикә уйлаган хан булып чыкмый. Ул Мәскәү хөкемдарына таянып, үзенң халкына карата һәртөрле көчләү, золым күрсәтүгә юл куя. Золымына күрә җөзасы дигәндәй, бәла килгән минутларда Сөембикә, үзенң төркийчелек хисләрен корбан итми, ирен үлемнән коткарып калмый. Татар халкының милли һәм әхлакый дошманына әверелгән бу яшь хөкемдар Жангали 1535 нче елда Казан төркиләре тарафыннан үтерелә. Аның урынына казанлылар, Сөембикә киңәше буенча, 1524 белән 1532 еллар арасында Казан ханлыгының хөкемдары булып торган, әмма Мәскәүнең «зур тырышлыгы» белән бу җирләрдән ераклаштырылган,

төркиләр бердәмлеге тарафдары булган Сафагәрәйне кабат Казанга хан итеп чакыралар. 1535 тән 1549" елга кадәр Сафагәрәй Казанда кабат ханлык вазифасын башкара. Сөөмбикә бу хөкемдарга кияүгә чыга, аның ярдәмчесе, турылыклы киңәшчесе була. Шушы вакыт аралыгында Казан ханлыгы Мәскәү йогынтысы басымыннан һәм төрле интригалардан котылып тора.

Сафагәрәй үлгәндә аларның уллары һәм тәхет варисы Үтәмешгәрәй ике ашан генә тутырган була. Сафагәрәй үлгәч тә, Сөөмбикә улының ярдәмчесе (регентшасы. — И. Р.) һәм опекуны (васиясе. — И. Р.) итеп билгеләнә.

Дәүләтнең бик авыр һәм каршылыклы идарәсен үз жикәсенә алган вакытта да Сөөмбикә куркып калмый. Ул чыгышы белән Кырым аксөякләреннән булган һәм гаскәр башлыгы Кошчакны үзенең ярдәмчесе һәм киңәшчесе итеп билгели. Алар икәүләп Казан ханлыгын Мәскәү тәсиреннән коткарып калу, Кырым һәм Әстерхан ханлыкларын берләштереп, бөек төрки дәүләт төзү турында планнар коралар, хыялланалар. Шушы юнәлештә хәзерлек эшләре дә алып баралар. Бу вакытларда көч һәм золым куллану, русларны бер кул астына берләштергән, куәтле дәүләт төзегән Мөдһиш Иван, Казанда Сөөмбикә төзегән план турында хәбәр алу белән, курку эчендә кала. Чөнки Алтын Урда һәм төркиләр берлегенең яңадан торгызылу ихтималы, руслар өчен бай төрки мәмләкәтләр ишәкләрен бөтенләй ябып кына калмыйча, русчылык идеологиясенә дә яңа куркыныч — төркиләрнең көчле басымы янаганын Иван IV яхшы аңлый.

Иван IV явыз булган дәрәжәдә хәйләкәр дә була. Төрки дәүләтне басып алу ниятләрен ул ханлыкның эчке эшләренә тыкшынудан башлап жибәрә. Житәкчелектә Кошчак бәй булудан файдаланып, Явыз Иван, шымчылар ярдәмендә Кырым байлары Казанга тулысынча хахим булачаклар, Казан байларының жирләрен тартып алачаклар дигән ялган сүзләр таратып, морзалар арасында кырымлыларга карата шөбһә һәм дошманлык орлыклары чача. Казан ханлыгына зур жинчүләр киткәндә Кошчак һәм аның 300 гә якын кырымлы сугышчысы Казанда яши алмаслык хәлгә житкерелә. Болар Кырымга кайтып барганда, руслар тозагына элгеп, барысы да шәһит кителәр.

Мәскәүнең өстерүе нәтижәсендә ялгыз калган һәм казанлыларга чит тоелган Сөөмбикә инде үзе генә Мәскәү интригаларына каршы тора алмый... Шулай итеп, Казан бәйләре яшертен генә Мөдһиш Иван белән сүз куешалар. Бу килешүнең максаты Сөөмбикә белән аның дүрт яшьлек улы Үтәмешгәрәйне русларга тапшыру була. Бер көнне рус илчеләре хөкемдар хатынны үзләренә чакыралар һәм Мәскәү патшасына әсир төшәргә мәжбүр ителәр.

Сөөмбикәнең Казаннан аерылуы — төркиләр тарихындагы иң фажиғале сәхифәләрнең берседер. Унсигез ел бие бергә яшәгән ханбикә Казан төркиләренә үзен шулкадәр яраттырып өлгәргән була ки, ул Мәскәү патшасы кулына тапшырылачак дигән хәбәр таралгач та, бөтен халык, аптырап, зур хәсрәт эчендә кала.

Халык арасында фетнә килеп чыгуга Казан бәкләренең күренекле кешеләрдән торган отряды һәм Мәскәүнең Казан янына китереп куйган гаскәрләре комачаулый. Бөтен Казан халкы Сөөмбикәне Идел елгасы ярынан утырып китчәк көймәгә кадәр канлы күз яшьләре түгә-түгә озата бара һәм сабуллаша. Сөөмбикәнең Казаннан китү алдыннан ире Сафагәрәй хан кабере янында үксеп әйткән сүзләре төркиләр тарихында гына түгел, хәзергә Кадәр бөтен Көнбатыш тарихында да жан тетрәткеч бер истәлек булып тора.

Төрки халыкларны бер оя итеп туплау хыялы белән яшәгән Сөөмбикә, нигә мине кечкенә балам белән ялгызымны калдырып киттең дия-дия, иренә мәрәжәгать итә һәм аның кабере янында аны да үзе янына алуын сорап, ялварып елый. Егерме елга якын Казанда яшәгән, кешеләрнең хөрмәтен яулаган, кайчандыр әсир булып төшкән бер рус тарихчысы бу сүзләргә үз колагы белән ишеткән һәм язып калдырган.

Әсир булып Мәскәүгә жибәрелү түбәнлеген күтәрә алмыйча, Сөөмбикә күп тә үтмәстән вафат була. Руслар аны зур җәзаларга дучар ителәр. Хәтта алты яшендәге улы Үтәмешгәрәйне дә көчләп чукындырырга телеләр. Бу җәфалаулардан иза чиккән Казанның кечкенә бәхетсез хөкемдары сизгез¹² яшендә үлеп тә китә. Сөөмбикә Казаннан киткәннән соң, Казан бәйләре үзләренең кылган хаталарының никадәр вәхши һәм явыз булуын аңлыйлар. Мәскәү патшасы, Волга елгасының каршы тарафларын басып алып, Зоя елгасы белән Иделнең бергә килеп кушылган урынында, Казанны куркытып торучы өчен ныгытылган бер кала да корып куя.

Күп үтмәстән, Мәскәү гаскәрләре көнбатыштан һәм төньяктан, коры жирдән һәм судан Казан шәһәрен камап алалар. Монда 30000 төрки каһарманнан берсе дә исән калмыйча, жаннарын азатлык өчен көрәштә фидә кылалар. Төркиләр Истанбулны басып алуга нәкъ 100 ел үтүгә, руслар Казанны төркиләр кулыннан тартып алалар. Һәр ике вакыйга — тарихта бер борылыш ноктасы буларак билгеле. Беренчесе — көньякта төркиләр өчен Европага юл ачса, икенчесе исә, Европаның төньягында төрки дөньяны руслар басып алуга мөмкинлекләр тудыра. Моннан соң Азиядә бөтен төрки дәүләтләр русларның яулап алуларына дучар булалар. Казан шәһәре харап ителә, аны саклаучылар үтерелеп бетерелә. Үзенең батырлыгы һәм фидакәрлеге белән Сөөмбикә бүген дә Көнъяк һәм Төньяк төрки халыкларына, гомумән бөтен төрки милләتلәргә бердәм, дус яңа тормыш төзү юлында рухи ярдәм күрсәтүче мәңге сүнмәс, нурлы маяк һәм үрнәк булып тора.

ИСКӘРМӘЛӘР ҺӘМ АҢЛАТМАЛАР

¹ Шималь (төньяк) төркиләре — Казан татарлары мәгънәсендә.

² Мөзинәс — гарәп телендә хатын-кыз женесен (женский род) белдерү өчен кулланыла.

³ Каза — иске административ берәмлек.

⁴ Гарәп хәлифәләре Габбасилар (750—1258), Испаниядәге Кардово Өммәвиләре (750—1031) заманында мәселман мәдәнияте Яңарыш — чәчәк ату дәверен кичерә.

⁵ Көндәлек гадәти сөйләмдә «алманнар» сүзе «аламаннар» рәвешендә әйтелә.

⁶ Туктамыш Алтын Урданың Сарайдагы тәхетенә 1376 да түгел, ә 1380 елда утыра. Әхмәд Зәки Вәлиди фикере буенча, ул 1377 елда Ак Урданың Сыгнактагы тәхетенә утыртылган була.

⁷ Алтын Урданың соңгы хөкемдары дигәндә, Әхмәт хан күздә тотыла.

⁸ Казан ханлыгының беренче ханы кем булган — бу хактагы бәхәсләрнең әле бүген дә тынганы юк.

⁹ Галимбәк белән Алтынбәк исемле болгар шаһзадәләрен автор ауропача «болгар принцлары» дип яза.

¹⁰ Сөөмбикә манарасы «мәчет» дип атала.

¹¹ Жангалинең өйләнү, үтерелү, Сафагәрәйнең ханлык еллары бүгенге тарихчылар хезмәтләрендә якынайтып бирелде. Даталарны төрлечә бирүләр бүген дә күзәтелә.

¹² Үтәмешгәрәй сизгездә түгел, ә егерме яшендә үлә. Сөөмбикә һәм аның улының әсирлектәге тарихы Тугай язганга караганда күп катлаулырак. Ачылып бетмәгән сәхифәләр дә аз түгел.

Текстны төрекчәдән татарчага тәрҗемә итүче,
аңлатма-искәрмәләргә бирүче
ИЛСӨЯР РӘМИЕВА.

Pyxu Mypac

مَخْصُوصٌ صَحِيفَةٍ

Пайгамбарлар тарихы*

ИСМӘГЫЙЛЬ ГАЛӘЙҺИССӘЛАМ КЫЙССАСЫ

БИСМИЛЛӘҺИР-РАХМӘНИИР-РАХИИМ

Ибраһим г-м, Лут г-м вә Сара разый Аллаһы ганһә Бабил шәһәрәннән чыгып киттеләр. Шәһәрдән чыгып берәз киткәч, Хак Сөбханә вә Тәгаләдән вәхи килде: «Халилем Ибраһим Сара белән никахлансын»,— дип. Бу вакытта Ибраһим г-мгә 38 яшь иде.

Газзә вә Жәлләнең әмере илә Ибраһим г-м һәм кардәше Лут г-м Шам шәһәрәнә күчерелеп, потларга вә йолдызларга табынучы залим кавемнән коткарылдылар. Бу турыда Коръән Кәримнең «Әнбия» сүрәсе 71 аятендә болай диелгән:

وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ
الَّتِي بَرَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ

«Үә нәжжәйнәһү үә лүүтан иләл-әрдыйлләтии бәәракнәә фиһһәә лил-гәәләмиин».

Мәгънәсе: «Ибраһим белән Лутны үзебез бөтен галәм өчен бәрәкәтле кылган Шам жиренә күчереп залим кавемнән коткардык».

Ибраһим пайгамбәргә Хак Сөбханә вә Тәгалә күп маллар бирде, иген бирде, су бирде. Тора-бара ул торган жир шәһәргә әйләнде. Ләкин аның Сара разый Аллаһы ганһәдән картайганчы баласы булмады. Моңа Сара р.А.г. үзе дә бик борчыла иде.

Ибраһим г-мнең һажәр исемле жариясе (хезмәтче хатын-кыз) бар иде. Бу жарияне үзенең баласы булмаганнан гажиз булган Сара р.А.г. ире Ибраһим г-мгә тәкъдим итте, ягъни аларны бергә йокларга күндерде. Сара р.А.г.нең күңелендә уе бар иде: Ибраһим пайгамбәрнең бу жариядән углы туар, шуның белән ул ирен сөендерер.

Күп тә үтми Ибраһим г-мнең пайгамбәрлек нуры аңа угыл тудырачак хатын-га, ягъни һажәр анага күчте. Сара р.А.г. да көнчелек уты кабынды. Сара р.А.г. ачу белән: һажәрнең өч әгъзасын кисәрмен вә Ибраһим алдында гаепле кылырмын»,— дип ант эчте, ягъни һажәрнең борынын, ике колагын кисәргә ант итте. һажәр ана моны белгәч зар-зар елады. Хак Тәгаләгә гыйбадәт кылып бу бәладән коткаруын сорап дога кылды. Догасы кабул булды. Жәбраил г-м килеп, Ибраһим г-мгә әйтте: «Сара һажәргә золымлык кылмасын, бу Ходаның әмередер, золымнардан Аллаһы Тәгалә разый булмас»,— диде. Ибраһим г-м Сара р.А.г. га Жәбраил г-мнең әйткән сүзен ирештерде. Сара р.А.г. әйтте: «Әйе, мин һажәрнең өч әгъзасын кисәрмен дип касд кылган идем (ант иткән идем), нишләмәк кирәк инде?» — диде. Жәбраил г-м әйтте: «Сара һажәрнең ике колагын тишсен, шуның белән анты кире кайтарылыр»,— диде. Сара р.А.г. боларны бик теләп эшләде, күңеленнән: «Инде һажәрне Ибраһим алдында гаепле кылдым аны һәм туачак баланы инде яратмас»,— дип шатланды. Аллаһы Тәгаләнең әмере илә Жәбраил г-м оҗмахтан һажәр анага ике алка китереп колагына кидерде. Бу алкалар белән һажәр ананың матурлыгы тагын артты. Бу гамәл, ягъни колакны тишеп алка тагу Исламда сөннәт гамәл булып калды.

* Хезмәткә нигез итеп Коръән Кәрим, Пайгамбәребез с.г.в.нең хәдис-шәрифләре, 1859 елда басылган «Кыйссасел әнбия...» алынды.

Һажәр ананың хамәл мөддәте (бала тудырыр вакыты) якынлашкан саен Сара р.А.г.ның аслан (чынлыкта) сабырлыгы калмады. Ул: «Һажәрне күз алдымда тотма, моннан ерак булган җиргә илтеп ташла», — дип Ибраһимны ирексезләде. Ибраһим г-м инде ни эшләргә дә белмичә гажиз булып торганда, Хак Сөбханә вә Тәгаләдән Жәбраил г-м аркылы: «Бу эшне Сара теләгәнчә башкар», — дигән фәрман килде. Сара р.А.г. әйтте: «Һажәрне сусыз, илсез җиргә илтеп куй, дөяңнән төшмә, һажәрне һәм туачак балаңны кызганып аның белән төн кунма! Шуларны үтим дип ант ит!» — диде. Ибраһим галәһиһиссәлам шушы өч шартны үтәсен белдереп ант итте. Ибраһим г-м алга, һажәр ананы артка утыртып Шам җиреннән юлга чыктылар. Бернинди терексез сусыз чүл таулар аша узып бик озак баргач, тирә-якта таулык-ташлык, бернинди дә үлән үсми торган җиргә җиттеләр, ягъни булачак Мәккә шәһәре җирләренә җиттеләр. Ибраһим г-м һажәр ананы шунда төшереп, янында бер тәлгәш йөзем җимеше, бер савыт су калдырып, Сара р.А.г. вәгъдә кылганча, Шам-Шәриф тарафына борылып кайтып китте.

Һажәр ана Ибраһим г-м киткәч ары йөгерде, бире йөгерде, чарасызлыктан гажиз булып баласын шунда тапты. Берәр җирдән су тапмаммы дип Сафа тавына, аннан Мәрва тавына менеп карады.

Янә Сафа тавына барды, аннан янә Мәрва тавына барды. Ахыр үзенек вә дәхи йөрәк парәсе баласының исән калуына өметен өзеп җиденче мәртәбә Мәрва тавына барганда бер тавыш ишетте, әмма һичкемне дә күрмәде, бу тавыш иясе Жәбраил г-м иде. Ул: Хак Тәгалә синең углыңны заегъ кылмас (бәхетсез итмәс), бу урында Аллаһы Тәгаләнең әмере илә синең углың Исмагыйль, атасы Ибраһим г-м белән Кәгъбәтулланы салсалар кирәк», — диде. Һажәр ана баласының аяк үкчәсе тугърысына караса, су чыга башлаганын күрде. Баласын кочагына кысып Хак Сөбханә вә Тәгаләгә шөкрәна кылды. Бу суны эчкәч йөрәкләренә хәл керде, тамаклары да тукланды. Моннан соң ачлыктан вә сусызлыктан котылдылар. Янә Жәбраил г-мнең авазы ишетелде: «Бу чишмәнең исеме «Зәмзәм» булып, Аллаһы Тәгалә аны сезгә һәм барча дөнья мөселманнарына һәдия, ягъни бүләк итеп бирде. «Зәмзәм» суын нинди ният белән эчсәң шул ниятең кабул булып, син аны су савытына да тутырма, таш белән дә бума, Хак Тәгалә бу чишмәне кыямәткә кадәр туктатмас вә дәхи мөбарәк урынны гыйбадәтханә кылып, синең углың Исмагыйль пәйгамбәр булачагы хакында Газзә вә Жәллә сезгә сөенеч җибәрде», — диде.

Йәмән гарәпләре сәүдә кәрваны илә Шам-Шәриф тарафына бу җирләрдән узып күп еллар бue йөрерләр иде. Бу тирә-юньдә һичбер вакыт суның әсәре дә югын алар яхшы беләләр иде. Бик сусадылар, кайда гына суга ирешербез инде, дип барганда бер төркем кошлар күрделәр. Ошбу сәүдә юлында күп йөргән тәҗрибәле картлары әйтте: «Су булмаган җирдә бу кошлар булмыйлар, монда бер яңа су чыга башлагандыр», — дип. Килеп баксалар, күрделәр: көчле агымлы чишмә янында бер бик гүзәл хатын кечкенә баласы белән утыра. Кәрван хужасы һажәр анадан сорады: «Ий, гүзәл хатын, сез адәм нәселеннәнме яки җен кавеменнәнме? Ничә еллардан бирле мин үземнең кәрваным илә бу тирәдән узып сәүдә итәм, биредә бер вакытта да суның әсәре дә булганы юк иде, бу ни хикмәт?» — дип сорады. Һажәр ана үзенек хәл-әхвәлен сөйләде вә әйтте: «Аллаһы Тәгалә бу мул сулы гажәеп чишмәне йөрәк парәсе газиз балама һәм миңа багышлады, бу чишмәнең исеме «Зәмзәм» булып, аның суы сусанган барча тереклеккә җитәрлек», — диде. Аннан соң барча кәрван халкы ошбу мөҗизалы судан үзләре һәм дөяләре эчеп хушландылар. Сәүдәгәрләр баланың исемең сорадылар. Һажәр ана җавабында: «Бу мин сезгә сөйләгән Ибраһим пәйгамбәрнең углы Исмагыйль була», — диде. Һажәр анадан рөхсәт сорап, бу гарәпләр Йәмән җирләреннән бөтенләйгә бирегә күчеп килделәр. Алар һажәр ананы вә дәхи аның углы Исмагыйльне бик хөрмәт иттеләр. Исмагыйль г-м гарәпчә сөйләшер ирде вә һәрдаим гарәп балалары илә уйнап үсте. Шул рәвешчә 7 ел вакыт узып та китте.

Ибраһим г-м төш күрде, төшендә үзенек иң якын булган газиз баласы Исмагыйльне корбан итеп чалырга тиешлеген аңлады. Өченче мәртәбә ошбу халәт төшендә күренгәч Ибраһим г-м Хак Тәгаләгә биргән вәгъдәсен исенә төшерде... «Йә, Аллаһ, бу төшемдә Газзә вә Жәллә ошбу сабий баламны, күз нурымны, бәгырь җимешемне суярга боера икән лә», — дип Хак Тәгаләгә биргән вәгъдәсен исенә төшерде. Олыгайган көннәрендә Аллаһы Тәгалә аңа ир бала

насып итте. Моңа ул: Ий, Раббым, хәерле бала насып итсәң иде, ул Хак Тәгаләгә изге гамәл кылучы бала булса, аны сиңа багышлар идем»,— дигән сүзләре исенә төште. Бу турыда Коръән Кәримнең «Саффәт» сүрәсе 99—101 аятләрендә болай диелгән:

وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ
رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ
فَبَشِّرْنَاهُ بِخُلُمٍ حَلِيمٍ

«Үә каалә иннии зәәһибүн иләә Раббии сәйәһдиин. Рабби һәбелии минәс-салихиин. Фәбәшшәрнәәһү бигүләәмин хәлиим».

Мәгънәсе: «Вә ул әйтте: «Раббым әмер иткән урынга күчеп китәмен, әлбәттә, Раббым мине барасы җиремә җиткерер». Ибраһим вә хатыны картай-ганнар, балалары юк иде. Шул сәбәпле карт көннәрендә булса да Ибраһим Хак Тәгаләдән бала сорады. (99)

«Ий, Раббым, миңа бер изге ир бала биргел, ул миңа карт көнемдә ярдәмче булса иде». (100)

Без Ибраһимга бер ир бала белән шатлык хәбәрән бирдек, ул бала кечкенә чагында ук галим иде, зуррак булгач та йомшак күңелле бала булды. (101)

Әмма, ни аяныч, Исмәгыйль г-м жиде яшьләренә җиткәч, әткәсе Ибраһим г-м Аллаһы Тәгаләгә: «Баламны Сиңа багышлармын»,— дигән вәгъдәсен тәмам оныткан иде инде. Төшләрендә, караңгы төн урталарында, үз баласын үзе суйганын күреп, тетрәнәп уяна. Әстәгъфируллаһ, кем үзенең ялгыз бер сабыен суйсын? Я Рабби, нинди ата, я нинди ана үз баласын суйсын? Хайван да үз баласына тоягы белән дә басмый. Ерткыч жанварлар да балаларына самими эчкерсез мәнәсәбәттәләр. Йә инде, нинди ата суяр үз баласын? Өченче мәртәбә ошбу төшне күргәч, Ибраһим г-м Хак Сөбханә вә Тәгаләгә биргән вәгъдәсен исенә төшерә. Аллаһы Тәгалә Ибраһим г-мне сынады, ягъни бу баласын нишләтер икән дип. Аллаһы Зөл-Жәләлгә югыйсә кечкенә генә жан иясен дә юкка чыгару кирәк түгел! Ибраһим г-м углы Исмәгыйльгә киенергә кушты, һажәр ана аны киендереште, хушбуйлар сипте. Янәсе Ибраһим г-мнең якын ду-стына кунакка баралар, саф һава сулылар — хозур кичерәләр. Ибраһим г-м бердәнбер углын Мина тавына корбан итеп чалырга алып бара. Исмәгыйль г-м күзенә Иблис ләгыйһь күренә, ул Ибраһим г-мнең кулындагы бауга һәм үткен пычакка ишарә кылып: «Йә, Исмәгыйль, күрмисеңме атаңның кулында бау вә үткен пычак, ул сине суярга алып бара!» — диде. Исмәгыйль г-м өч таш ала да котыртучы шайтанга ата. Баруларын дәвам итәләр. Иблис ләгыйһь янә шуны кабатлый. Исмәгыйль г-м тагын өч таш ата, шул рәвешчә өч тапкыр кабатлана. Миңа тавына барып җиткәч: «Әй, бәгырь җимешем, мин Хак Тәгаләдән сине кор-бан чалырга боерылдым»,— дип, үзенең төшендә ни күргәнән углына бәян итә. Исмәгыйль г-м әтисенә әйтә: «Йә, атам, чалган вакытта син мине жәлләмә, ми-нем күзләремә карама, күзләремә карасаң, чалырга кулың бармас, Аллаһы Тәгаләгә биргән вәгъдәң үтәлмәс»,— ди. Бу турыда Коръән Кәримнең «Саффәт» сүрәсе 102 аятта болай диелгән:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَسَّىٰ إِنِّي
أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ
فَانْظُرْ مَاذَا تَرَىٰ ۖ قَالَ يَٰبَتِ
أَفْعَلْ مَا تُؤْمُرُ سَتَجِدُنِي إِن

شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

«Фәләммә бәлагә мәгәһүс-сәгйә каалә йәә бүнәй йә иннии әраафил мәнәәми әннии әзбәхүкә фәнзур мәә зәә тәра. Каалә йәә әбәтифгәл мәә тұмәру сәтәжидүнии иң шәә-әллааһү саабириин».

Мәгънәсе: «Ул бала жиде яшенә житеп атасы илә йөри башлагач, Ибраһим әйтте: «Ий углым, мин төшемдә Аллаһы Тәгалә тарафыннан сине корбан итеп чалырга боерылдым, уйлап күр, бу эшкә ничек карыйсың?» Углы Исмәгыйль әйтте: «Ий атам, ни белән боерылган булсаң, шуны эшлә, мин Аллаһы Тәгаләнең хөкеменә ризамын, бу эштә мине, Хак Тәгалә теләсә, сабыр итүчеләрдән булырмын»,— диде.

Ибраһим г-м углын чалырмын дип пычагына тотынса, шул вакыт пычагы үтмәсләнә. Жәнабе Хак аның вәгъдәсенә тугры булуын гына сыный. Сынауны уңай узгач, аңа Жәбраил г-м аша кашкалы бер тәкә жибәрә һәм шуны чалырга куша. Бу турыда Коръән Кәримнең «Саффәт» сүрәсе 103—111 аятьләрендә болай диелгән:

فَلَمَّا آسَلَّمَا وَلَلَّهِ لِلْجَبِينِ ۖ وَنَادَيْنَاهُ
 أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ ۖ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّيَا ۖ إِنَّا
 كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ۖ إِنَّ
 هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ ۖ وَفَدَيْنَاهُ
 بِذَبْحٍ عَظِيمٍ ۖ وَتَرَكَنَا عَلَيْهِ فِي
 الْآخِرِينَ ۖ سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ ۖ
 كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ۖ
 إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ۖ

«Фәләммә әсләмәә үә тәлләһү лил-жәбиин. Үә нәә дәйнәәһү әйәә Ибраһиим. Каде садакътәрруйә. Иннәә кәзәәликә нәжезил-мүхсиниин. Иннәә һәәзәә ләүһәл-бәләәүл мүбиин. Үә фәдәйнәәһү бизибехин газыйм. Үә тәракнәә галәйһи фил әәхыйриин. Сәләәмүн галәә Ибраһиим. Кәзәәликә нәжезил — мүхсиниин. Иннәһү мин гибәәдинәл-мүәминиин».

Мәгънәсе: «Безнең әмерне икесе дә риза булып кабул иттеләр вә Исмәгыйльне яны белән яткызды. (103)

Кулына пычак алуга, Без кычкырдык: Ий, Ибраһим, (104) төшендә күргән Безнең әмерне тәсдыйк кылдың, үтәгән хөкемендә булдың». Әнә шулай үзебезгә итагать иткән яхшы мәэминнәрне изгелекләр белән нигъмәтлибез. (105)

Аллаһы Тәгаләнең изге балаңны корбан итеп чал дигән әмере, әлбәттә, зур вә авыр сынаудыр. (106)

Без аңа Исмәгыйль урынына корбан итеп бугазлар өчен жәннәттән зур тәкә бирдек. (107)

Яхшылык белән искә алу өчен дөньяга соңыннан килгәннәргә Ибраһимның яхшы әсәрләрен калдырдык. (108)

Ул Ибраһимга барча галәм сәлам әйтер. (109)

Яхшы эшләргә кылучыга Без шулай изгелек итәбез. (110)

Ибраһим Безнең хак мәэмин колларыбыздандыр. (111)

Шушы авыр сынауны үткәннән соң Хак Сөбханә вә Тәгалә Ибраһим г-мне Хәлиуллаһ дип атады, ягъни Аллаһы Тәгаләнең дуствы сөөклесе булды.

Ибраһим г-мгә вә аның сөөкле углы Исмәгыйль г-мгә Кәгъбәтулланы салу хакында Хак Тәгаләнең әмере булды. Риваятьләргә караганда, жәннәттән атабыз Адәм г-мне Һиндстан жиренә, Хәва анабызны Жиддә тавына индергәннән соң аерылышу ачысыннан кайнар күз яшьләрен түктеләр. Ошбу күз яшьләренең ихлас күңелдән булуы өчен Хак Тәгалә аларга миһербанлык кылды вә аларны Мәккә жирләрендә очраштырды. Шуның хөрмәтенә Аллаһы Тәгалә Адәм г-мгә вә аның булачак балаларына гыйбадәт кылу өчен, фәрештәләре ярдәмендә «Бәйтел-Мәгъмүр»не индергән иде. Әлбәттә аның ташларын адәм күтәрерлек түгел иде. Адәм г-мгә Аллаһы Тәгаләдән хитаб килде: «Балаларыңнан һәркем бу бинаны тәваф кылса, гөнаһлары ярлыканыр, әжәр саваплары артыр»,— дип. Адәм г-мнең балалары ошбу «Бәйтел-Мәгъмүр»дә гыйбадәт кылдылар. Кайчан «Туфан» заманы булды исә, Хак Тәгаләнең әмере илә рәхмәт фәрештәләре «Бәйтел-Мәгъмүр»гә куйган ул зур-зур ташларны тауларга илтеп куйдылар. «Туфан»нан соң бу урында кызыл таучык хасыйл булды. Соңгы вакытка кадәр адәмнәр шул кызыл таучык янына килеп Аллаһы Тәгаләдән сораганның догалары кабул була иде. Ибраһим г-м заманынча бу кызыл таучык шул хәлдә кала бирде. Хак Сөбханә вә Тәгалә Ибраһим г-мгә вә аның углы Исмәгыйль г-мгә нәкъ менә шушы кызыл таучык булган урынга Кәгъбәтулла бинасын салырга боерды. Аллаһы Тәгаләнең әмерен алар жан-тәннәре белән шатланып кабул иттеләр вә шул көнне үк эшкә дә тотындылар. Исмәгыйль г-м таш, балчык ташыды. Ибраһим г-м исә бу ташларны шомартып, жайлап салып торды. «Бәйтел-Мәгъмүр» дән калган зур-зур ташларны Хак Тәгаләнең фәрештәләре ташып торырлар ирде. Бина югары күтәрелгәч Ибраһим г-м аяк астына таш куеп, үрелеп, өске ташны куйды. Шул вакытта, Ходай рәхмәте, аның аяк астына куйган ташта батып кергән аяк эзләре калды. Ул урын «Мәкам Ибраһим» дип атала.

Соңгы ташны куйганның соң Жәбраил г-мнең өйрәтүе буенча, ихрам баглап, биредәге гарәп кавеме белән бергә, хәзерге хаж вакытына охшашлы Хаж кылдылар. Бу турыда Коръән Кәримнең «Хаж» сүрәсе 26 аятендә болай диелгән:

وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ
إِنَّ لَنَا لَشَرِكًا بِشَيْءٍ وَطَهَّرَ
بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ
وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ

«Үә из бәүвәһнәә ли Ибраһиимә мәкәәнәл-бәйти әлләә түшрик би шәйән үә таһһир бәйтиә литтааифиинә үәл-кааимиинә үәр-рук-кәгис-сүжүүд».

Мәгънәсе: «Дәхи хәтерләгез, Ибраһимга Кәгъбәнең урынын бәян иттек, вә аңа әйттек: «Миңа һичнәрсәне тиңдәш итмәгел, вә Минем өемне яңадан килеп тәваф итүчеләргә, вә анда торучыларга, вә намаз укучыларга пакьләгел, анда Ислам диненә хилаф бер гамәл дә булмасын».

Исмәгыйль г-м Кәгъбәтулланы салуга шөкрәна кылып, Аллаһы Сөбханә вә Тәгаләгә багышлап ошбу дога-аятьне укыды:

يَا تَقْبِلُ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

Раббанә тәкаббәл миннә иннәкә әнтәссамигуль галим».

Мәгънәсе: «Әй, Раббыбыз! Бездән бу хәерле эшне кабул ит, чөнки Син догабызны ишетүче вә һәрнәрсәне белүче».

Ибраһим вә Исмәгыйль г-мгә Кәгъбәтуллада хаж кылырга барча бәндәләрне чакырырга Хак Тәгаләдән әмер булды. Бу турыда Коръән Кәримнең «Хаж» сүрәсе 27 аятендә болай диелгән:

وَاذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا
وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ

«Үә әззин финнәәси бил хәжжи йәътүкә рижәәлән үә галәә күлли даамирин йәътиинә миң күли фәжжин гамиикъ».

Мәгънәсе: «Кешеләрне хажга чакырып кычкыр, жәяү йөрөп сиңа килерләр, вә арык дөяләргә атланып килерләр, ул дөяләр ерак юлларның һәрбереннән килерләр».

Аллаһы Сөбханә вә Тәгалә Ибраһим г-мгә вә аның өммәтенә Ислам динендә сөннәт булган гамәлләрне үтәргә әмер кылды. Бу турыда Коръән Кәримнең «Бәкарә» сүрәсе 124 аятендә болай диелгән:

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ
قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ
ذُرِّيَّتِي طَّالِيَ الْأَيْمَانُ الْعَهْدِ الظَّالِمِينَ

«Үә изибътәләә Ибрааһиимә раббүһүү бикәлимәтин фәтәм-мәһүннә. Каалә иннии жәәгилүкә линнәәси имәәмә. Каалә үә миң зуррийәт. Каалә ләә йәннәәлү гәһдиз-заалимиин».

Мәгънәсе: «Янә Ибраһим пәйгамбәрнең эшләрен хәтерләгез! Раббысы Ибраһимны боерган эшләр белән сынады. Ибраһим г-м боерылган эшләренә үтәгәч, Аллаһы Тәгалә әйтте: «Ий Ибраһим! Мин сине бәндәләремә Имам итеп билгеләдем». Ибраһим г-м әйтте: «Ий Раббым! Нәселемне дә Имамнар кыл!» Хак Тәгалә әйтте: «Имам кылыр өчен булган вәгъдәм залимнәргә ирешмәс». Чөнки Ибраһим г-м нәселеннән Имам булырлык изге кешеләр дә булды вә яраксыз залимнәр дә булдылар. (Түбәндәге эшләр Ибраһим г-мнең сөннәт гамәлләредер: мисвәк кулланмак, гөсөлдә тамакка су алып гаргара кылмак, борын эченә су алмак, мыек кисмәк, сакал тарамак, тырнак кисмәк, гаурәт төкләрен кырмак, ир баланы сөннәтләмәк, истинжә кылмак, култык төген кырмак һәр мөселманның бурычы.)

Ибраһим г-мгә вә дәхи аның углы Исмәгыйль г-мгә бөтен дөнья мөселманнары Кәгъбәтуллага барып хаж гамәлләрен үтәр өчен аның тирәсен потлардан, батыль диннәрдән, бидгать гамәлләрдән пакъләргә әмер кылды. Бу турыда Коръән Кәримнең «Бәкарә» сүрәсе 125 аятендә болай диелгән:

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا
وَاتَّخَذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّوًّا وَعَهِدْنَا إِلَىٰ

إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهْرًا بَيْتَ الطَّائِفِينَ وَالْحَكِيمِينَ وَالرَّكَّحَ السَّجُودَ

«Үө из жәгәлнәл-бәйтә мәсәәбәтәл-линнәәси үә әмнә. Үәттәхыйзүү мим-мәкаами Ибрааһиимә мүсәллә. Үәгәһидьнәә иләә Ибрааһиимә үә Исмәғиилә әң таһһира бәйтийә литтааифиинә үәл гаакифиинә үәрруккәгис-сүжүүдь».

Мәгънәсе: «Янә хәтерләгез! Кәгъбәтулланы кешеләргә кайтачак урын итеп кылдык. (Бөтен дөнья мәселманнары шунда барып һәр елны хаж гамәлләрен үтиләр.) Шулай ук Кәгъбәтулланы кешеләргә имин урын итеп кылдык. Инде Ибраһим г-м аяк баскан урынны намаз укый торган итеп алыгыз! Ягъни Кәгъбә әйләнәсендә намаз укыгыз. Ибраһим г-м белән Исмәғыйль г-мгә әмер кылдык: «Хаж кылучылар вә торучылар һәм Кәгъбә тирәсендә гыйбадәт кылучылар өчен Минем өем Кәгъбәне потлардан, батыль диннәрдән, бидгәт гамәлләрдән вә нәжесләрдән пакьләгез!» — дип.

Мөхтәрәм мәселман кардәшләрем!

Ибраһим г-м вә дәхи Исмәғыйль г-м кыйссасы Коръән Кәримдә, риваятьләрдә инде ничәмә-ничә гасырлардан бирле мәселман өммәтә күңелендә анында теле вә язуында, әдәби һәм мәдәни мирасында яшәп килә. Бу аять-кәримәләрдә Аллаһы Тәгаләнең үз бәндәләрен төрле авырлыклар биреп сынавы, Корбан чалу, Кәгъбәтулланы аякка бастыру вакыйгалары тарихи дәлилләр белән тасвирланганнар, шуңа күрә дә инде вакыйгалар һаман да мәселман халкының рухи дөньясында эзлекле рәвештә тәәсир ясый торган, ягъни аңар ямь һәм төс бирә торган иң асыл жәүһәрләренң берсе булып тора бирә.

Халкыбызның рухи тормышына, аның көндәлек дөньясына бу кыйссаның ни-кадәр тирән үтеп керүен, жомга көннәрендә хәзрәтләребезнең вәгазьләрендә Ибраһим г-м вә Исмәғыйль г-м багышланган аятьләргә мөрәжәгать итүләреннән, Исмәғыйль г-м кыйссасын сөйләгәндә күзләрендә яшә бөртекләрен күрергә була.

Бу аять-кәримәләргә карата нәрсәдә соң шундый зур игътибар? Ни өчен әле барча мәселман халкы күңеленә шулай тирән үтеп кергән? Чөнки ошбу авыр сынаудан соң Зөл-Жәлалнең әмере илә сабый балалар урынына корбанга куй сарыгы, кәжә, сыер яки дөяне чала башладылар. Биредә Корбан чалуда Ислам диненең инсаниятлеге, ягъни кешелекlege ачык күренә. Исламиятнең бөөклеге, аның тирән мәгънәсе бар, ягъни Хак Тәгаләнең рәхмәте белән, Аның әминияте бар.

Газиз кардәшләрем! Дикъкатегезне жәлеп итәр өчен Исмәғыйль г-мгә карата әйтелгән аять-доганы куфи язуы илә яздык. Ошбу аять-доганы һәр намаз ахырында укысак Жәнабел Хакның әжер савапларына ирешербез, иншә Аллаһ.

Үәссәләмүгаләйкүм үә рахмәтуллаһи үә бәрәкәтүһ!

ЖӘГЪФӘР ХӘЗРӘТ МӨБАРӘК.

ОЗАТУ ЙОЛАСЫН ҮТӘҮ КАГЫЙДЭЛӘРЕ

«Мирас» журналы халкыбызның рухи мирасын яктыртуга күп көч куя, шул сәбәпле төрле өлкәләрдә яшәүче укучыларыбыздан Ислам диненә кагылышлы теҗе яки бу мәсьәләгә караган хатлар килә. Без бу хатларның эчтәлегенә, темасына карап бергә җыеп җавап бирергә булдык. Хатларның күп еллар буе «Кабан арты» мәдрәсәсендә мөгаллимлек иткән, Габдулла мөфтидән хәзрәтлеккә указ алган, 1992—1994 елларда гарәп хәрәфләре белән чыгучы «Иман» газетасының мөхәррире һәм каллиграфисты булып эшләгән, Октябрь инкыйлабына кадәр басылып чыккан дистәләгән китапларның хәзерге әдәби телгә күчереп язучы Жәгъфәр хәзрәт Мөбарәккә тапшырдык, чөнки ул мәдрәсәдә укуыткан чагында да шәкертләренең бик күп сорауларына җавап биргәнлектән бу мәсьәләләр белән, әлбәттә, таныш. Иншә Аллах, сорауларыгызга тулы җавап алырсыз дип ышанабыз.

Менә бу хат Пермь өлкәсенең, Канабеки авылы диния оешмасының рәисе Ишметов Мусраим әфәндедән килгән. Ул: «Мөхтәрәм «Мирас» журналы хезмәткәрләре! Мин «Мирас» журналын бик яратып укыйм, үземне борчыган сорауларыма дин әһелләре ярдәмендә, җавап-аңлатма язып чыгарырсыз дип өметләнеп калам. Дине юкның теле юк, теле юкның милләте юк, дип юкка гына әйтмәгәннәрдер. Чыннан да динез без бөтенләй бетә язды. Бизрәк тә безнең якларда. Мәеткә бернәрсә дә укымыйча мулласыз гына җыя башлаган идек. Аллага шөкер, соңгы үзгәрешләр нәтижәсендә халкыбыз дингә тартыла башлады... Шулай да мәетне җирләү тәртибе борчый. Без, хәзерге заман динчеләре, соңгы вакытта басылып чыккан дини китапларда язылганча мәетне җирләргә тырышабыз, ә менә элекке бабайлар һәм әбиләр безнең белән килешмиләр, шунлыктан бәхәсләр, каршылыклар килеп чыга. Башка тарафларда мәетне ничек җирлиләр икән?» — дип сорап язган. Башка хатларда: «Бер мөселман кешесенең үлгән хәбәрен ишеткәч нинди дога укырга?», «Мәетне юарга баргач нәрсәдән башларга?», «Хәзрәтебез дини мәҗлесләрдә «мохтазир» дип гел сөйли, кем соң ул?», «Үлем килгәндә нишләргә кирәк?», «Мәетне юу тәртибе ничек?», «Мәет батып үлгән булса госел кылынамы?», «Авариягә эләккән, яки яну нәтижәсендә өлешләргә бүленгән мәетне нишләтергә?», «Мәетне юу очен гәүдәнең ничә өлешә булуы шарт?», «Мәетне күмичә күпме тотарга ярый?», «Мәетне өйдән алып чыгу вә зиратка алып бару тәртибе?», «Үлем газавмы яки нигъмәтме?» һ. б. шундый сораулар бар.

РЕДАКЦИЯ.

БИСМИЛЛӘҺИР-РАХМӘӘНИР-РАХИИМ Хөрмәтле милләттәшләр, газиз диндәшләр!

Мәрхүмнәребезне мәңгелек йортка, ахирәт сәфәренә озату тәртибе хакында, хәлемнән килгәнчә Аллаһы Тәгаләнең Коръән Кәрименнән вә дәхи сөекле Пәйгамбәребез Мөхәммәд галәһис-сәламнең хәдис-шәрифләреннән дәлилләр китереп, мәетне Ислам дине таләп иткән шартлар буенча күмү тәртибен, сез сораган сорауларга җавап рәвешендә язармын. Хак Тәгалә ярдәменнән ташламасын!

Сорау: «Кем ул «мохтазир»?»

Җавап: «Мохтазир» — ул үлем алды газабы кешесе. «Китабел-жәнаиз» китабында болай диелгән: «Үлем алды газабына аяк баскан кеше янында фәрештәләр пәйда булганнан соң ул «мохтазир»га әйләнә, ягъни үлем түшәгендә яткан кешенең үлеме ап-ачык булып күренеп торганда гына аны «мохтазир»гә санап була».

Сорау: «Үлем килгәндә нишләргә кирәк?».

Җавап: «Үлем килгәндә «мохтазир»нең аякларын Кыйблага каратып, аркасына яткырырга кирәк. Йөзе Кыйблага карап торсын өчен башын берәз күтәртәләр. Мондый халәт, расланганча, җанның чыгуын җиңеләйтә. «Мохтазир» янында булучылар, иман кәлимәләрен аның колагына ишетелерлек итеп әйтергә тиешләр. «Мохтазир» кәлимәне әйткәндә, аның янындагылар эндәшми торырга тиешләр. «Мохтазир»ның һаман иман кәлимәләрен кабатлап торына басым ясарга кирәкми. Максат шунда ки, иман кәлимәсе үлем түшәгендә ятуының соңгы сүзләре булырга тиеш. «Мохтазир» янындагы башка берәүнең «Йәсин» сүрәсен укуы үлем газабын җиңеләйтә. «Мохтазир» янында дөнья сүзләре сөйләшәргә ярамый. Госелсез булган кешеләргә «мохтазир» белән янәшә булырга ярамый.

«Мохтазир» үлгәннән соң аның гәүдәсен тәртипкә китергез. Авызы ачылып тормасын өчен, тукыма кисәге белән иягеннән баш очына таба бәйләп куярга кирәк. Ике күзен

дә йомдырыгыз. Аякларга аерылып китмәсен өчен, бергә куегыз. Кулларын ике ян-якка куеп, гәүдәсен жәймә белән каплагыз. Бу гамәлләрне эшләгәндә: Бисмилләһи үәгалә милләти расулилләһи», — дип кабатлагыз.

Сорау: «Мәетне юарга баргач, нәрсәдән башларга?»

Җавап: Мәетне юу кыен булмаса да, аның нечкәлекләре бар. Хужаларның өенә барып кергәч: Әссәламүгаләйкүм үә рахмәтуллаһи үә бәрәкәтүһ!» — дип сәлам биреп керәбез. Өйгә кергәч утырышып, йортка дога кылабыз һәм изге теләкләр телибез: «Раб-би әңзилни мүңзәлән мүбәрәкән үә әңтә хайруль мүңзилин», — дип.

Иә Раббым, бу мәетне изге урынынга урнаштыр, ошбу йортка жан тынычлыгы, бәрәкәт, вә нур индер. Вә дәхи йорт хужаларының күңелләрен Ислам юлына күндереп, фиғыльләрен яхшыга үзгәртеп, хәсән гыйбадәтләр кылырга насыип әйлә. Бу мәетнең дөньяда кылган изгелекләрен, гыйбадәтләрен үзеңнең фазлы кәрамең илә кабул әйлә», — дип дога кылабыз һәм йорт хужаларына, сабыр булырга кирәк дип, аларны тынычландырабыз.

Сорау: «Мәетне шәригать буенча ничек дәрәс юарга?»

Җавап: «Мәет юыла торган жиргә аркасы белән яткырыла, мөмкин булса, бите белән аяклары кыйблага таба юнәлдерелә. Мәетне юучы кеше тәһарәтле булырга тиеш. Мәет юыла торган жиргә юучы һәм ярдәмчеләрдән башкалар кереп-чыгып йөрмәскә тиешләр. Мәетне юганда кирәкле сүзләр генә сөйләнелә. Мәетне юа башлаганда ният кылына: «Бисмилләһир-рахмәәнир-рахим. Иләһи ният кылдым бу мәеткә госел тәһарәте алдырырга», — дип. Кулларга чүпрәктән тегелгән бияләй киелә. Чүпрәкне бармакларга чорнап мәеткә истинжа кылына. Бу эш ике-өч мәртәбә кабатлана. Һәрберсеннән соң бу чүпрәкләр ташлана. Мәетнең гаурәт жирләрен юганда һәм кәфенләгәндә капланган булырга тиеш. Тәһарәт алдырганда: авыз-борың эчләренә мәсех кылына. Бу юеш чүпрәк белән эшләнә, чүпрәкләр ташлана. Өч мәртәбә мәетнең бите юыла. Өч мәртәбә әүвәл уң кул, аннан сул кул юыла. Башына мәсех кылына. Өчәр мәртәбә әүвәл уң аяк, аннан сул аяк юыла. Тәһарәттән соң мәетнең өстенә су салына.

Өч мәртәбә мәетнең чәчләре белән башы юыла. Сул якка борып, өч мәртәбә уң ягы юыла, уң якка борып, өч мәртәбә сул ягы юыла. Юып бетергәч, мәетне аз генә утырткан кебек торгызып, корсагын сыйпарга кирәк. Нәжесе чыкса, өстенә су салып юыла, әмма яңадан тәһарәт алдырылмый. Мәет юылып беткәннән соң, сөлге яки чүпрәк белән киптерелә».

Сорау: «Мәетне шәригать буенча ничек кәфенлиләр?»

Җавап: «Ирләрнең кәфене өч өлештән (хатын-кызларның кәфене биш өлештән) тора:

1. **Ахирәт күлмәге:** муеннан аякка хәтле (хатын-кызларның чәчләре үрелеп, ахирәт күлмәге өстенә куела).

2. **Изар:** баштан аякка кадәр жәймә (хатын-кызларда моннан башка чәчләрен капларлык зурлыкта баш яулыгы. Бите һәм чәчләре бу яулык белән ябыла).

3. **Лифафә:** изардан ярты метрга кадәр озынрак жәймә. Лифафәнең ачылып китү ихтималы булса, баштан һәм аяктан тасма белән бәйләнә. Күмгән вакытта болар чишелә. Кәфенлек ирләргә сигез метр (хатын-кызларга ун метр) кирәк.

Мәетне кабыкка салганда, иң элек кабыкка лифафә, аның өстенә изар, аннары ахирәт күлмәгенең яртысы куела. Ахирәт күлмәгенең яртысы кабык тышында кала. Мәет ахирәт күлмәгенең өстенә яткырылганнан соң, тышта калган яртысы да мәетнең өстенә ябыла (хатын-кызларның баш яулыгы белән бите һәм чәчләре ябыла. Изар белән гәүдә чорнала. Күкрәк яулыгы изарның өстенә куела). Лифафә белән мәет икенче мәртәбә чорнала. Мәетне юу һәм кәфенләү вазифалары шуның белән тәмамлана».

Сорау: «Мәет суга батып үлгән булса нишләргә?»

Җавап: «Мәет суга батып үлгән, ягъни ул су белән юылган булса да, шәригать хөкеме буенча, бу мәеткә госел коендырыла. Чөнки мәетне юу (госел) тереләр өчен фарыз кифая булып тора. Шулай булгач, гәүдәне бер яки ике кеше юса, бу вазифа бөтен өммәт өстеннән төшә. Әгәр дә инде моны беркем дә эшләмәсә, вазифаны үтәмәгән өчен бөтен өммәт шушы гәнаһы өчен җаваплы була».

Сорау: «Авариягә эләккән яки яну нәтижәсендә өлешләргә бүленгән мәетне юу өчен гәүдәнең ничә өлешә булуы шарт?»

Җавап: «Ислам шәригате кушканча, мәетне юу аның башы, гәүдәсенең кимендә өчтән ике өлешә булуы шарт. Шулай булмаганда мәет юылмый».

Сорау: «Мәетне күммичә күпме тотарга ярый?»

Җавап: «Безнең якта мәетне күмәргә кайтырга тиешле туганнарын көткән очракта, күмүне кичектереп тору гадәте киң таралган. Әмма мәетне күммичә озак тотарга ярамый, чөнки инде ул жир кешесе, аны үз урынына ашыктыру яхшы. Мәсәлән, әгәр кеше жомга иртән үлсә, аны юып, кәфенләп, жомгадан чыккан мәселманнар җеназа намазы укырлык итеп өлгертергә кирәк».

Сорау: «Җеназа намазын уку тәртибен язсагыз иде».

Җавап: «Җеназа намазын укыганда мәетнең башы мәгъриб тарафына, аягы мәшрик тарафына карарга тиеш. Имам, артында торган кешеләрдән алдарак булып, мәетнең күкрәге турысында торыр. Җеназа намазы уку фарыз кифаядыр, ягъни мәетнең үлгәннән белгән кешеләрнең арадан берничәсе укыса, башкаларның өстеннән төшәдер. Әгәр дә инде барчасы да укыса, һәркайсы саваплы булыр. Әгәр дә һичберсе укымый калса, барчасы да гәнаһлы булыр. Җеназа намазында кыйраәт, рөкуғ, сәждә һәм кәғдә юк. Кыям хәлендә дүрт тәкбир һәм ике сәлам белән тәмамланыр.

Женаза намазын укыячак кеше: «Иләһи ният кылдым ошбу мәет өчен женаза намазы укымакка, оедым ошбу имамга, «халисән лилләһи Тәгалә, Аллаһу әкбәр» — дип, ният кылыр, аннан соң намазга керешкәндәге кебек кулларны күтәрәп, беренче тәкбирне әйтер дә, кулларны багылап сәнә догасын укыр, аннан соң кулларны күтәрмичә икенче тәкбирне әйтер. Шуннан соң «тәшәһһүд»тән соң укыла торган салават укыла, өченче тәкбир әйтәләр. Аннан соң ошбу дога укыла:

«Әллаһүм-мәғфир лихәййинә үә мәййитинә үә шәһидинә үә сагиринә үә кәбиринә үә зәкәринә үә үңсәнә. Әллаһүммә мән әхйәйтәһү миннә фә әһиһи галәл Исләми үә мәң тәүәффәйтәһү мин нә фәтәүәүәффәһү галәл имән. Әллаһүммә иң кәнә һәзәл мәййитү мүхсинәң фәзиде фи ихсәниһи үә иң кәнә мүсиәң фәтәжәүәз ганһ».

Шуннан соң дүртенче тәкбир әйтәләр. Уң якка һәм сул якка сәлам бирелер, шуның белән женаза намазы тәмам булыр».

Сорау: «Мәетне шәригать хөкеме буенча ничек алып барырга?»

Җавап: «Женаза намазы укылгач, кабыкның дүрт почмагынан тотып күтәрү сөннәттер. Мөмкин булса кимендә кырык адым күтәрәп барырга кирәк. Күтәрүчеләр, игътибар белән, кабыкны бик селкетмичә, барырга тиешләр.

Мәетне машина яки ат арбасына салып бару, мәеткә женаза намазын мәчет эчендә уку, ләхетне кипрәч белән урату, бернинди зарурсыз ике кешене бер кабергә күмү, женаза вакытында көлеп сөйләшү, мәетне кабергә ахшамнан соң күмү, мәет булган бүлмәдә, мәет янында ашап утыру, мәетнең яхшылыкларын сөйләп, мактый-мактый артыннан акырып елап бару, женаза узганда көлеп утырып тору кебек гамәлләр макруһ булган гамәлләргә керә».

Сорау: «Кабер нинди озынлыкта һәм нинди тирәнлектә булырга тиеш?»

Җавап: «Кабер мәет буеннан аз гына озынрак һәм 160—170 см тирәнлектә казыла, ләхет алынырга тиеш. Ләхет ишелеп төшә торган комлы жирләрдә, уртага каберсыман чокыр казыла, шунда мәетне куеп, өсте такталар белән каплана. Мәетне кабергә якыннары төшерә. Мәет яткан кабер өстенә утыру, кабергә каршы торып намаз уку макруһ гамәлләр. Шулай ук кабер өстенә зиннәт өчен бина ясау макрухтыр. Әмма гүр иясенең хатирәсе югалмасын өчен язучы таш куюдан зарар юк. Талашып-кычкырышып алган урынга күмү дә ярамый торган эш».

Сорау: «Бер мәселман кешесенең үлем хәбәрән ишеткәч, нинди дога укыла?»

Җавап: «Бу вакытта түбәндәге дога укыла:

«Иннә лилләһи үә иннә иләйһи раҗигун үә иннә илә Раббинә ләмун калибун. Әллаһүм-мәктубху фил-мүхсининә үәҗгаль китәбәһү фи гыйлийин үәхълүфһү галә гакабиһи фил-габирин. Әллаһүммә лә тухарримнә әҗраһү үәлә тәфтиннәә бәгъдәһү үәғфирләнә үә ләһү».

Мәгънәсе: «Без Хак Тәгаләдән килдек һәм Аңа кире кайтачакбыз, әлбәттә, Раббыбыз белән кавышачакбыз. Ий Раббым! Аны Синен каршында яхшы булганнарда яз, китабын югарыда тапканнардан кыл. Тере калганнарда ярдәмче бул. Ий Раббым! Безне үзеңнең рәхмәтеннән мәхрүм итмә. Аңардан соң безне фетнәгә төшермә, безне һәм аны гафу ит», — дип укыла».

Сорау: «Кәфеннең ак төстә булуы хакында берәр дәлил бармы?»

Җавап: «Кәфеннең ак төстә булырга тиешлеге хакында Пәйгамбәребез г-м хәдис-шәрифендә: «Галәйкүм мүлбәйәдый минәс-сийәби фәл-йәлбәсһә әхйәкүм үә кәффину фиһә мәүтәкүм фә иннәһә хайри сийәбикүм».

Мәгънәсе: «Сезгә акны кулланырга кушам, өммәтемнең тере кешеләре дә акны киегез һәм мәетләрегезне дә ак кәфенгә кәфенләгез. Ул ак сезнең өчен иң хәерле киёмдер», — дигән.

Сорау: «Кабер өстенә утырырга ярамый, дигән берәр дәлил бармы?»

Җавап: «Пәйгамбәребез Мөхәммәд г-м үзенең хәдис-шәрифендә бу хакта болай дигән:

«Лә ән йәҗлисә әхәдүкүм галә җәмратин фә тәхтәрика сәйәбүһү фәтәхлүсә илә җилдиһи хайрун ләһү минән йәҗмисә галә кабрин».

Мәгънәсе: «Сезнең берәрегезнең утлы күмер өстенә утырып, киёмне янып бетеп, желегенә кадәр ите эреп бетүе хәерлерәк, кабер өстенә утыруга караганда».

Димәк, кабер өстенә утыру, яки басып тору, гөселсез, тәһарәтсез көе кабер өстенә атланып нидер эшләү шул кадәр зур гөнаһ икәннән күрәбез».

Сорау: «Үлем газәпмы яки нигъмәтме?»

Җавап: «Ана карыны беренче торақ булмаган кебек, үлем дә соңгы тукталыш түгел. Чөнки моннан соң ахирәт торышы башлана. Анда да үзгәрешләр, кылган гөнаһларың өчен җәзаңны алгач, тәмуғъдан җәннәткә күчешләр бар. Әмма дөнья торышының соңгы минутлары, женаза намазыдыр.

Гөнаһлары аз булган кешеләргә Аллаһы Тәгалә Коръән Кәримендә болай ди:

«Әлләзии халәкал мәүтә үәл хәййәтә лийүбелүүкүм әхсәнү гамәлә».

Мәгънәсе: «Үлем дә хәят кебек бер нигъмәт булып яратылган».

Үлем — дөнья торышының сүнәп бетүедер. Үлемне уйлау дөнъяның барча ләззәтен дә бетерәдер. Шулай булгач, ничек нигъмәт булсын ди ул? Җавап болай була: «Үлем — хәят вәзифасыннан, ягъни фани торыштан бакый (мәңгелек) торышка күчүдәр, мәңгелек хәяткә чакырудыр һәм мәңгелекнең дә башыдыр. Дөнъяга килгәндә инсаннарга хәят бирү Аллаһы Тәгаләнең тәкдире — язмышы сәбәпле, Аның кодрәте белән була. Шуның кебек үлем дә Аллаһы Тәгаләнең теләге, Аның кодрәте һәм хикмәте белән була. Гомере буге изгелекләр эшләгән инсаннарның үлемнәре дә яхшылыктыр һәм

бер ниғмәттер, чөнки мәңгелек жәннәт тормышына бара торган ахирәт сәфәре үлем белән башлана. Картайгач, хәятнең авырлаша баруы һәм дөнья тормышынын жаваплылыгыннан үлем белән азат ителеп, мондагы бер фани дус урынына жәннәттәге туксан тугыз бакый дуслар белән кавышуга сәбәп була торган үлем, әлбәттә, — зур бер ниғмәттер. Үлем ул изге бәндәләр өчен — тар, сызланулы, дөгъвалы һәм куркынычлы дөнья төрмәсеннән чыгарылып, киң, шатлыклы, газапсыз һәм мәңгелек Аллаһының рәхмәте даирәсенә ирешүдәр.

Мисал өчен, каты авыру әби-бабаларың сызланып Газраилне көтеп яталар, алар бу фани тормыштан бизгәннәр, тормыш алар өчен газап, ә үлемнең алар өчен нинди ниғмәт икәнен әйтеп торасы да юк.

Әлбәттә, безнең бу тикшергән мәсьәләбез-үлемнең Хак Тәгаләнең рәхмәте һәм ниғмәте булуы тик чын иман әһелләре өчендер. Ә явыз кяфер әһелләре өчен үлем, газап эчендә газаптыр».

Сорау: «Башка диндәге кеше, үз теле белән: «Мин мөселманча күмегез», — дип әйтеп үлсә, аны мөселманча күмәргәме?»

Җавап: «Үз теле белән, мине мөселманнарча күмегез, дип әйтеп үлсә, кем булган ул, кайда эшләгән, кайсы өммәттән булуына карамастан аны Ислам дине шәригатенчә гөселләп, кәфенгә төреп, җеназа намазы укыла, ләхеткә куела, кабере өстендә Коръән сүрәләре дә укыла.

Әгәр дә инде Ислам шәригатеннән башкача, ягъни киём кидереп, гробка салып, уртага чокыр кызып ләхетсез күмелсә, бу мәеткә җеназа намазы да укылмый, тәһлил дә, Коръән дә укылмый».

Сорау: «Кайбер якларда, мәетне күтәреп барганда «Салават» әйтеп урыннарын алмаштыралар, бу гамәл дөресме?»

Җавап: «Пәйгамбәребез г-м бер хәдисендә: «Мәетне күтәреп барганда 40 адымда 40 гәһәң төшеп калыр», — дигән. Шуңа күрә дә инде авылның бик карт кешеләре: 40 адым булса да күтәрешим, — диләр. Янә, сабуллашам, дип, өч тапкыр туктап тору бар. Шулай ук «Салават» әйтеп, урыннарын алмашу гадәте бар. Бу — бер мөстәхәб гамәл, ягъни күркәм бер гадәт. Эшләсәк — савап, эшләмәсәк — гәһәң юк. Мәетне күмгәч, Коръән укыла. Калып, дүрт кеше кабат Коръән укый, өйгә кайткач янә Коръән уку — болар барчасы да — мөстәхәб гамәлләр. Шулай ук кемнәргәдер әйтеп Коръән укыту да — мөстәхәб гамәл, ягъни мәҗбүри түгел».

Сорау: «Ләхет балчыгын салганда нәрсә укыйлар, бу нинди сүзләр?»

Җавап: «Беренче уч балчыкны ташлаганда: «Минһә халәкунәкүм», ягъни «Без сезне шушы җирдән яраттык», — диелә.

Икенче уч балчыкны ташлаганда: «Үә фиһә нүғиидүкүм», ягъни «һәм шул җиргә Без сезне кайтарабыз», — диелә.

Өченче уч балчыкны ташлаганда: «Үә минһә нүхрижүкүм тәрәтән үхра», ягъни «һәм шуннан Без сезне икенче мәртәбә чыгарырбыз», — диелә.

Сорау: «Зиратта, каберләр янында йөргәндә нинди догалар укыла?»

Җавап: «Кабер зияраты кешеләргә үлемне хәтерләткәнә өчен Пәйгамбәребез г-м үзенең хәдис-шәрифендә «Каберләрне зиярат кылыгыз, чөнки кабер зияраты сезгә үлемне хәтерләтер» — дигән. Кабер зияраты өчен капкадан кергәндә, каберстанда яткан барча мөселманнарга: «Әссәләмүгаләйкүм йә әһләл кубүр» — дибез. Каберләр янында йөргәндә ошбу доганы укыйбыз:

«Галәйкүмүс-сәләмү йә әһлид-дийәри рахимәлләһүл мүстәхъдиминә миннәә үәл мүстәхринә миңкүм. Әңтүм ләнә сәләфүн үә нәхнү ләкүм халәф. Үә иннә иң шәә әллаһү бикүм ләһикун-нәс әлүллаһә тәгалә ләнә үә ләкүмүл гафийәһ».

Мәгънәсе: «Әй, бу йортларның әһелләре, сезгә Хак Тәгаләнең сәләме булсын. Аллаһы Тәгалә ошбу жиһаннан үткән сезләргә вә дәхи сездән калган безләргә дә рәхмәт кылучы. Сиз безләрдән әүвәлгә кешеләрсез, без сездән соң калган кешеләрбез, иншә Аллаһ, әлбәттә, сезгә тоташырбыз. Үзебез өчен дә, сезнең өчен дә Аллаһы Тәгаләдән гафиять (саулык) сорыйбыз».

Каберләр янында йөргәндә «Йәсин» вә «Тәбарәк» сүрәләрен укып савабын Аллаһы Тәгаләгә вә үзеңнең якин мәетләреңнең исемнәрен берәм-берәм ашыкмыйча, ачык итеп зекер итеп, аларның урыннарын жәннәттә кыл, гәһәңларын ярлыка дип, дога кылырга тиешбез. Кабердә ятучыларның хәлләрен уйлап, алардан гыйбрәт, үгет-нәсыйхәт алырга кирәк. Алар да, безнең шикелле үк, бу дөньяда яшәделәр, кайгылы вә шатлыклы вакытлары булды, вакытлары житеп, Аллаһы Тәгалә чакыргач, бу фани дөньядан китеп бардылар, алар анда нишлиләр? Без баргач нишләребез? Хәлебез ничек булыр? — дип. Каберстанда кемнәр «Йәсин» вә «Тәбарәк» сүрәләрен укый белми, ул вакытта бер мәртәбә «Фатихә» сүрәсен вә унбер мәртәбә «Ихләс» сүрәсен укып, савабын Хак Тәгаләгә, үзенең якин мәетләренә багышлап дога кылса, иншә Аллаһ зур савапларга ирешер».

Газиз кардәшләрем! Мәет янына, мәет ашларына баргач, үлемебезне искә төшерергә, Хак Тәгаләдән иман байлыгы сорарга кирәк. Аллаһы Тәгалә кушканнарын үтәп, тыйганнарыннан тыелып яшәүләребезне насыйб итсә иде. Әжәлебез килгән вакытта иман кәлимәсен әйтеп, дөньядан күчәргә насып булса иде. Әмин!

Хезмәтне журналга
ЖӘГЪФӘР ХӘЗРӘТ МӨБАРӘК әзерләде.

Хәтер көне

(Вәгазь-нәсыйхәт)

БИСМИЛЛӘҺИР-РАХМӘӘНИР-РАХИИМ

Әссәламүгаләйкүм үә рахмәтуллаһи үә бәрәкәтүһ!

Мөхтәрәм мөселман кардәшләрем!

Менә ошбу урыныбыз, ошбу мөбарәк жиребез, — нәкъ менә шушында 447 ел элек бабаларыбыз изге Сөембикә манарасы янында газиз диннәрен, иманнарын, Ватаннарын, бәгырь җимешләре — балаларын саклап, газиз туфракларында беркемгә дә кол булмыйча — Аллаһы Тәгаләгә генә кол булабыз дип, 41 көн буена каннарын түгеп, җаннарын биреп, газиз ватаннарының башкаласын саклап, Явыз Иван гаскәре белән көрәштеләр, Хак Тәгалә хакына җаннарын бирделәр. Юк, алар үлмәделәр, чөнки үлем юк ул. Алар басып алучы кяферләр белән көрәшеп мәңгелек җәннәткә киттеләр. Бу кайгылы көннәр 15 октябрь көнне билгеләп үтелә. Без халкыбызның фажигале үткәнән һәм анда булган корбаннарны да искә төшерергә, аларның рухларына дога кылырга тиешбез. Татар халкы үзенең тарихын үткәнән дөньядагы әһәмиятле урын тоткан дәүләт булганлыгын исенә төшерсен. Әйе, урыс белән безнең бабаларыбыз арасында бик күп сугышлар булган, бәгъзе вакытта бабаларыбыз, икенче вакытта урыслар җиңгән. Бу хәтер көнендә кайсыдыр милләтне гаепләргә, кайсындыр хөкем итәргә, дошманлашырга кирәк түгел. Әмма һәр татар кешесе үзенең элек булган дәүләтчелеген белеп торсын, киләчәктә дә шундый азат дәүләт төзү турында хыялланысын.

Газиз кардәшләрем тарихыбызга борылып карасак, татар милләтенә татар хәтле зыян салган кеше юк. Явыз Иван гаскәре Казанга килгәндә дә аның гаскәренең өчтән бер татарлардан торган. Татар татар белән сугышкан. Инде Хәтер көненә җыелабыз икән, шушы афәтне без төбенә кадәр төшеп аңларга тиешбез. Чөнки бүгенге көндә дә татарны татар ашый, шул ук нәрсә дәвам итә. Пәйгамбәрләр тарихын, дәүләтләр тарихын күздән кичереп, шулардан гыйбрәт алырга, шул ялгышларны кабатламаска иде. Милләтебезнең узаңын арттырырга, аңарда булган горурлык хисен уятырга кирәк. Без бүген дә таркау. Берсе — төреккә, берсе — гарәпкә, берсе — урыска ошарга тырыша. Үзенең тарихи урыны, горөф-гадәтләре, милли киёмнәре булган халкыбызны гел чит итәләр. Шушы тискәре караш булмасын өчен, без үзебез дә тарихыбызны белергә, горурланырга тиешбез. Әгәр без үзебез теләп бабаларыбызның чын тарихын өйрәнмәсәк, аны безгә кем өйрәтер соң? Без аны белергә тиеш, үзебезнең ханнарыбызны вә каһарманнарыбызны да. Әмма бәхәс бетми, кайберсе әйтә, телне саклыйк, дин кирәк түгел, ди. Дин әһелләре әйтә, тел безнең кайгы түгел, динне саклыйк диләр.

Татарның үз дәүләте дә, теле дә, үз теләге белән кабул иткән Ислам дине дә булырга тиеш. Шул вакытта гына ул бербөтен милләт була.

Гарәбстанда укып кайткан бәгъзе егетләребез: безнең горөф-гадәтләребезнең кайберләрен шәригатькә хилаф, моны бетерергә кирәк дип, шуның белән көрәшеп яталар. Ә бит имамыбыз Әбү-Хәнифә: һәр халыкның горөф-гадәтләрен хөрмәт итеп, аларны Ислам диненә хезмәт итә торган итеп эшләгез, дип әйткән иде. Беребез — киёмне, беребез — телне, беребез — динне бетерсә, милләтебездән ни калыр? Бездә бердәмлек җитми. Мәсәлән: Гаяз Исхакыйның тәрҗемәи хәлен вә хезмәтләрен яктыртып бер галим монография язса, өч галим аны хурлап чыга. Бер кеше фидакәрлек күрсәтеп, милләт өчен тырышып, көч куеп эшләсә, өч кеше аның артыннан төрлечә гаепләп, аның гайбәтен сатып йөри. Ә үзләре маңгай тирләрен сөртеп, милләт өчен тырышабыз, диләр. Инде Хәтер көне икән, шуны да хәтерлик: безнең бабаларыбыз юкка гына корбан булмадылар. Алар шушы татар милләте, Ислам дине яшәсен, дип шәһит киттеләр. Изге көрәштә һәр дүрт кешенең өчесе һәлак булган икән, алар юкка гына кырылмаган. Без менә шушы тарихыбызны, бабаларыбызны искә төшерергә, алар рухына дога кылырга, Коръән укырга тиешбез. Һәм балаларыбызны да шуңа өйрәтергә кирәк: шушындай корбаннар белән бүгенге көнгә китереп җиткерелгән динебезне, телебезне, горөф-гадәтләребезне кадерли белсеннәр. Шулай иткәндә генә без татар милләтен аякка бастыра алабыз. Хак Сөбханә вә Тәгаләнең рәхмәте киң.

Аллаһы Раббуль Гыйззә: «Шәһит китүчеләрне: «Алар үлделәр», — дип әйтә күрмәгез, алар мәет түгелләр, Кыямәт көнендә, язган каралары белән шәһидләрнең каннары үлчәнер, алар Аллаһының күңелендә торырлар», — дип үзенең изге китабы — Коръән Кәримдә әйтә. Чөнки ул изге бабаларыбыз, кяфергә кол булып яшәгәнче, үлүне артык күрделәр. Хак Тәгалә аларга бу изгелекләре өчен җәннәт ишекләрен ачты. Бүгенге көндә меңнән артык мәчетләрдә догалар кылышык. Каян килгән аларга бу сабырлык, бу каһар-

манлык? Әлбәттә, бу Хак Тәгаләнең бер сынавы иде. Сынаулар һәрбер милләткә, һәрбер халыкка килә, әмма иманлы кешеләргә сынаулар, авырлыктар күбрәк килә, моның шулай икәнлеген без пәйгамбәрләр тарихында да күрәбез. «Аллаһыга бәндә якин булган саен, Хак Тәгаләнең сынавы күбрәк булчак. Ул сынауларны үткән саен Аллаһыга якин булырсыз», — ди Сөбханә вә Тәгалә.

Хан гаскәре кырылып беткәннән соң, 4 мең шәкерт белән вә дәхи исән калган имамнары белән бергәләшеп көрәш мәйданына чыккан һәм шунда изге Ватаннарын саклап, соңгы тамчы каннарына кадәр көрәшеп шәһит киткән Шәйхел-ислам Кол Шәрифкә вә аның шәкертләре рухына догаларыбызны кылыйк.

Безгә бүген эшләргә дә, динебезне тотарга да, татар телен өйрәнергә дә мөмкинлекләребез бар. Әмма ләкин без урыс телен дә камил белик, чөнки ул тел дә — Хак Тәгаләнең бер рәхмәте, ягъни халыкара аралашу теле. Шуның өчен аны да өйрәнергә вә яхшы белергә кирәк. Әмма ул безгә динебездән тайпылырга сәбәпче булмасын. Әгәр дә балаларыбызны Ислам шәригате кушканча тәрбияләмәсәк, төрле секталар аларны мавыктырырга мөмкин, чөнки аларда бу агымнарда каршы тору сәләте юк. Аларга муллалар нандан, Ислам дине төрле тыюларга нигезләнгән начар бер дин булып күренә. Шушы хәл булмасын өчен без ата-аналар үзегез дә Аллаһы Тәгалә кушканнарны үтәп, тыйганнарыннан тыелып яшәргә тиешбез, ягъни картлыгыбыз тыныч булсын дисәк, Хак Тәгалә биргән мөмкинлекләрдән файдаланып калырга кирәк. Безнең оныкларыбыз горурланып: бабайларыбыз шундый чиста вә матур киенеп мәчеткә баралар иде, дип әйтерлек булсын. Аллаһы Тәгалә һәркемгә жан тынычлыгын кылган гамәленә карап бирә. Безнең балаларыбыз шундый әхлаксыз икән, димәк, безнең иманыбыз зәгыйфь, үзегез зәгыйфь, гыйбадәтебез зәгыйфь. Әгәр без нык иманлы, әхлаклы, күркәм холыклы ата-ана булсак, әлбәттә, Аллаһы Тәгалә үзегез өчен күркәм табигатьле балалар насыйп итәр вә картлыгыбызны да тыныч каршыларбыз.

Шушыннан тыныч Татарстан җөмһүриятендә яшибез икән, иң әүвәл Аллаһы Тәгалә каршында булган вазифаларны үтәргә тиешбез. Икенчесе — балаларыбыз алдында булган бурычыбыз. Әти-әниң балалары алдындагы бурычы — балаларны шәригатькә муафыйк итеп үстерү. Алардан туган балалар намаз укый белергә тиешләр. Ватан алдында да бурычларыбыз бар. Ватан да — тәкъдир, туган җир дә — тәкъдир, берәү дә туган җирне сайлап ала алмый. Кеше кайсы җирдә туган, шул җирне, анда яшәүче халыкны хөрмәт итәргә, яратырга вә аңа куркыныч янаганда, гомерен дә жәлләмичә, туган җирне сакларга тиеш. Кол Шәриф хезмәтләре бу изге эштә үрнәк булып тора. Аллаһы Тәгалә аларның шушы күргән афәтләрен, борчуларын, булган гөнаһларын кичереп, җәннәткә керүләренә сәбәпче итсә иде.

Тышлыкның 4 нче битендә рәссам Сәмигуллина Ләйсәннең Хәтер көненә карата шәмаиле бирелгән, анда: «Мәң ләкыйәл-гадүвә фәсабәра хәттәә йәкутәлә йәглибә ләм йүфтәң фи каберини», — дигән Пәйгамбәребезнең хәдис-шәрифә язылган.

Мәгънәсе: «Берәү, дошманына очрап, аны җиңгәнче яки үзе үтерелгәнче сабыр итсә, шул бәндәгә, әлбәттә, кабер газасы булмас», — дигән.

Шул ук шәмаильдә халкыбызның горурлыгы булган Сөембикә манарасын күрәбез. Быел шулай ук Сөембикә ханбикәнең вафатына да 442 ел тулды. Ул, Казан ханлыгы җиңелгәннән соң, әсирлектә биш ел яшәгән. Бу кайгылы көннәрдә без алар рухына вә динебез өчен жан атып йөргән башка мәрхүмнәр рухына да «Йәсин» шәрифне укып, аларның рухларына дога кылырбыз. Алар инде безнең араларыбызда юк, без инде аларга догадан башка бернинди дә бүләк бирә алмыйбыз. Әгәр динебезгә хезмәт иткән, бүгенге көндә инде бик олы яшәтә булган фидакәрләребез бар икән, аларның хәлләрен белеп, көчебездән килгәнчә аларны шатландырык һәм бәхиллекләрен алып калыйк. Исәннәрнең кадерен бел, үлгәннәрнең каберен бел дигән әйтемне онытмыйк.

Хәтер көнендә, бөтен мәчетләрдә Коръән укылырга, белгән кеше дә белмәгәнә дә чын тарихны ишетергә тиеш. Милләтебез вә дәүләтебез булган һәм ул яңадан аякка басарга тиеш. Балалар, оныклар, менә бу безнең вазифа диен, аңлатсак, шушы көнне, бабаларыбыз алдында йөзегез кызыл булмас. Иншә Аллаһ. Безнең каһарман бабаларыбыз бездән риза булып ятырлар.

Хөрмәтле мөселман кардәшләрем!

Бу Хәтер көнендә тәкәбберлегебезне ташлап, ата-аналарга, барча мөселман кардәшләргә, туган-тумачаларга ихтирамлы, мәрхәмәтле булып, аларның бәхиллекләрен сорап, хәер-догаларын алырга тырышыйк. Сөйләгән сүзләрегез һәрчак дәрәс булсын. Бөтен милләтләргә үзегез белән тигез күрәп, аларга ачык йөз күрсәтегез, рәхим-шәфкатьле мөгамәлә кылыгыз!

Иә, Раббым Аллаһ, газиз Ватаныбыз өчен шәһит киткән каһарман бабаларыбызның рухларын шат кыл, бәндәчелек илән кылган гөнаһларын, кимчелек-хаталарын кичереп, кылган изге гамәлләрен, гыйбадәтләрен кабул итеп, әҗер-савапларын арттырсаң иде. Иманнарын юлдаш кылып үз рәхмәтеңә алып, ахыр урыннарын җәннәттә кылсаң иде. Әмин!

Үәссәләмүгаләйкүм үә Рахмәтуллаһи үә бәрәкәтүһи!

ЖӘГЪФӘР ХӘЗРӘТ МӨБАРӘК.

Торынгы шәкертләр

(жикәя)

I

Бер көнне: «Хозурга чыгарга вакыт» дигән сүз чыкты. Ул да булмады, бөтен мәдрәсәдәгә хәлфәләр жылышып сөйләшәргә тотындылар. Бер хәлфә бүген хәзрәттән рөхсәт сорарга булды. Берничәсе чыгып, байларны күрәп сөйләшәргә булдылар. Берсе төянеп барып өчен авылдан әнесенә ике ат белән киләргә чакырып, хат язарга булды. Кич белән чәй эчкәндә хәзрәтнең рөхсәт бирүе, фәлән сатучының утыз кадак дөгә, ярты пот май бирүе, фәлән байның биш сум акча бирүе, фәлән байның кырык сарык тәкәсе бирүе, фәлән абзыйның өч сум, фәләннең ике сум, бер сум бирүе — кыскасы, өч көн хозурга торырлык акча, әйбер жыелуы беленде. Шәкертләр санала башлады. Теге өй хәлфәләре яшьләргә калдырмакчы булдылар. Хәлимнәр өенә бөтен шәкерткә каршы килде.

— Безнең бөтен өемездә Хәлим белән Шакир гына, аларны ничек аерып калдырасың. Тагы эш эшләшәргә дә кеше кирәк, — диделәр. Шуннан теге өй хәлфәләре акыртын гына итте-реп әллә ни сөйләшмәделәр. Бу өйнекеләр беравыздан:

— Юк, болардан куркырга ярамый, Хәлим мужик түгел ни күргәнне кайтып сөйләргә! Ул хәзер шәкерт, «кафия хуан», киләсе елга... керә, шулай бит, Хәлим? Син бит «калпани» дөгеләргә авылга кайтып сөйләмисең? — диделәр. Хәлимгә берәз ышанмаган булулары аны хурландырды. Ул кызарып кына:

— Мин мәдрәсә исемне сатарга ярамаганны белмим мени? — диде. Бөтен шәкертне алырга карар булды. Бөтен мәдрәсәдә кырык-илле шәкерттән артык юк икәнлегә беленеп, дүшәмбе көн чыгарга сүз куелды. Шунда ук шәкертләр сайланып, әйберләр алышырга, кирәкле нәрсәләр хәзерләшәргә әмер бирелде. Чыгар алдыннан берсе:

— «Гали хәзрәтне» кем күрәп сөйлә? Туйга-фәләнгә китеп бармасың! — диде. Аның белән дә сөйләшәргә булдылар.

Икенче көн көн буга хәзерләнүгә үтте. Әллә никадәр дөгеләр, майлар, жимешләр, итләр, чәйләр, шикәрләр китерелде. Әллә никадәр савыт-саба хәзерләнде. Әйберләргә төяргә, ящиклар-фәләннәр булмаганга, жәмәгәт сәкесендә калган сандыкларның йозаклары ватылып, эченнән әйберләргә бушатылып, майлар, жимешләр, савыт-сабалар, чынаяк-чәйнекләр төялде. Калачак әйберләр жыештырылды. Күрше карт чакырылып, аңа мәдрәсә сакларга кушылды. Киямнәр алмаштырылды. Әллә никадәр шәкерт кубызлар алып керде, күрше авылдан ике ат жигеп, бер шәкерт тә килде. Кичтән бөтен нәрсә хәзерләнеп, йокыга ятылды.

II

— Торырга вакыт! — дигән сүзгә Хәлим торып урынына утырды. Күзене ачып жибәргә белән бүген әллә нинди башка төрле көн икәнлегә, бүген гадәттә булмый торган зур эш кылырга тиеш кебек күренде. Аңар әтисе белән ерак ярмаркага китәргә тиеш булган кебек тә тоелды. Абыялары бөтен жәмәгәтләргә белән беренче көн уракка чыгарга торылган кебек тә

сизелде. Ләкин калт-колт аксакның идән буенда йөрүе Хәлимнең үзенең мәдрәсәдә икәнлегенә, кылыначак зур эш хозур икәнлегенә, барачак озын юл каенсар икәнлегенә хәтеренә төшерде. Ул ямьсез төш күрәп ятканда уянып китеп, шул ямьсезлекнең көн түгел, төш кенә икәнлегенә сөенгән кеше кебек, көлеп жибәрде. Тәрәздән моң гына иттереп карый торган ко-
яш нуры аны «тизрәк, тизрәк!» дип чакырган кебек булды. Ул ашыгып киенде. Бөтен мәдрәсә аякка калыкты. Һәммәсенең йөзенең, кыйланышында зур бер эшкә хәзерләнү күренгән кебек булды. Һәммәсә дә кыйммәтле сәгатьне шул борчалы, тузанлы мәдрәсәдә югалтмас өчен ашыккан кебек булды. Чәй дә эчмәенчә, һәммәсә дә парлап-парлап, вак-төяк әйберләр күтәрәп урманга таба юнәлде. Хәлим дә бер иптәше белән сандыкка сыймаган чы-
наякны күтәрәп китте.

III

Шәһәрдән чыгылды. Ямь-яшел палас төсле түшәлгән, озаеп баш чыгарырга хәзерләнә торган уңым боларны каршы алды. Ул акрын гына башып иеп-иеп, «хуш килдеңез, хуш!» дигән кебек булды. Чәчәкләр, сыгылып-иелеп, матур кызлар биегәндә ясый торган кебек ит-тереп, купшыланып, тагы матурландылар. Кызыл, сары, ак, ал күбәләкләр очып-очып шул яшел үләннәр өстендә кырык төрле кыйланып, шул матурлыкны тагы матурландырдылар, борыннарда нечкә нәфис ис керде. Әллә кайдан очып килеп, бер кош сайрагач тотынды. Аның артыннан тагы берсе, тагы берсе кушылып, бөтен шәкерт шул кошлар концерты эчендә кал-
ды.

Еракта гына күренә торган урман да боларга башыны селкеп чакырып: «Тизрәк бу-
лыңыз, тизрәк! Шул матур көндә, шул аллы-гөлле чәчәкләр исендә тизрәк-тизрәк ләззәтләне-
гез! Минем тын шәүләм эчендә рәхәтләнегез. Минем кошларымның сайравыны ишетеп шат-
ланыңыз!» — дигән кебек булды. Шәкертләр шуны аңлаган кебек, берсеннән-берсе узып ур-
манга таба ашыга башладылар: кайсылары читек-кәвешне салып ташлап, чыгы кибең бетмәгән яшел үләннән бара башладылар; кайсылары жыләңнән, казаклардан салып, таяк-
ка элөп жылкәгә күтәрделәр. Бер шәкерт балалар кебек сикеренә, йөгәрешә башлады. Аның артыннан тагы берсе китте. Ике-өч шәкерт куышырга тотынды. Берничә шәкерт: «Әнә шул елгага элек кем барып житә!» — дип йөгәрешергә тотынды, башкорт шәкерт «Ак Идел бу-
еннан» озын-озын көйләрне сузып-сузып җырларга тотынды.

Менә урман, зур авызыны ачып, боларны берәм-берәм йота башлады. Каен исе, нарат исе тагы борынга ярып керде, шул матур исләр мәдрәсәдә ел бие жыелган хәлфәләрнең дә вәкарәләрен очырып алып киткән кебек булды. Хәлфәләр бер-берсе белән көлешә, уйнаша, сикерешә башладылар. Яшьләргә дә мәдрәсәнең өмидсезлегеннән әрчегән, пакыләгән кебек булды. Һәммәсә куян балалары кебек сикерешергә, этешергә тотындылар.

IV

Менә зур ялан күренде, әллә кем: «Тукта!» — дип кычкырды. Урман да: «У-у-у!» — дип сузып җавап бирде. Өч атка төялгән әйберләр туктатылды. Бик тиз әйберләр бушатылып, кайсы самовар куярга, кайсы су алырга, кайсы чәй урыны хәзерләргә тотынды. Бөтен зур ялан сыек кына төтен белән тулган кебек булды. Төтен ашасыннан күренә торган шәкертләр битләренә нечкә пәрда япкан кызлар кебек күренде. Ун-унбиш минут вакыт үтмәде, берничә самовар кайнады, берничә җирдә дәрәжә-дәрәжә булып чәй эчелә башлады. Чәй шулкадәр төмлә тоелды, шәкертләр эчеп туя алмадылар. Аксак әллә кайдан белеп, әллә кайдан вакыт табып, бер уч ландыш (миләүшә) жыеп, бер кесә карлыган яфрагы жыеп килеп, карлыганлы чәй эчә башлады. Сүз китте. Тагы бер шәкерт җырлап жибәрде. Бер хәлфә шуңа кушылды. Урман тагы боларны өчәрләп куйды, кояш та югарырак күтәрелеп, шул дөнъяның төрле төшеннән, Русиянең кырык почмагынан жыелган шәкертләрне, мәдрәсәдә кибең беткән хәлфәләрне сыйпы-соя кебек иде. Ул үзенең һәммә кешегә бертөрле тия торган жылысы белән, һәммә кешенең күңелендә шатлык, дәрт, өмид уята торган нуры белән боларның ара-сындагы шәкертлек-хәлфәлек мөнәсәбәтен себереп түгеп, аларны тигезли кебек булды. Шуңага җавап кебек бер яшь шәкерт сузып җырлап жибәрде. Бөтен хәлфәләр: «шулай, шу-
лай!» — дип, тегене көйләп куйды. Аксак яшел тавышы белән тегеләргә кушылып, бөтен шәкертнең эченә катырды. Анда да, монда да чылтыр-чылтыр кубыз тавышы ишетелде.

V

Чәй бетте. Шәкертләр урманның бөтен тарафына таралды. Урман шаулауга, кош тавы-
шына башка төрле яктан җырлау көйләре ишетелә башлады: бер тарафтан озын иттереп башкорт үзенең «Ашказар»ыны җырларга тотынды; бер тарафта әллә нинди мишәр шәкер-
те, берт-берт иттереп, кырт кисеп бетерә торган кыска көйне такмакларга кереште; бер якта бер хәлфә бик кәефләнеп шәех Сәгъдинең «Гөлстан»ыннан көйләргә башлады; бер тарафта бер шәкерт яфрак агач кабыгыннан үзе ясаган музыка коралыны бызылдатырга кереште; берсе чук-чук иттереп сызгырып жибәрәп, бөтен урманны яңгыратты. Урман куәтле умарта кебек гөҗли, кайный, гөрли башлады.

Менә әллә кайдан: «Кайтыгыз! Пылау хәзерләшәргә» дигән тавыш чыкты. Урман «у-у-у-у!» иттереп җавап бирде. Аннан да, моннан да кулларына чәчәкләр күтәргән шәкертләр кай-
сы җырлап, кайсы көйләп, кайсы сызгырып, кайсы иптәше белән кулга-кул керешеп яланга таба сарка башлады. Ялан яшәргә, кайнарга тотынды: бер җирдә ит турала, бер җирдә утын өелеп, ут ягыла. Бер җирдә агачка элөп суйган сарык тунала иде.

VI

Шул гади эшләргә, табигый, тагы кубыз, курай тавышы кушылды. Шул ирендергеч эш-
не моңлы җыр көйләре бизи башлады. Бер кырыда ике хәлфә көрәшәргә тотынды. Бөтен шәкерт аларның көрәшүләренә (карап), кем җиңүенә дүрт күз белән көткәндә, аксак торып:

— Әй, миңа кем чыга? Хатынын тол калдырасы, атасыны угылсыз калдырасы, патшаны солдатсыз калдырасы килгәнәгез чыгыңыз! — дип, уртага — мәйданга чыгып басты. Берничә шәкерт:

— Ә, аксак шәйтән, син эшләмәс өчен генә чыктың... — дияргә өлгермәделәр, аксакны, ар-тыннан килеп торып, бер шәкерт күтәрәп бәрде. Аксак жүргә яткан көенчә:

— Юк, юк, харамлады, — дип яңадан сикереп торып тотынса да, теге шәкерт тагы күтәрәп бәрде. Бөтен шәкерт кычкырышып көлә башлагач, аксак та алардан калмады. Бер малай агач башына менеп китеп, күенә котыртыр өчен «кукук!» дип кычкырырга тотынды. Берсе, берничә шәкерт табып алып, баудан сикерешә башлады. Ул да булмады «туп уйнарга» дигән тавыш чыкты. Ике хәлфәне атаман иттереп, шәкертләр парлап-парлап килеп:

— Әссәламегаләйкем...

— Вәгаләйкемәссәлам...

— Сиңа күккә менгән күк айгыр кирәкме, сазга баткан сары айгырмы?

Яисә:

— Сиңа тибеп тимер очырган кирәкме, басып су чыгарган кирәкме?

Яисә:

— Аллы-гөлле ал яулык кирәкме, чуклы-гөлле күк яулыкмы?

Яисә:

— Алтын кирәкме, көмешме?

— Ак Иделме, Кара Иделме? — кебек сүзләр белән килеп аерылып беттеләр. «Кияү тубы» уйнарга карар бирелде. Беренче кияү булып Хәлиминәр ягына бер хәлфә килде. Беренче туп атышу белән качып барган кияүне Хәлим муен төбенә утыртты. Бөтен шәкерт кычкырып көлеп:

— Апасыны бирергә теләми икән! — дияргә өлгерә алмады, кылтыйн-чалтыйн аксак кияү булып килде. Уен кызды. Бәхет баганасы әле бер якка, әле икенче якка чыгып, бәрелмәгән хәлфә, шәкерт калмады. Хәлфәләр әүвәл казакиләрен, шәкертләр читекне салып ташладылар; хәлфәләр камзулны салып ыргытканда, шәкертләр күлмәк-ыштаннан гына калдылар. Эш кызулангач, хәлфәләр дөртләнеп, йөгөрергә авыр тоелгач, яланаяк калдылар. Кыза-кыза вакыт онытылды. Хәл беткәнлегә хәтердән чыкты. Югары күтәрелеп шәфкатсез кыздыра торган кояшның нинди жирдә икәнлегенә карарга вакыт табылмады.

VII

Менә әллә кайдан — ерактан гына скрипка сызган тавыш ишетелде. Бөтен шәкерт рамазанда мәэззин азан әйтә башлаганны көткән кебек тыңларга гына әверелде. Тавыш якынлашты. Ул урманның акрын гына шаулавы, кошлар чыкырдавы арасында тагы моң, тагы матур кебек тоелды.

Менә ике шәкерт белән Гали суфи килеп чыкты. Бөтен шәкерт берьюлы кебек: «Сыздыр, Гали абый! Гомерең озын булсын», — дип кычкырды. Гали сыздыра башлады. Яңадан самоварлар куелды. Яңадан бөтен ялан матур иттереп нечкә төтен белән капланды. Тагы чәй башланды. Скрипка тагы моңлырак, тагы матуррак иттереп жырларга, сайрарга башлады. Аңар шәкертләр кушылып, аның тавышын бизәкләде. Көй артыннан көй алышынып, жыр артыннан жыр китте. Эчкән чынаякларның саны онытылды, мәдрәсәнең барлыгы, шәкертләренең кышкы тормышлары, моннан башка дөньяның барлыгы хәтердән чыкты. Бөтен шәкерт үзен оймакта кебек хис итте. Менә арба илә бер шәкерт кайтып:

— Жәмәгать, хәзрәт иртәгә килә; шуның өчен байларны да иртәгә чакырдым, — диде.

Бу хәбәр бик шатлык белән кабул ителде. Гали абый «алай булгач!» дип тагы сузып жибәрде.

Менә тагы тынланды. Тагы сикерү, йөгөрешү уеннары башланды. Тагы тупка күчелде. Тагы скрипка белән тәмам ителеп, пылау ашарга утырылды. Хәлимигә бу пылау теге әүвәлге «калпани» пылавыннан гына түгел, кечкенә вакытта әтисе шәһәрдән алып кайткан саплы калачтан да, әнисе Мәрфугаларның туеннан алып кайткан бәләш төбеннән дә, абыйсының туенда кияү егете булып барган жирендә ашаган чәкчәктән дә тәмле тоелды.

VIII

Кояш баеды. Акрын гына урманны караңгылык каплай башлады. Жил басылып, бөтен урман тынды. Ерактагы шәфәк бөтмәсә дә, зуррак йолдызлар, шәкертләренең хозурын карар өчен кебек, моң гына нурларын жүргә таба сибәргә тотынды. Шәкертләр ишан алдына хәтемгә утырган кебек жыелып, Гали абыйны түгәрәкләп алдылар. Скрипка башланды, жыр артыннан жыр кушылып, кыска төн үткәнлегә беләнми дә калды. Скрипкага каршы моңланып җавап бирә торган сандугач тавышы астында иренеп кенә, соңга калуына оялып кына, кеше күзенә күренергә кызарган кебек кенә кояш күтәрелде. Урман, үләннәр, яланнар, чәчәкләр тагын җапланды. Тагы тормыш башланды.

IX

Иртә торгач, бөтен шәкертнең фикере хәзрәтне каршы алуға китте. Иң элек бик ерак иттереп эрәмәлек арасына «Гали хәзрәтне» скрипкасы белән илтеп яшерелде. Аның янына мәгълүм кешеләрдән башка һичкемгә бармаска әмер бирелде. «Гали хәзрәтнең» үзенә дә тавыш-тын чыгармыйча, скрипкасын селкетмичә, кузгалмыйча утырырга кушылды. Аучыдан куркып, су төбендә, камыш тешләп ятарга мәжбүр булган үрдәк кебек тик тору, скрипкасы бар вакытта уйнамау ни икәннен белмәгән сукур Галигә бу бик авыр тоелды. Черкиләрен, озынборыннарның шәфкатсез тешләвенә разый булса да, кигәвеннең наваланып, без...з...ззз...иттереп, «борыныңны тешләп өзәм» дигән кебек гайрәтле тавышы белән янында өйләнүенә чыдый алса да, уйнамыйча торырга чыдай бик көч булды. Хәзрәтнең гайрәтен, ачуын, буның скрипка уйнавын яратмавын белмәсә иде, яисә хәзрәтнең зур артыш таягы белән үзен кыйнап калып кына, скрипкасын өзеп-өзеп ыргытуына ышанмаса иде, шөһбәсез, уйнарга тотыначак иде. Ләкин, уйнарга карар биргәч, өч ел моннан элекке вакыйга аның күз алдына килеп, мәдрәсәдә хәзрәт кереп, моны камчы белән кыйнап, скрипкасын пыран-заран китерүе аны тыя, ул әллә нинди ерткычтан яшергән кебек, скрипкасын яшерергә тотына иде.

Ул шулай итеп торганда, яланда пылау пешерелә, салма хәзерләнә, аш, чәй урыннары хәзерләнә, хәзрәтнең килүенә самоварлар өлгертелә иде.

Шәкертләр казакиларын хәзрәт яратканча итеп кияләр, чалбарлары, сөннәттән озын булса, балагын бөгәләр, кәләпүшләрен шәригатьчә булмаса, бүрекләр кияләр, бүрекләр кечкенә булса, кышкы бүрекләргә алмаштыралар иде. Кыскасы, хәзерләнеләр, хәзрәтне парадный формада каршы алырга, хәзрәтне разый иттереп җибәрергә тырышалар иде.

Х

Менә «килеләр!» дигән тавыш ишетелде. Хәзрәт, аның артыннан дүрт-биш атта байлар килде. Бөтен шәкерт аягүрә торып, баш бөгеп, кунакларны каршы алды. Байларның алып килгән бүләкләре арбаларыннан бушатылып, кунакларга чәй бирелде.

Чәй янында зур хәлфәләрдән: мулла Шакир абзый, мулла Галим абзый, мулла Мөбарәкҗан абзый кунакларны сыйладылар.

Чәйдән соң хәзрәт белән карт байлар йөрергә киттеләр. Озата киткән шәкертләргә хәзрәтне Гали сукыр янына илтмәүләре, аның кайдалыгы бик нык колакларына тукулды. Яшрәк байлар монда калып:

— Сезнең сукурыңыз кая соң? Нигә безне кичә чакырмадыңыз? Әллә ул хәзрәт алдында әтхәбиятка утырган кебек тору бик зур сый дип белдеңезме? Юк, ярамый, шәкертләр, ярамый, безне үз итәргә кирәк. Без үзезең күптәнме әле мәдрәсәдән чыккан? Менә мулла Габдуллалар безнең шәрик бит! — дип шелтәләп куйдылар.

Шәкертләр, төрлесе төрлечә боргалап, кайсысы: «хәтердән чыкты», кайсысы: «шикләндек», кайсысы: «сукыр юк бит», дип алдаштылар. Эш кызуланды, пылау томаланды, салма камыры хәзерләнде, самоварлар кайнады. Менә бер шәкерт килеп:

— Беттек, беттек! Тегеләр, агач авызлар, хәзрәтне Гали сукыр өстенә алып киттеләр! — диде.

Бөтен шәкерт катып калды. Һәммәсе урман тарафыннан ишетеләчәк тавышны көтә башлады. Һәммәсе:

— Менә хәзрәт Галине кыйнарга тотына: менә хәзер хәзрәт скрипканы, энә теге кичә нинди матур көйләр уйнаган скрипканы ватып ташлый; менә хәзер хәзрәт үпкәләп ашамый-эчми кайтып китеп, бүген үк хозурдан керергә куша; менә байлар борыннарын салындырып, салкын йөз бирәләр... — дип, шул ямьсез уйларны уйларга тотынды.

Аксак атасы-анасы, бабасы белән әллә кемне сүгә башлады. Бер хәлфәне, бер теге яш байны төртә-төртә:

— Зинһар бар, борып алып кайт! — дип кызулап җибәрделәр.

Бер шәкерт ухылдап, теге мәнзарәне карар өчен агачлар арасыннан чабарга тотынды.

Менә хәзрәтләр якынлашканнан якынлашты. Арттан килә торган шәкерт ап-ачык итеп Галинең скрипкасын кочаклаган көенчә черкиләр белән сугышканын күрә башлады. Хәлфәләр, хәзрәтләр, байлар һаман якынлашты. Шулкаыт бер озынборын бик каты итеп сукурының кулын тешләде. Сукуыр, куркып китеп, кулын тартып алды. Скрипка җиргә төшеп, челтер...р...р... иттереп моң гына тавыш чыгарды. Зур күзе белән хәзрәт Галине сөзә башлады. Аның бите кызарды, күзе аларды. Янындагы суфый карт байга карап, аның бер нәрсә сизмәгәннән белгәч, элгәреге сүзендә дәвам итеп, берни булмаган кебек үтеп китте. Озатучы хәлфәләр үзләренең уңмаганлыклары хакында никадәрле зур җинаят кылганлыкларын сизеп, бөтен шәкертләргә никадәрле бәла ясаганнарын хис итеп кызардылар, бүртеделәр. Хәзрәт һаман белмәгәнгә салынып, шәкертләрнең кызарганын күреп, алар белән көлеп сөйлә башлады. Арттан килә торган шәкерт Галине җитәкләп, тагы башка җиргә утыртып, яшен кебек яланга кайтып, бөтен күргәннән сөйләде. Шәкертләр арасында хәзрәтнең ни кылуы хакында бәхәс китсә дә, күбесе хозурның бозылмавына карап бирде. Ләкин теге хәлфәләргә һәммәсе җәһәннәмгә җибәрә башладылар.

Менә хәзрәтләр кайтты. Хәзрәт башка вакыттагыдан да кәефле кебек күренде. Ул азрак көчләнбрак кәефләрәк күренергә тырышкан кебек булды. Пылауны да бик мактады. Үзләренең нинди пылаулар пешерүләре, шәкертләрнең ничек бәрәңге урлаулары хакында кыйссалар сөйләде. Байлар да белгәннән белдермәделәр. Бөтен шәкерт бик яхшы кәеф белән ашады. Аштан соң чәй эчелеп, хәзрәткә китәргә вакыт җиткәч, бөтен шәкерт: «Хәзрәт нинди омет бирә инде!» — дип калтырарга тотынды. Хәзрәт атка утырып алдыннан:

— Яхшы, бик әйбәт, кәефләнеңез! Әдәп, шәригать даирәсеннән чыкмаңыз! Җомгага кайтып җитеңез! — диде.

Бу сүзне ишеткәч, бөтен шәкерт сулу алып китте. бу сүзләр хәзрәтнең белмәгәнгә салышу ролен уйнаучагын, Гали өчен беркемнең дә камчы алмаячагын белдерде.

Хәзрәтләр китте. Бөтен шәкерт хәлфәләргә берәз сүккәннең соңында «ду-ду» килеп, уйнарга тотынды. Гали тагы мәйданга чыкты. Тагы скрипка башланды.

Кич булды. Тагы кич элекке кебек үтте. Тагы өченче көн керде. Ул да үтте. Җомга җитте. Шәкертләр, шәһәр алып кайта торган гаскәр кебек, кәефләнеп кайтып китте.

АТИЛЛА

(*Тарихи роман*)

XXXII

Византия. Христианнар олы юлга император Константин чорында ук чыгалар (285—337). Рәсми төстә расланганнан соң Рим империясендә сәнгать һәм әдәбият юнәлешләре дә үзгәртелә. Әмма Рим империясә Көнбатыш һәм Көнчыгыш империяләренә бүленгәч, һәр империядә мәдәният һәм сәнгать үз юлы белән китә.

Византия культурасы территорияль һәм хронологик яктан чикләнми үссә, Рим бу чорда Кече Азия сәнгатенә йөз тотә һәм шул якка юнәлеш ала.

«IV—XV гасырларда Византиядә сәнгать» дигән китаптан.

«Борыңгы греклар, алар артыннан иудәй-фарисәйләр тарафыннан бүлөп алынган римләннәр үзләренәң символларын гап-гади ерткыч каракош сурәтендә табалар. Ә ул Жиңү Алласы түгел, Бөркет Гаруда урынына ниндидер канатлы хатын-кыз Никәнә алалар. Нәтижә озак көттерми — һәм борыңгы грек һәм борыңгы Рим цивилизацияләре жиңмерелә. Ни дан, ни Жиңү юк!»

«Ария империясә — үлү һәм яңадан туу» китабыннан.

Византия. Чиркәүне һәм христиан динен беренчеләрдән булып тәнкыйть утына алган кеше Тертуллиан. Ул II нче III гасыр башларында яши. Үзенәң хезмәтләренәң берсендә ул Иисус Христос турында болай ди: «Алланы тәрәгә кадаклаганнар — оят түгелме, бу чынлап та оят. Аһ, Аллаһы улы үлдә — бу хактыр, никадәр мәгънәсезлек. Күмелгән мәет яңадан терелеп дөньяга чыга — бу да хактыр, иллә мөмкин хәлме?»

II гасыр азагында яшәгән философ Цельс та Гайсә пәйгамбәр турында кызык кына фикер әйтә. Китабының кереш сүзендә үк инде ул саташкан христианнарны акылга килергә чакыра һәм Гайсә пәйгамбәрнең уйдырма тормышын тәфсилләп аңлатып бирә. Чиркәү руханилары философ Цельсның ошбу тәнкыйди китабын шул чиккә житеп усал кабул итәләр ки, шул чорның чиркәү атасы Ориген: «Цельска каршы» дигән зур хезмәт яза. Әлбәттә инде Цельсның бар китаплары да яндырыла, юк ителә. Тарих өчен Ориген китабына Цельстан күчәрелеп алынган сүзләр генә калган: «...теге йә бу хезмәтне язучының акылына һәм аңына карап уй-фикерләрен кабул итәргә кирәк, моны кылмаган һәм кылырга теләмәгән

* Дәвамь. Башы журналның 1999 елгы 5, 6, 7, 8 саннарында.

һәр кешенен алдануы бар... Христианнар белән дә шулай була... аларның күпләре үзләрен алдына нигә, ни өчен, кемгә һәм нәрсәгә ышанам? дигән сорауны куймыйлар, ә дини вәгазьләргә гадәти рәвештә генә буйсыналар. Аларның кредосы: «Шикләнмә, ышан, ышану ғына коткарса коткарачак сине. Артык акыллы булып күренү үзе үк яманлык, ә ахмаклык ул бәхет икәннен аңла, ниһаять», сыман әйтемнәр дини китапларда бит саен тәкърарлана.

Үз чорында христианнарны житди рәвештә тәнкыйтьләүче янә бер кеше табыла. Ул да булса 232—304 елларда гомер иткән философ Порфирий. Чыгышы белән Сириянең Тира шәһәрәннән. Чорына күрә философиядән яхшы ғына белем алган кеше. Порфирий 262 елда Римгә күчеп килә. Өзек-өзек язмаларга караганда Порфирий христианнарның идеясен кабул иткән дә кебек, әмма шул ук кеше руханилар китапларындагы, бигрәк тә Гайсә пәйгамбәргә карата булган хәлләрне каты тәнкыйть утына тота. Гайсә пәйгамбәр турында ул болай ди: «Ул оста вәгазь сөйләүчедер, вәгазь сөйләүче рухани буларак аның жаны күккә аша, шуның өчен аны яманлау ярамастыр, киресенчә, аны кызганырга кирәк һәм бер жайдан аңа табынучы кешеләрне дә».

Философ Порфирий христиан руханиларына каршы 15 тән артык китап яза. Галим хезмәтләренә чиркәү руханилары өзек-өзек кенә җавап бирәләр. Порфирий Ветхий Заветка (Тәүрәткә), ягъни яһүдиләргә Аллаһы җибәргән «Беренче Сөенче»гә тәфсилле анализ ясый. Гаҗәбе шулдыр, чиркәү руханилары Порфирийны яман сүзләр белән сүгәләр, аңа аның китапларына, ул күтәргән мәсьәләләргә кеше ышандырырлык җавап бирә алмыйлар. Әнә шуңа күрә булса кирәк, чиркәү руханилары философ Порфирийны христиан диненен иң усал тәнкыйтьчесе итеп кабул итәләр.

Философ Порфирийның һәм башкаларның хезмәтләренә карата үз заманында императорлар Феодосий һәм Валентиан махсус карар чыгаралар. Ул карарда болай диелә: «Август булган императорлар Феодосий һәм Валентиан — беркетүче префект Гормиздгка: кисәтәбез һәм катгый рәвештә искәртәбез, Порфирий язган (йә булмаса башка берәү) хезмәтләрдә акылдан шашкан уйлары белән пакь һәм изге теләкләргә йөз тоткан христиан диненә карата булган тәнкыйди язмаларны, чыккан китапларны каян һәм кайдан тапсагыз да утка ташларга һәм юк итәргә боерабыз. Гайсә пәйгамбәрнең ачуын китергән һәр язма-хезмәт христианнар рухын рәнжетүче чара итеп күрергә һәм кеше күзенә чалынмаска һәм хәтта колагына да ишетелмәскә тиеш!»

Карар үз нәтижәсен тиз күрсәтә. Философ Порфирийның барлык хезмәтләре дә диярлек юк ителә. Ул ғынамы, хәтта аның хезмәтләренә каһәр укыган руханиларның язмалары да утка ташлана.

Ләкин янә бер хикмәтле хәл, шул указ-карардан соң куәтле һәм гайрәтле Рим империясе аяк суза башлаган була инде, империя әнә шул куркыныч карардан соң бары тик 28 ел яшәп кала. **Бөтен дөнья халкын тетрәтеп торган империя өстәлдән төшеп ватылган Кытай вазасы кебек чөлпәрәмә килә. Һәм моңа сәбәпче һуннарның Атилла хан явы була дип әйтергә тулы хақыбыз бар.** (Ассызык авторныкы.)

Рим чоры. Бөтендөнья тарихы китабыннан.

* * *

Приск моның шулай буласын берәз сизгән-тойган иде. Маркиан Атилла ханга үчле, аңары Атилла хан да ясак түләүдән баш тарткан императорны яратып бетермидер, әлбәттә. Ул аны бары тик кызы өчен генә кичерә килде. Бу — Хак Тәгаләдер. Тик шушы очракта Приск нишләргә тиеш? Әллә соң чынлап та Һунстанга юнәлсенме? Бит Чулпаны да ялынып-ялварып чакырган иде. Ә ул баш тарткан булды. Хәзер исә соң инде, аларны сак астына алдылар, иртәгә, ким куйганда берсекөнгә хөкем итәрләр. Үзе өчен курыкмады Приск, ул хаким һәм хөкемдарлардан күңеле вә дөньяга карашы белән өстен иде. Ул хатыны — Чулпаны өчен курыкты. Ике сакчы алдан бара, икесе арттан, аларны өйләренә озаталар һәм императордан әмер килгәнче аларны саклап торачаклар. Приск Чулпанына күз төшереп ала һәм аның йөзөндә борчылу күрә, йөрәге кысылып куя. Бәхет китерә алмады ул аңа, илдә тынычлык юк, һәр чиновник түрә, һәр түрәнең үз кануны. Һунстанда исә барысы да Атилла ханга буйсынган, һәм кеше карусыз аның кануннарын үтилә. Шул ук Идекәй ни диде аңа — һуннарда ул үзен иркән тота, һичкемгә буйсынмый.

— Без нишләргә тиеш?

— Без нишли алабыз соң, Приск жаным?!

— Һунстанга китә алабыз.

— Ничек?

— Анысын миңа калдыр, Чулпаным, миңа калдыр. Абзарда безне атлар көтә, Чулпаным.

Танчулпан иренә текәлеп карап алды, хәтта чак кына туктап калмады. Ни сөйли ул, әле күптән түгел генә Һунстанга китүдән тәмам баш тарткан иде.

Сакчылар да моңа игътибар иттеләр, алдагылары әйләнеп-әйләнеп карадылар. Кыска юбка кигән готлар сарайны күптән сакламыйлар иде инде, император Маркиан хәзер күбрәк исаврәйләргә йөз тота. Әмма готлар сарайны сакламасалар да империядә күпләп хезмәт итәләр, бигрәк тә гаскәриләрдә, генерал Аспар кул астында. Таңчулпан әнә шулардан курка иде — генерал Аспар кешеләреннән. Күрәсеп, аларны озатырга җибәргән сакчылар да

генерал Аспар сугышчыларыдыр, һәрхәлдә сарай сакчыларына ошамаганнар. Таңчулпан сакчылар саклап торганда ат менгән килеш өйдән чыгып китүне күз алдына китерә алмады, шуның өчен Прискның йөзөнә кат-кат карап алды, ул аның хатынына ни әйтергә теләвен күзләреннән белергә теләде.

— Борчылма, Чулпан, барысы да әйбәт булыр, — диде ир-канаты аңа Таңчулпанының йөзөнә үк чыккан шикләнү галәмәтләрен күреп.

Ниһаять, алар өйләренә життеләр. Ике сакчы урам ягында калды, икесе ишегалдына керде. Әмма болдырга житүгә, болары да тукталып калдылар. Приск берни булмаган кебек, хатынын житәкләп, баскычлардан менеп китте, ишекне ачты, каршы чыккан хезмәтче хатынга дәшмәскә кушып, өйгә керде.

— Мотрона, — диде ул аңа римләннәрчә. — Без караңгы төшү белән аръяк капкадан чыгып китәрбез. Өй-кураларны, хужалыкны сиңа һәм иренә калдырам. Күз-колак булыгыз. Без кайтырбыз. Шыңшымагыз, зинһар, без вакытлыча гына китәбез...

Менә кайчан Таңчулпан ир-канатына чын-чынлап ышана башлады. Иренен Һунстанга качырга исәбе. Һәм хәләле Таңчулпаны белән. Аш ягына керү белән, Таңчулпан ишек ягына күз төшереп алды һәм Прискның кочагына инде.

— Чынмы, Приск жаным, без чынлап та качабызмы?..

— Шаулама, башта берни булмаган кебек бассейнда су коенып чыгабыз, аннары ашап алырбыз. Ул арада кояш та баер. Атлар инде эзер, чыгып китәрбез арткы яшерен капкадан. Миңа калса сакчылар бездән шикләнмиләр. Иң мөһиме, мин хәл иттем инде, мине хәзер беркем дә туктата алмаячак, беркем дә. Мин Гайсә пәйгамбәргә табынган һәм шул дин аша ил белән идарә итәргә жыенган надан һәм хәтта томана Пульхария һәм Маркиан кебек кешеләргә ышанмыйм, бигрәк тә хәрам атакай Хрисафәйгә. Алар теге вакытта ук атаңны агуларга жыенганнар иде. Иманым камил, алар бүген дә Атилла ханга бер-бер эшәкелек эшләргә жыенып яталар. Хак, булса, анда — Һунстанда атаң улы Дингизидны өйләндереп ята икән, туй итмәкче. Миңа бу хакта карачы гот әйтте. Бәлкәм әле туйга да барып житәрбез.

Ни әйтә ала иде ул аңа, һични әйтә алмады, бары тик күпертен иреннәре белән аңа тартылды. Ул аңа ышана иде.

Бассейнда су жылымса, рәхәт, чыгасы килми, моның янына янәшәсендә хәләле. Таңчулпанның суда чакта ук инде йөрәге калтырана башлады. Атта ул кош кебек оча, аларны берәү дә куып житә алмас, тик менә ничекләр сиздерми генә чыгып китәрләр. Юлда аларны туктатмаслар, Приск кулында император тәңкәсе.

Бассейннан чыккач та, ашап-эчеп утырганда да, тышта энгер иңә башлагач та тынычлану килмәде Таңчулпанга. Ул үзен читлеккә эләккән нәни кош итеп хис итә иде. Аның куркуы, дулкынлануы, гасабилануы Прискка да күчте бугай, кояш баюга, ул Чулпаны янына килде, иңнәрәннән кочып, тынычландырырга тотынды.

— Курыкма, Чулпаным, хезмәтчеләр барысын да жиренә житкереп башкарырлар. Яшерен капканы мәрхүм әтием ясаткан иде. Жир астыннан үтә ул. Безне берәү дә күрмәс. Курыкма. Хезмәтчеләргә мин сиңең белән минем киёмнәрәм киеп, өйдә йөрергә куштым.

— Безне куа чыкмаслармы соң, Приск жаным?

— Чыкмаслар. Сарай руханилары соборда, Гөлсәрия белән Маркиан да алар янында.

— Ә Аспар?

— Аспар безне император янында дип уйлый.

Караңгы төшә башлау белән үк китәргә жыена башладылар. Сак кына түр бакча аша артъякка чыктылар, хезмәтчеләр атларны иярләп куйганнар иде инде. Атларга житүгә, Приск баш кагып кына Таңчулпанга атка атланарга кушты һәм үзе дә атланды, һәм алар, жир асты юлы аша, күрше урамга барып чыктылар. Урамга чыгуга, Приск хезмәтчеләрен кире жибәрде һәм Таңчулпанга иярергә, калмаска кушып, үзенә генә таныш булган урамнар аша кирмән капкага юнәлде. Сәере шул булды, император тамгасы кулында булганга, аны хәтта туктатып та тормадылар, Таңчулпан исә ат тезгенен кысып тоткан килеш, калтыранган йөрәген тыюдан газиз калыр хәлдә атын тыя төшеп, ир-канатына иярде.

* * *

«Иисус Христос хақында берничә тарихи факт: «...Иисус Христосның үлеп терелү хақындагы мөгжиза турында шул чорның бер генә тарихчысы да искәрми, терелеп яңадан кайтуы турында бигрәк тә, анысына да түзәр идең, чөнки бусы ярты бәла генә, икенче яктан килеп караганда Римнең бер генә тарихчысы да бу хакта язмый һәм бу хактагы ул чордагы бер генә документ та гадәттән тыш бу хәлне расламый, мөгжизаи ошбу шәхеснең яшәве хақында бер генә кеше тарафыннан да телгә алынмый — соңгысы инде барысыннан да яманрак нәрсә.

Үткән эпоханың төрле авторлары — ә алар Римдә житәрлек була, чөнки Римнең чәчәк аткан вакыты — еш кына телгә алалар яһүдиләр патшасы Иродны, Иерусалимдагы Рим наместнигы Понтий Пилатны һәм яһүдләрнең раввасы Канафине, әмма Евангелиядән башка Иисус Христос хақында беркая да, бер кәлимә сүз дә хәтта язылмаган.

Бит бу кешегә бу чорда гадәти булмаган жәза бирәләр. Император Тиберий (б.э. 14 нче елыннан 37 елга кадәр империя тәхетендә утыра һәм чиркәү руханилары нәкъ менә шул

император тәхеттә утырганда христиан дине аякланып китә дип баралар) чорындагы бер генә елъязмада да, тарихчылар хезмәтләрендә дә Христос күрсәтелмәгән.

Моны раслыйдыр Понтий Пилат турындагы ихласи хак тарих та. Бу кеше хакында тарихчылар тәфсилләп язалар. Язмалардан мәгълүм булганы шул: Понтий Пилат әүвәл Римдәге атлы гаскәрдә хезмәт итә. Яхшы хезмәт итүен искә алып, аны император Тиберий Иерусалимга наместник итеп жиберә. Аңа кадәр Иудәйдә Валерий Грат атлы берәү була. Бу хәл буладыр безнең эраның 25 нче елында.

Иерусалимга наместник булып килгәннән соң 7 ел үткәч, яһүдиләр империя баскынчыларына каршы баш күтәрәләр. Понтий Пилат каты кул белән баш күтәрүчеләрне рәхимсез бастыра. Әмма бер елдан яһүдиләр яңа баш күтәрәләр. Бу юлы баш күтәрү киң колач ала. Бу хакта тарихчылар яңа тәфсилләп язалар, әмма христианнарның рәнжетелгән алласы яңа телгә алынмый.

Хак, тарихчылар яһүдиләр патшасы Иродны еш кына телгә алалар, аның хакында түкми-чәчми язып баралар. Ә үзенә Еванглиясендә Лука нәкъ әнә шул яһүдләр патшасы миссия белән килгән бер сабый хакында ишетеп, аны нәни чакта ук юк итәргә исәп тотып, яһүдиләрнең ир-затыннан булган 20 мең баланы рәнжетә. Еванглияне язучы Лука Ирод патшаны кансыз вә явыз бер адәм итеп күрсәткән. Әмма Лука Еванглиясендә бернәрсә исәпкә алынмаган, Ирод патша Иисус Христос туганчы 4 ел элек үлгән була инде. Менә бу тарихи факт Лука тарафыннан нигәдер исәпкә алынмый. Ә тарихта, ягъни елъязмаларда болай диелгән. Ирод патша үлгәннән соң, аның уллары кала. Рим императоры Тиберей ризалыгы белән Ирод патша улларына биләмәләрен васыять итеп калдыра. Архелай улына Иудей, Самара һәм Идумей вилаятьләрен васыять итә; Филипп атлы улына Батаней, Трахонотид һәм Галанит вилаятьләрен; Антик атлы улына исә Галиләй һәм Пирей төбәкләре тия.

Әмма тарихи фактлар шуны күрсәтә: Иисус Христосны жәзалаганда Ирод патша дүрт ел элек теге дөньяда була инде. Ә Еванглия-Сөөнчеләрне язучылар Матфей, Марк, Лука һәм Иоанн Иерусалим тарихын йә бөтенләй укымаганнар, йә бөтенләй белмәгәннәр булып чыга.

Моны раслау өчен иң әүвәл шул чорларда хезмәтләрен язган авторларга игътибар итик.

Тацит — тарихчы. 55—120 елларда яши. Римнең күренекле тарихчысы. Хезмәтләре «Тарих», «Анналы», «Германия» һәм башкалар. Бер генә хезмәтендә дә Иисус Христос исемнә телгә алмый.

Светоний — елъязмачы. 65—135 елларда яши. Христос турында бер сүз дә әйтми.

Плутарх — әхлак темасына язучы бөөк әдип. 46—126 елларда яши. Иисус Христос турында бер сүз дә язмый.

Сенека — тарихчы-философ. Император Неронның тәрбиячесе-мөгаллиме. 2 нче елда туа, 66 нчы елда үлә. 13 ел Римдә яши. Иисус Христос турында бер кәлимә сүз әйтми.

Платон — философ. Римгә Иерусалимнан килә. Нәкъ менә шул философ-галимнең теоретик хезмәтләренә таянып, христиан руханилары үз фәлсәфәләрен язалар. Ләкин Платон христиан изгеләре Иисус, Иоанн, Петр һәм Павел исемнәрен телгә дә алмый.

Ниһаять, яһүдләр тарихын язучы Иосиф Флавий. Хәтта ул да Иисус Христос кылган мөҗизалар турында бер сүз дә язмый һәм белми дә. Ә менә яһүдләр тарихын язучы Иосиф һәммәсен дә тәфсилләп яза, әмма ул да изге Петр һәм изге Павел исемнәрен телгә алмый.

Шуларның барысыннан да соң бик тә урынлы бер сорау туа.

Кем булган соң Иисус Христос? Гомумән булганмы?!..»

Лео Таксиль. «Забавное Евангелие» ягъни «Күңелле Сөөнче» исемле китаптан.

Автордан: «Яңа Сөөнче» (Новый Завет) — ауропалыларга килеп ирешкән иң соңгы дини язма. Ул 27 бүлектән тора: 4 Сөөнче керә, шуңа «Апостоллар хикмәтләре» өстәлә, шуларның 21 е апостол Павелныкы, калганнары Петр, Иоанна Иаков һәм Иудинекеләр. Сөөнчеләрнең барысы да грек телендә язылганнар.

Иң гажәбе шулдыр, «Яңа Сөөнче»дә кеше инде Алла колы түгел, ул аның киңәштәше, «Яңа Сөөнче»дә Алла Адәм белән гүяки солых төзи. Солыхта ике як мәнфәгәте дә исәпкә алына — тигезлек, тәңгәллек, дустанәлек нисбәтенә йөз тотыла. Бер сүз белән әйткәндә, Алла белән Адәми зат арасындагы ошбу митафизик союз «Яңа Сөөнче»нең төп нигезен тәшкил итә».

Вәләкин, вәләкин VI—VII гасырларда Византия белән Иран дөньяны канга-кан килеп бүлешкәндә, иситмәгәндә ком чүле тарафларынан гарәпләр үз диннәрен күтәрәп чыгалар. Сасанидлар Ираны 651 елда Ислам дине кабул итә. Сигезенче гасыр башында Хәзәр каһанлыгы Исламга табынырга мәҗбүр ителә. 922 елда ирекле рәвештә Идел буйы Болгары Исламга йөзән куя.

Бу безнең тарих. Яһүдләр кебек без дә үз дәүләтебезгә кайтырга тиешбез. Атилла хан кебек баһадирларыбыз үз үлеми белән колбиләүчелеккә чик куйган икән — ул безнең өчен үрнәк кенә булырга тиеш.

(Дәвам бар.)

Көйгән сакаллы мәхбүс

(Документаль повесть)

МӘХШӘРЛЕ ҖӘЛАКӘТ

Сәясси эзәрлекләүләр безнең халкыбызга бетмәс-төкәнмәс кайгы-хәсрәт һәм жәбер-золым китерде. Хәзер ошбу башбаштаклык сәбәпләрен белгәнәбез соңында һәм чит-ят күренешне фаш итә бару дэвәмында без еш кына әлегә башбаштаклык белән канунсызлыкка ни өчен каршылык күрсәтелмәдә икән дигәнне ишетәбез. НКВД органнарының күпләп кулга алуларын, кешеләрнең юкка чыгуы аркасында халыкны күмәк курку хисе биләгәннен искә төшерсәк кенә, без бу сорауга дәрәс җавап табарбыз.

Кулга алулар көне-төне үткәрелә. Иртәләрен халык күрше-күләннәренә, таныш-белешләренә, туган-тумачаларының, эшкә баргач, хезмәттәшләренә юкка чыкканлыгын белә, күрә. Халык арасына район оешмалары җитәкчеләренә кулга алынуы турындагы хәбәрләр тарала. Күп очракта аларны башта җитәкчелектән төшерәләр яки партия сафыннан чыгаралар. Андый чакта аларга «кара козгын» машинасын көтеп торудан бүтән чара калмый: төрмәгә дип сохари эзерлиләр, киём-салым барлыйлар.

Җаилә башлыгынан соң — хатынын, ә инде хатынын алдан алсалар, аның артыннан ирен алып китәләр, бала-чагаларын исә НКВДның балалар йортларына тараталар, ә мал-мөлкәтләрен, кыйммәтле әйберләрен үзләштерәләр, урлыйлар. «Җинаят эшләре»ндә җиһаз, мал-мөлкәт исемлегенә булмавы шул хакта сөйли.

Курку, өркүтү, янау халәтен тарату, даими итү өчен Казандагы майданнарда, төп урамнарда СССР эчке эшләр халык комиссары Николай Ежовның затлы итеп ясалган сурәте төшерелгән плакатлар әлеп куялар иде. Ул анда үзенең «керпе бияләе» белән каны саркып торган «халык дошманы»н буа. Ул плакатлардагы язучулар халыкны куркуда тотта, дошманнар белән көрәшкән арттырырга өнди.

Җитмәсә, күренекле шәхесләренә, оешма җитәкчеләренә кулга алынуы турында радиодан хәбәр итәләр, газеталарга язалар, гомуми җыелышларда аларның дәүләткә каршы җинаятларын, корткычлыгын фаш итәләр. Мондый хәл кешеләрнең тынычлыгын җуйдыра, иртәгегә көнгә, күрше-күләннәргә, хезмәттәшләргә, хәтта туган-тумачаларга ышанычларын какшата. Кулга алынганнарның хатыннары һәм балаларының үз ирләре һәм әтиләреннән халык алдында баш тарту, танымау очраклары да аз булмады. Монның ише чараларны матбуғат социалистик патриотизм — Ватанга бирелгәнлекнең иң югары чагылышы дип бәяли барды.

Адам балалары дус-ишләре, таныш-белешләре белән аралашудан тайчынды. Гадәти шат җырлар яңгырамас булды, мазәк-фәлән сөйләү бетте, мәгънәле сүз уйнатулар — аеруча сәясәт хакындагылары гаять куркыныч иде. Партия һәм хөкүмәт җитәкчеләренә ялгыш кына тел-теш тидердең исә, эшен бетте: бу — революциягә каршы агитация, РСФСР Җинаят Кодексындагы 58 нче маддәнең 10 нчы пункты буенча 10 елга ирегеңнән мәхрүм ителәсең. Кеше-не әлегә маддәдә каралганча гаепләр өчен бер-ике «шаһит»ның күрсәтмәсә дә җитә иде, ягъни андый «эш»ләр тикшерүченә күп вакыт, көч сарыф итүен, гыйлемле булуын таләп итми. Җинаят Кодексындагы бу «ябышкак» маддәдән сирәк кеше генә котылып кала ала иде. Шуңа күрә ул дәрһәтле елларда сәясси яктан гаепләнгән кешеләрнең яртысынан артыгы шушы маддә нигезендә хөкөм ителүе очраклы түгел.

РСФСР Жинаятъ Кодексындагы 58—10 маддәсе илне Хрущев һәм Брежнев житәкләүнең соңгы елларына кадәр киң кулланылды. Әлеге елларда пәйда булган диссидентлар шул ук маддә белән хөкем ителделәр, бер өлеше төрмәләргә ябылды, ә күбесенә психиатрия хастаханаларында «дәва» бирелде.

Күренүенчә, сәяси эзәрлекләүләр илдә безнең көннәргәчә хөкем сәрде, үзгә, азат фикерләү, дәүләт һакимияте тотрыклылыгына янау дип каралып, һич кичекмәстән «киселеп» килде.

Законсызлыкка каршы торуның булмавы, безнең карашка, илдә андый көчнең юклыгы белән аңлатыла. Дәүләт һакимиятенә һәм идарәнең барлык чаралары Сталинның һакимиятенә һәм партияне бастырып тоткан чиксез ихтыярына бәйле иде. Армия, НКВД, милиция һәм хокук саклау органнары аның колларча буйсындырылган коралы иде. Әлеге органнарға үз урыннарын Сталиннан, илдәге халык хужалыгының барча тармакларына ул куйган житәкчеләрдән алган кешеләр «хужа» иде. 30 нчы елларда Сталин һәм аның иярченнәре тәкърирлап килгән «революцион законлылыкны кырыс рәвештә саклау» хажәте хөкем сәрде. Ләкин бу тулаем ялган иде.

Гомуми эзәрлекләү белән янәшә бөтенхалык тикшерүе кампаниясе жәелдерелеп, Сталин Конституциясе кабул ителде. Анда гражданның хокукын һәм ихтыяжларын кырыс саклау һәм яклауга күп урын бирелгән иде. Әлеге Конституциядә прокурор тикшерүенә багышланган махсус бүлек булып, ул, янәсе, идарә органнарына бәйсез рәвештә, фәкать канунга гына буйсынып, дәүләт исеменнән алып барыла. Чынында исә бу баштанаяк ялган иде. Түбәннән югарыга кадәр прокурорлар үзәккә генә түгел, ә бәлки жирле идарәгә, иң элек партия органнарына буйсындырылды.

Башбаштаклык һәм законсызлык котырып тамыр жәйгән елларда НКВД законны бар дип тә белмәде. Алар, күп очракта, шул исәптән гражданны кулга алганда да прокурор рөхсәтеннән башка, хәтта аңа каршы килеп тә эш йөрттеләр. Чөнки ул вакытта прокуратура органнары асылда үзләре дә эчке эшләр оешмалары кузгаткан жинаятъ эшләрен тикшерүне күзәтүдән мәхрүм иделәр. Прокурорлар законсызлыкны чикләү хокукыннан читләштерелде. Шуңа өстәп, күп кенә республикалар һәм өлкәләрдә прокуратура оешмалары тар-мар ителделәр, хезмәткәрләрен югалттылар. Бу хакта алга таба Татарстан хокук органнары кадрларын эзәрлекләү мисалында жентекләбрәк язылыр.

Хәер, билгеле булганча, күп меңләгән кешеләр уйлап чыгарылган сәяси яки дини карашлары, социаль, милли һәм башка билгеләр нигезендә эзәрлекләнгән. Сәяси яктан кулга алулар бигрәк тә 1934 елның 1 декабрендә Ленинградта ВКП(б) Үзәк Комитеты секретаре, Ленинград өлкә һәм шәһәр комитетлары секретаре С. М. Кировның атып үтерелүеннән соң кызып китте. Ил күлемдә мондый жинаятъчел гамәлләр 1937—1938 елларда бигрәк тә котырына. РСФСР компартиясенең контроль комиссиясе рәисенең урынбасары Н. Ф. Катков шаһитлык иткәнчә, нәкъ менә шул елларда сәяси эзәрлекләүгә «...1 миллион 372 мең 392 кеше, шул исәптән 116 мең 885 коммунист, ягъни партиянең һәр тугызынчы әгъзасы дучар ителә. Кулга алынырга тиешле кешеләрнең исемлеген Ежов, аннары Берия төзи, ул Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов, Жданов тарафыннан раслана. Шундый беренче исемлекне Үзәк Комитетның берләштерелгән пленумы үткәргән 1937 елның 27 декабрендә Сталин белән Молотов раслый, аның нигезендә Н. И. Бухарин, А. И. Рыков кулга алына. Фәкать 1938 елның 12 декабрендә генә дә алар 30 исемлеккә имза куя, шулай итеп, 3187 кеше үлем жәзасына хөкем ителә». («Хәтер һәм гаделлек йорты», «Правда» газетасы, 1991 елның 13 апреле.)

Эзәрлекләүләрнең киңлегә Россия Президенты янындагы комиссиянең тикшерү мәгълүматларында да ачык чагыла («Известия», 8 июль, 1995 ел): әгәр дә Советлар Союзының Бөек Ватан сугышы елларындагы корбаннар саны 26 миллион булса, Сталин эзәрлекләүләре аркасында 1929 елдан 1953 елга кадәр 21,5 миллион кеше һәлак булган.

Сталин һәм аның әйләнә-тирәсендәгеләрнең илдәге һәр тарафта нигезсез эзәрлекләүләренә күпләп алып барырга мөмкинлек биргән ижтимагый-сәяси вазгыятьне китереп чыгарганлыгы исбатланган тарихи факт иде. Юлбашчының 1937 елның 3 июлендә ВКП(б) Үзәк Комитеты исеменнән эчке эшләр халык комиссары Ежовка, туган төбәкләренә әйләнеп кайткан кулакларны һәм уголовникларны кичекмәстән испәккә алырга, «аеруча дошман» саналганнарын кулга алырга һәм атарга, ә «эзрәк дошман» саналганнарын НКВД лагерларына утыртырга, дигән директивасын бирүе әйтелгәннәренә раслап тора.

НКВД органнарына кешеләрнең «дошманлыгын» билгеләүдә, берәүләренә атылырга тиешле беренче категориягә, ә башкаларны лагерларга утыртырга мөмкинлек биргән икенче категориягә кертүдә исемлекләр төзү өчен зур хокуклар бирелә. 28 көн эчендә эзерләнеп, Ежов тарафыннан тәкъдим ителгән кешеләрне кулга алу планы Үзәк Комитет Политбюросының 1937 елның 31 июлендәге утырышында раслана. Ул план нигезендә һәр автономияле республика, край һәм өлкә өчен беренче һәм икенче категориялар буенча кулга алынырга тиешле корбаннарның төгәл саны билгеләнә.

Шушы «разнарядка» буенча Татарстан АССРда, мәсәлән, беренче категория белән 500, икенчесе белән 1500 кешенә кулга алу каралган булган. Башкортстанда да шуның санынча. Мәскәү өлкәсендә — 5000 һәм 30000, Көнбатыш Себер төбәгендә — 5000—12000 һ. б. («Труд», 4 июнь, 1992 ел).

Моннан тыш РСФСР Жинаятъ Кодексының 35 маддәсе дә күп кулланылган. Аның нигезендә край, өлкә милиция идарәләрендәге «Өчлек» карары белән эшләмәүче, мосафирлыкта йөрүчеләрне кулга алып, 5 елга НКВД лагерларына сөргәннәр.

Болаарның барысы да прокурор күрсәтмәсеннән башка эшләнгән. Кулга алулар НКВД хезмәткәрләренең «карарлары» һәм оператив мәгълүматларына нигезләнгән. Күренүенчә, ул вакытта НКВД органнарына һичнәрсә белән чикләнмәгән, һичкем тикшерерлек булмастай вәкаләтләр бирелгән. Асылда, бу органнар партия, дәүләт, хокук саклау оешмалары өстенә куелган. Бу исә законны һәм кеше хокукларын тупас бозуга юл биргән. Шәхеснең көчкәнә генә ялгышы да жинаятъ дип каралган, һичнинди гаепсезләргә дә ялган гаепләр тагылган.

ТАР-МАР ИТУ

1937 елның языннан башлап, бөтен илдәге кебек үк, Татарстан АССРда да партия, совет органнары, ижтимагый оешмалар, предприятие хезмәткәрләрен, эшчеләрне һәм колхозчыларны күпләп кулга алу башланып китә. Татарстан партия өлкә комитеты секретарьлары А. Лепа, Г. Мөхәммәтҗанов, Абдуллин, Татарстан Үзәк Башкарма комитеты рәисе Г. Байчурин, Совет Халык Комиссариаты рәисе К. Абрамов, бөтен халык комиссарлары (министрлар) диярлек, район күләмендәге җаваплы хезмәткәрләр кулга алынып бетә.

Эзәрлекләү корбаннарын КПССның XX съездыннан соң башланган реабилитация барышында ачыкланганча, кулга алулар, тикшерүләр үткәргәндә НКВД хезмәткәрләре әхлакый-физик басым ясауның кыйнау, ачлыкка дучар итү кебек законсыз ысулларын кулланганнар, кылмаган жинаятьләренә «танырга» мәжбүр иткәннәр.

Әлеге канун кысаларына һич сыймаслык ысуллар «контрреволюцион жинаятьләр»не тикшергәндә кулланылган. Бу очракта НКВД хезмәткәрләре М. Горькийның: «...әгәр дошман бирелмәсә, аны юк итәрләр», — дигән гыйбарәсен аклану чарасы иткәннәр. Татарстан НКВДсы җитәкчеләре моны бик яхшы белгән, әлбәттә. Шунның өстенә, сорау алулар вакытында алар үзләре дә катнашкан һәм корбаннарын җәзалауга, җәфалауга үз өлешләрен дә керткәннәр.

1939 елның азагында Татарстанның эчке эшләр халык комиссары В. И. Михайлов һәм аның урынбасары М. Н. Шелудченконы гаепләү эшен тикшерү барышында, алар дошманлык максатларында гаять күп-нигезсез кулга алуларга юл куйганнар һәм ялган «танулар» алу өчен үзләренә буйсынган аппаратка тикшерүне явыз ысуллар ярдәмендә алып барырга күрсәтмә биргәннәр, диелә. Уйлап чыгарылган эшләр кулланып һәм шундыйларны хуплап, ялган контрреволюцион оешмалар «төзеп», алар ясалма рәвештә дәүләти жинаятьләрдә гаепләүче хөкем карарлары чыгарганнар һәм күп сандагы кешеләрне юкка чыгаруда булышканнар.

Мыскыл итүгә, мәсхәрәләүгә, кыйнауға, көннәр буена бастырып тотуларга, ачлыкка түзмичә, кулга алынуучылар үзләрен дәүләт жинаятьчеләре дип күрсәтмә бирергә дучар ителгәннәр. Күп очракта андый күрсәтмәләрен тикшерүчеләр үзләре уйлап чыгара торган булган һәм, беркетмәләргә теркәлеп, алар мәжбүри төстә имзаланган. Фаш ителгәннәнчә, күп очракта гаепләнүчеләр беркетмә эчтәлеген белән таныш та булмаган. Кайбер очракта алар моны газәпләрдән, мәсхәрәләүдән тәмам арыну һәм үлемнән тизләтеп котылу бәрәбәрәне эшләгән.

Ул вакытта бу ерткычлыкның Сталин һәм яраннары ихтыяры белән кылынуын бик азлар гына белгән, яисә аңлаган, НКВД явызлыгынан хәбәрдар түгелләрдер, дип уйлаган. Шуңа күрә кулга алынган мәхбүсләр арасында: партия һәм дәүләт аппаратыннан мөмкин кадәр күбрәк хезмәткәрләрен, илдә танылган яңадан-яңа шәхесләрен күрсәтергә, шунның белән ул оешмаларны «буш» калдырырга кирәк, дигән чакыру киң таралган. Менә ул чагында, янәсә, Сталин чын хәлне белер дә НКВДның башбаштаклыгына чик куяр.

Татарстан АССР Совет Халык Комиссариатының элеккеге рәисе Кыям Абрамов, кулга алынганча, 1937 елның 17—18 декабрендә шундый шартларда сорау алу беркетмәсенә үз имзасын куя. Ә анда, мин Татарстандагы контрреволюцион пантюркизм милли оешмасының җитәкчесе, аңа алты халык комиссарын — Башкировны (белем бирү), Усмановны (юстиция), Ганиевне (жирле сәнәгать), Мәһдиевне (финанс), Исхаковны (коммуналь хужалык) һәм Беганскийны (сәламәтлек саклау) — ә барысы 11 кешене җәлеп иттем, дип теркәлгән була.

Партия өлкә комитетының элеккеге икенче секретаре Галим Мөхәммәтҗанов, шулай ук кулга алынганча, 1937 елның 7 декабрендә сорау алу беркетмәсенә кул куя. Анда исә республика һәм район партия, совет активыннан 34 хезмәткәр аталып, алар, имеш, контрреволюцион оешма әгъзалары сыйфатында теркәлә. Әлеге кешеләр арасында республиканың юстиция халык комиссары Мәүлет Усманов та бар.

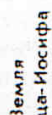
Утызынчы еллардагы эзәрлекләүләр аеруча Татарстанның юстиция органнарына каты китереп суга. Күп еллардан соң билгеле булганча, республика прокуратурасы аппаратында үзгә (яшерен) бүлекнең башлыгы вазифасында НКВД резиденты утырган. Юстициянең барлык үзәк органнары — Юстиция халык комиссариаты, Югары мәхкәмә һәм прокуратура бер бинада урнашканлыктан, аларның бөтен ябык (яшерен) элементсә шушы аталган учреждениенә үз күзәтүендә тоткан әлеге резидент кулыннан үткән инде.

Шулай итеп, бу органнарда нинди генә гамәл кылынса да, аларның барчасы тулысынча билгеләнеп, тикшерелеп барган һәм Татарстан НКВДсындагы тиешле бүлеккә хәбәр ителгән, анализланган, күзәтү астындагыларның конвертларына тупланган. Һәммә юридик хезмәт бүлекләре һәм аларның хезмәткәрләре ачыкланып торылган, бүлекләрдә утырган НКВД агентлары игътибарыннан бернинди мәгълүмат та читтә калмаган. Резидент алар алдына аерым темалар һәм шәхесләргә карата мәгълүмат туплау бурычлары куйган. Шулай ук барлык хакимият һәм идарә, хужалык оешмалары һәм предприятиеләр дә НКВДның кайсыдыр ки оператив хезмәткәре тарафыннан күз уңында тотылган, данми күзәтүчелек астында торган. Алар әлеге оешмаларга теләсә кайсы вакытта керә алган, бөтен хәлләрдән хәбәрдар булган. Шул рәвешчә, НКВД кураторы һәрбер хезмәткәр хакында һәммәсен дә белеп барган.

КОРБАНОВ КОРБАННАРЫ

Татарстанның юстиция органнарында шундый куратор булып НКВД сержанты С. П. Корбанов торган. Ул 1907 елда Казан губернасының Спасс районында туган, урта мәктәпнең 5—6 сыйныфын тәмамлаган. НКВД органнарына 1933 елда кергән, 1939 елга өлкән сержант дәрәжәсенә күтәрелгән, Татарстан НКВДсының IV бүлегендә оператив вәкил вазифасында саналган. Әрә гәүдәле, зур йодрыклы, тупас, карлыккан тавышлы, бөтен килеш-килбәте, күз карашы белән үк үзеннән тайгындыргыч бәндә. Менә шундый явыз садист һәм карьерачыга Татарстан юстиция эшчәнлегенә күзәтчелек, ә соңрак аны тар-мар итү эше тапшырылган.

Земля
ца-Иосифа

Мәхбүсләргә карата явызлыгы белән Корбанов шул халык комиссариатында алдынгылардан саналган. НКВДның үз хезмәткәрләре аңа шуңа күрә «колун» кушаматы такканнар, ә тоткыннар аны «тереләй тунаучы» дип йөрткәннәр. Аңа халык-фигыленә тулы һәм дәрәжә бәяләмәне тарихчы-галим Б. Солтанбәков 1992 елның гыйнварында «Вечерняя Казань» газетасының дүрт санында чыккан мәкаләсендә бирде. Корбановның, үзенең явызлыгы һәм садистлыгы белән көннәр буена сорау ала торгач, Казан дәүләт медицина институтының ректоры профессор Сөләйман Еналивны һалак итүе хакында тетрәнмичә укып та булмый. Шуңа ук Корбановның катнашында сорау алулар вакытында ерткычларча кыйналулардан соң тикшерүче бүлмәсендә язучы Шамиль Госманов һалак була. Бу хакта СССР Югары Суды Хәрби Коллегиясенең 1940 елның 1 февралендәге утырышында гаепләнүче — Татарстан эчке эшләр халык комиссарының элеккеге урынбасары Шелудченко да таный: «...ялган «эшләр» чыгару белән шөгылләндем. Ш. Госмановтан сорау алдык һәм ул физик көч куллану нәтижәсендә үлде. Тоткыннарны кыйнаулар турында халык комиссары Михайлов яхшы белә иде».

1937 елның жәендә шуңа ук Корбанов бер-бер артлы юстиция халык комиссары Мәүлет Усманов белән аның туганнан туганы — республика прокуроры урынбасары Салих Моратовны кулга ала.

Соңыннан ачыкланганча, Корбанов даими рәвештә кыйнаулары белән М. Усмановны башта юстиция органның контрреволюцион эшчәнлек алып баруын һәм үз оешмасына 18 мәхкәмә хезмәткәрен «тартуын» таныган беркетмәгә кул куярга мәжбүр итә. Шундый беркетмәгә, янәсе, 1937 елның 8 декабрендә имза салынган.

Усмановтан сорау алу беркетмәсендә, янәсе, ул үз эшчәнлегенә «жәлеп иткән» юристларның фамилияләре дә китерелә:

1. Сәгыйтов — Тат. АССР Югары Суды рәисе;
2. Нигъмәтуллин Ш. — Югары Суд рәисе урынбасары;
3. Хәйруллин — Югары Суд рәисе урынбасары;
4. Жаббаров К. — Югары Суд әгъзасы;
5. Нәбиуллин — Югары Суд әгъзасы;
6. Хәмидуллин — адвокатлар коллегиясе рәисе;
7. Габидуллин — юридик мәктәп директоры;
8. Красильников — Этнә районы халык судьясы;
9. Михайлов — Мамадыш районы халык судьясы;
10. Тоймасов — Теләче районы халык судьясы;
11. Тәхәвәтдинов — Балык Бистәсе халык судьясы;
12. Захаров — Куйбышев районы халык судьясы;
13. Әхтәмов — Кызыл Йолдыз районы халык судьясы;
14. Ганиев — Әгерҗе районы халык судьясы;
15. Әхтәмов — Биләр районы халык судьясы;
16. Федоров — Буа районы халык судьясы;
17. Газизов — Сарман районы халык судьясы;
18. Сафиуллин — Апас районы халык судьясы;
19. Хәйруллин — Ворошилов районы халык судьясы.

Усманов исемненнән язылган шуңа ук беркетмәдә, аңа Югары Суд рәисе Сәгыйтовның да дошманлык эшен алып баруы, аның үзе 7 район халык судьяларын дошманлык оешмасына тартуы билгеле дип күрсәтелгән. Ә Усмановның 8 декабрьдә сорау алу беркетмәсендә аңа прокурор урынбасары Муратовның да контрреволюцион оешмага яңа әгъзалар туплау белән шөгылләнүе билгеле булган дип язылган.

Шундый ук беркетмә Салих Моратов исемненнән дә теркәлеп, ул анда Совет властена каршы дошманлык эшчәнлеген алып баруын һәм контрреволюцион оешмага прокуратура хезмәткәрләрен димләвен тулысынча таный. Анда теркәлгәнчә, М. Усманов һәм ул үз милләтчелек оешмасына прокуратурада эшләгән түбәндәге кешеләргә димләгән:

1. Масис Абрам Григорьевич — Казан шәһәре прокуроры;
2. Фәизов Шамгун Шайгазанович — милиция органның күзәтү бүлеген башлыгы;
3. Галиев Фаиз Янбарисович — прокуратураның гомуми күзәтү бүлеген башлыгы;
4. Михайлов Иван Григорьевич — жинаять эшләре буенча мәхкәмә күзәтү бүлеген башлыгы;
5. Мусин Сафа Мухамедович — НКВД эшләре буенча бүлек башлыгы;
6. Алкин Халил — прокуратураның кадрлар бүлеген башлыгы;
7. Сергеев Николай Александрович — прокуратураның тикшерү бүлеген башлыгы;
8. Вәлиев Абдулла Ханович — Галиев Ф.ның кулга алынуынан соң прокуратураның гомуми күзәтү бүлеген башлыгы;
9. Әмирханов — Татарстан прокуроры ярдәмчесе;
10. Гыйззәтуллин Абдулла — Кукмара районы прокуроры;
11. Мәүлетбаев — Минзәлә районы прокуроры;
12. Чанышев Сулейман Абдулзабирович — Бондюг районы прокуроры;
13. Виноградов — Чүпрәле районы прокуроры;
14. Казырев Павел Александрович — Актаныш районы прокуроры;
15. Зәйнуллин — Шөгәр районы прокуроры;
16. Выборнов — Акташ районы прокуроры;
17. Батыров Гилман Абдрахманович — Саба районы прокуроры;
18. Калинин районы прокуроры — фамилиясе күрсәтелмәгән.

Әлеге беркетмәләргә кулга алынган Усманов һәм Муратов нинди кырыс, кыргый шартларда кул куйдылар икән? Б. Солтанбәковның «Вечерняя Казань» газетасында ерткыч Корбанов хакында язылганча шартларда инде. Корбанов, НКВД хезмәткәрләренең үзләренә дә әләк язып торган икән эле: янәсе, алар кулга алынган халык дошманнарына карата мәрхәмәт хисләре, либераллык күрсәтәләр. Аерым алганда, ул үзенә Моратов белән Усмановны күзгә-күз очраштырып сорау алуда комачаулык иткән бүлек башлыгы урынбасары Морголинны гаепли. Шуңа күрә Корбанов халык комиссары урынбасары Шелудченкога мәрәҗәгать иткән

һәм аның янына Моратовны алып кәргән. Б. Солтанбәков раслаганча, Корбановның рапортында болай язылган: «Шелудченко 2—3 минут эчендә Моратовны күрсәтмәләр бирү хәленә җиткерде, шуннан соң ул үз тарафыннан дошманлык эшенә тартылган тагын 18 кешенең фамилиясен атады».

Моратов тарафыннан җәлеп ителгән ул 18 кеше арасында, беркетмәдән күренгәнчә, 7 се — республика прокуратурасы бүлек башлыктары, Казан шәһәре прокуроры А. Г. Масис, 9 район прокуроры. Моратовтан сорау алу беркетмәсен жиренә җиткәргәч, Корбанов исемлектә аталган прокуратура хезмәткәрләрен кулга ала. Алар арасында республика прокурорының өлкән ярдәмчеләре: милицияне күзәтү бүлегә башлыгы Шәмгун Фәизов, НКВД алып барган тикшерү эшләрен күзәтү буенча бүлек башлыгы Сафа Мусин, гомуми күзәтү башлыгы Фәйзи Галиев, кадрлар бүлегә башлыгы Хәлил Алкин, җинаят эшләре буенча мәхкәмә күзәтүе башлыгы Иван Михайлов һәм башкалар.

Шул рәвешчә, М. Усманов һәм Моратов исемненнән төзелгән исемлекләр буенча, халык дошманнары буларак, республика юстиция органнарының 48 җаваплы хезмәткәре кулга алына. Алар арасында — 28 прокуратура хезмәткәре, 13 халык судьясы, Татарстан АССР Югары Судының 5 хезмәткәре, Юстиция халык комиссариатыннан — 2 хезмәткәр. 1937 елда башлап кулга алынганнарының күбесе атып үтерелә.

Төрле вакытларда юстиция халык комиссарлары булып эшләгән һәм бер үк вакытта ТАССР прокуроры вазифасын да башкарган Минһаж Баһаветдинов, Ефим Полютин, Василий Филиппов, Мәүлет Усманов, ТАССР прокуроры урынбасары Салих Моратов һәм прокуратураның ике бүлек башлыгы Шәмгун Фәизов белән Сафа Мусин атып үтерелә. Югары Суд эгъзалары Кәбир Җаббаров белән Шакир Нигъмәтуллин да шул язмышка дучар ителә. Юстиция органнарының җаваплы хезмәткәрләреннән — барлыгы 9 кеше атыла. Республика прокуроры Е. М. Лейбовичны СССР Югары Суды Хәрби Коллегиясә РСФСР Җинаят кодексының 109 мaddәсе буенча 7 елга иргеннән мәхрүм итә, Казан шәһәре прокуроры А. Г. Масисны 58—10 мaddәсә нигезендә — 3 елга.

ТАССР Югары Суды рәисе, элек ЧК органнары хезмәткәре булып эшләгән Сәгыйтов, кулга алынып, Үзгә Киңәшмә карары белән 1940 елда НКВД лагеренә ябыла, сугыш елларында эштән баш тартканы өчен, контрреволюцион саботаж үткәрә дип, шунда атып үтерелә.

1894 елда туган Кәриб Харис улы Хәйруллин, нибары 4 сыйныф белемгә ия булган хәлдә инкыйлабка кушылып китә. Гражданныр сугышында үзгә вазифа башкара торган батальон командиры була (комиссары — шул ук танылган язучы Шамил Госманов). Фронтта аягын өздәре, 1 төркем — гарип-горәбә. Аннары соң җинаятларне эзләү идарәсен җитәкли, ике районда район башкарма комитеты рәисе була. Ул ТАССР Югары Суды рәисе урынбасары чагында эзәрлекләнә. 1937 елда партиядән чыгарыла, 1938 елның 14 сентябрендә кулга алына. 1940 елның гыйнварена чаклы аны Алабуга төрмәсендә тоталар. Гаебе юклыгына карамастан, аның «эшен СССР НКВДсының Үзгә Киңәшмәсенә җибәрәләр, а аның карары белән 1940 елның 17 гыйнваренда «советка каршы һәм милләтчелек эшчәнлегә өчен» 5 елга Красnodар краена сөрәләр.

Ул шушындый шартларда да югалып калмый. Азат ителгәнчәгә кадәр колхозда бригадир була. 1956 елның 27 апрелендә акланып, шул ук елның 26 июнендә СССР Министрлар Советы аңа Союз күләмендәге пенсия билгели. Кәриб Хәйруллин 1961 елда Казанда вафат була.

Юстиция халык комиссары Мәүлет Усмановның исемлегенә Апас районы халык судьясы К. С. Сафиуллин кертелгән. Ул 1935 елда икееллык юридик мәктәп тәмамлаган. Ниндидер сәбәп белән Сафиуллин кулга алынмыйча, ачы язмыштан котылып калган. 1939—1940 елларда Югары Суд эгъзасы вазифасын башкара, һәм партия өлкә комитеты аны хәтта элгә судның рәисе вазифасына юллый, шунда 50 нче еллар башына кадәр эшли. Әмма Кармаков шайкасы алып барган талау, урлау һәм бандитлык өчен берничә кешенең халык мәхкәмәләрендә һәм ТАССРның Югары Судында законсыз хөкем ителүе сәбәплә ВКП(б) Үзәк Комитеты карары белән Сафиуллин эшеннән алына. Соңгы вакытта ул Татарстан Югары Советы Президиумында юридик киңәшче булып тора, 1982 елда вафат була.

М. Усманов белән Моратов исемлегенә «халык дошманы» буларак кертелгән һәм кулга алынган, сәяси җирлектә эзәрлекләнгән юристларның һәркайсы хакында кыйсса яисә роман язарлык. Бәлки киләчәктә элгә корбаннарның язмышы белән тулырак кызыксынучы да табылыр эле. Ә алар моңа бик лаек.

Эзәрлекләү котырылган ул елларда гаепсезгә шәһит киткән тагын бер кеше — Буа районы прокуроры Мөхәммәт Хәснәтдин улы Җәмилевнең һалак булуы хакында да дашмиңчә кала алмыйм. Ул заманында шулаган «Буа эшен» буенча элгә районның партия, совет органнары һәм хужалык оешмаларының 14 җитәкче хезмәткәре атып үтерелә.

Вакыйга 1937 елның 3 маенда гараждан райком секретарен йөрткән автомобильнең дүрт көпчәгә юкка чыккач җәлеп китә. Аларны эзләргә Казаннан этләр иярткән шымчылар чакыртып китерелә. Этләрнең берсе, эзгә төшеп, Буа урамнарының берсендәгә коега килеп төртелә. Тимер ыргаклы колгалар белән актарына торгач, шымчылар аннан, өч талпында, туракланган хатын-кыз җәсәден тартып алалар. Аның район кулланучылар берлегә рәисенә урынбасары Сабирә Сәйфетдинова икәнлеген таныллар. Ул инде 3 марттан бирле юкка чыккан икән. Аның югалуы хакында төрле имеш-мимешләр таралып өлгәргән, хәтта бу актив коммунист хатынның намусын һәм исемен каралта, пычрата торганнары да була.

Эшендә Сәйфетдинованы кулланучылар кооперациясендәгә караклар, алыпсатарлар һәм халык байлыгын әрәм итүчеләргә каршы аяусыз көрәшчә буларак сыйфатлылар. Ада үч алу белән янаган билгесез хәбәрләр дә җиткерелеп тора. Бу хакта райком да, хөкүк саклау органнары да белгән. Шуңа карамастан, бичара хатынны хәтта юкка чыкканнан соң да тиешенчә эзләү үткәрелми кылган икән.

Аның ерткычларча үтерелүе республика органнарында террор акты буларак кабул ителә һәм Татарстан НКВДсы тарафыннан шул бәйләмәдәгә җинаят эшенә кузгатыла.

Тикшерү барышында шундый актың эзәрләнүе һәм эшләнүе шартларын ачуга аеруча игътибар ителәр. Илдәгә сәяси вазгыять шуны таләп итә. НКВД бу мәхшәрләр җинаятне

шуңа яраклаштырмый, бәйләми каламы соң инде? С. Сәйфетдинованың һәлакәтен, аны эзләүнең акрын баруын район җитәкчеләренә сылтау өчен учка үзе килеп кәргән бик вакытлы җай бит. Дошман кулак элементларының кулы уйнауга нигә киртә куелмаган, гаепләр табылмаган?

Моны тикшерер һәм дәлиләр өчен тикшерүчеләр районда дәүләт тәртибен бозуларны, хужасызлыкны, колхоз-совхозларда хужалык терлекләренә үлем-китемнәрен, авыл хужалыгы техникасын төзекләндерү һәм дәрәҗәсәйәтләндерүдә тәртипсезлекне, агроучастокларны тиешенчә үтәмәүне, чәчү вакытында сыймауны, Казаннан сатып алынган тауарларның соңарып кайтарылуын раслаган тау-тау, том-том белешмәләр, таныкнамалар җыялар. Боларның бөтенесе, янәсә, күрә торып, юри эшләнә. Җитмәсә, кайбер оешмаларда мулла-мунтагай балалары, элеккеге алпауыт, офицерлар токымнары тыныч кына эшләп ята икән.

Әлеге тискәре күренешләр, җитешсезлекләр гадәти шартларда законсызлык, ваемсызлык, хезмәткә салкын карау итеп бәйләнергә тиеш булса да, тикшерүчеләр моны район җитәкчеләре оештырган корткычлык кылу дип бәйләләр.

Бу эш нигезендә 21 кеше, шул исәптән партия район комитеты секретарьлары К. Г. Гафуров, И. С. Гарин, район башкарма комитеты рәисе Г. В. Вәлиев, район прокуроры М. Х. Җәмильев, НКВДның район бүлгә башлыгы А. П. Дружинин, милициянең район бүлгә башлыгы Г. Вәлиуллин, халык судьясы М. М. Федоров, кулланучылар җәмгыяте, МТС, совхоз, дәүләт банкы, авыл хужалыгы бүлгә җитәкчеләре һәм башкалар җинаят җаваплылыгына тартыла. Аларның барысы да 58 маддәгә 7 (корткычлык), 8 (теракт) һәм 11 (контрреволюцион оешма) пунктлар буенча хөкәм ителә.

Эшнә Татарстан Югары Суды 1937 елның 21 октябрь — 4 ноябрь көннәрендә Буа шәһәрәндә карый. Югары Суд рәисе Сәгыйтов рәислек итә, мәхкәмә әгъзалары — Тихонов белән Шәмсетдинов, дәүләт гаепләнүчеләре — Идел бие хәрби округы хәрби прокурорының ярдәмчәсе Бондарь белән республика прокуроры ярдәмчәсе Галиев.

Мәхкәмә гаепләнүчеләрнең 14 ен атарга хөкәм итә: араларында райком секретарьлары, башкарма комитет рәисе, прокурор, НКВД бүлгә башлыгы, кулланучылар җәмгыяте рәисе, совхоз директоры, җир эшләре бүлгә мөдире, банк идарәләре һәм башкалар. Хөкәм карарына шикаят бирергә рөхсәт ителмәү сәбәплә, ул кичекмәстән үтәлә дә.

Шәхес култын фашизм иткән XX съезддан соң, әлеге хаксыз хөкәмне РСФСР Югары Суды 1956 елның 2 апрелдә гамәлдән чыгара һәм гаепсезгә хөкәм ителгәннәрен аклый.

Шушы эш белән бәйлә рәвештә «Красная Татария» газетасының берничә хезмәткәре дә җинаят җаваплылыгына тартыла һәм хөкәм ителә. Бактың исә, 1937 елның 18 октябрдә басылган гаепләү нәтиҗәләре турындагы материалда Сталин исеменә бәйлә төстә хата җибәрелгән икән. «Бригада Сталина» исемдәгә колхозны атаганда бер юлдан икенчесенә күчәргәндә «Бри» дигән өлешә аерым, «гада Сталина» дигән өлешә үзенә аерым басылган да, «гада Сталина» килеп чыккан, имеш. Әлеге материалны җыйган хатын-кыз хезмәткәр Зоя Михайловна әле дә исән-сау, ул бу очракта орфография кагыйдәсе бозылмаган дип саны. Ә аны айга якын эчкә төрмәдә тотканнар, сораулар белән интелектергәннәр: янәсә, Сталинны махсус рәвештә шулай тупас мәхкәмә итмәгәнме?

КАНЛЫ КАНУННАР

Законлылыкны тупас бозуларга һәм НКВД лагерларында гаепсез кешеләрнең һәлакәтенә, әйткәнемчә, ул органнарда һәм аларның хезмәткәрләренә чикләмәгән контрольсез хакимият дилбегәсә, камчысы бирелү дә юл куйды. Моңа ул вакыттагы кануннар да ирек бирде, ярдәм итте.

Әйтик, СССР Үзәк Башкарма Комитетының С. М. Киров үтерелгән 1934 елның 1 декабрдә кабул ителгән карары белән контрреволюцион җинаятлар (террор, корткычлык һ. б.) тиз, гадиләштереп каралырга тиеш дилә. Бу эшләр мәхкәмәдә үзгә тәртиптә, шаһитлар чакыртып тормастан, төрлө яклар катнашыннан башка карала, хөкәм карарлары шикаятләрни һәм кичекмәстән гамәлгә ашырыла.

Әлеге канунсызлыкны аklar өчен СССР прокуроры Вышинский «...гаепләнүченең тикшерү барышында һәм судта үз гаепен тануы — дәлилләүнең анасы» дигән теориясен алга сөрә. Димәк, әгәр гаепләнүче үз гаепен таныса, аның гаепен дәлиләр өчен бүтәннәрен эзләп торасы юк.

Шундый шартларда СССР Югары Судының Хәрби Коллегиясе партия, совет органнарының, халык комиссариатлары, прокуратура, мәхкәмәләрнең меңнәрчә хезмәткәрләре эшен карый.

Шуңа охшаш эшләрне карарга 1938 елның 8—9 маенда, Казанга Хәрби Коллегия килеп төшә. Ул йөзләрчә эшнә «тикшерә», шул кадәрле үк кеше атып үтерелә. Гаепләү нәтиҗәләрен баш хәрби прокурорның ярдәмчәсе Липов раслый.

Мәүлет Усмановның эше мәхкәмәдә Корпус хәрби юристы Матулевич рәислегендә 1938 елның 9 маенда 17 сәгать 30 минут — 17 сәгать 40 минут, ягъни ун минут давамьнда шаһитларсыз гына карала. Тикшерү вакытында куркудан өнә киткән, кыйналган Усманов үзен гаепле санап белдерә, ә соңгы сүзендә үзенә «илгә файда китерәчәген һәм шуны искә алуларын» сорый. Хөкәм карары — ату. Ул шул ук көнне җиренә җиткерелә. Хөкәм карары мәктәп дәфтәре зурлыгындагы нибарысы бер биткә сыйган.

С. Х. Моратов, тикшерүдә законсыз ысуллар куллануга таянып, мәхкәмәдә үз күрсәтмәләреннән баш тарта. Ул да атарга хөкәм ителә һәм шул ук көнне якты дөнья белән хушлаша.

Бу ике кеше һәм башкаларның гаепләү нәтиҗәләреннән мәхкәмә, нигезсез, дип, аннан җинаят Кодексының 58 маддәсендәгә 2 нче пункт буенча гаепләүне төшереп калдыра. Димәк, мәхкәмә гаепләнүчеләрнең Совет властена каршы кораллы фетнә әзерләвенә ышанмый, НКВДның тикшерү органнары әлеге өлештә гаепләүне уйлап чыгарган дип таба. Моңы таныса да һәм гәрчә НКВД хезмәткәрләренә җинаятә ап-ачык булса да, мәхкәмә башка пунктлар буенча гаепләүне кире кагарга базмый.

Ул вакыттагы жинаять эшләрә белән танышкач, иң элек процессуаль законны бозулар күзгә барелеп торганы аңлашыла. Ул эшләр буенча аларны башлау турында карарлар чыгарылмаган; гаепләнүчеләрнең эшләрә бүтән эшләр буенча күрсәтмәләрен теркәү тикшерүчеләргә шул хактагы карарыннан башка гына башкарылган. Шуңа күрә ул күрсәтмәләргә дәрәжәгә шик тудыра. Өстәп, беркетмәләр тиешенчә расланмаган да.

Контрреволюцион оешмаларга «вербовка»ларның ни рәвешле алып барылуының сорау алу беркетмәләрендә игезек сыман бер төрле булулары да гаҗәпләндерә, сәерсендерә. Ул оешмаларга керергә кешеләрнең бик җиңел генә «ризалык бирүләре» күренә. Мәсәлән, республика прокуратураның өлкән ярдәмчесе Ш. Ш. Фәйзов контрреволюцион оешмага Моратов аның хезмәт хакына 50 сум акча өстәргә вәгъдә иткәч кәргән, имеш. Фәйзов моны тикшерү вакытында да, мәхкәмәдә дә кире кага. Күзгә-күз очраштырганда Моратов: «Мин Фәйзовка хезмәт хакын саклап калырга ярдәм иттем, шуның белән аны үземә якынайттым, безнең элемәтләр ныгыды, ул шуннан соң риза булды»,— дигән имеш. Гап-гади килеп чыга: 50 сум вәгъдә итсәң дә Ватанга каршы дошманлык эшә алып баруга риза жинаятьтәш табасың.

Кукмара районы прокуратура Абулла Гыйззәтуллинның гаепләнү эшендә аның Моратов тарафыннан контрреволюцион оешмага җәлеп ителүе хакында: Гыйззәтуллин «беренче әңгәмәдән соң ук оешмага керергә ризалык бирде, чөнки аны моңа райком секретаре әзерләп куйган»,— диелгән. Кайчан әзерләнгән, нинди секретарь, нинди шартларда һәм нинди ысул белән — бу хакта беркетмәдә һични юк.

Республика прокуратураның өлкән ярдәмчесе Иван Михайлов Мөслим районында командировкада булган чакта Усманов белән бергә «җәлеп ителгән».

«Вербокалаңган» һәркемгә мөнәсәбәттә шартлар, ниятләр яки уйдырмалар Корбановка кирәк булганынча тасвирланган. Күрсәң, ул прокуратурада командировкаларга кемнең кем белән баруын белешкән дә аларны бер контрреволюцион оешмага керткән дә куйган. Ә калганы — гаепләнүчеләргә аның әкиятә белән ризалашу-ризалашмавы Корбановның түмәрдәй йодрыкларына, гыжылдык тавышына гына бәйле.

Әгәр дә Моратов контрреволюцион оешмага прокуратураның 24—25 хезмәткәрә үтәтләр керткән дип фараз кылсак, күп көннәр, төннәр буена даими мәсхәрәләү, кыйнаулар, сыңар аягында бастырып тоту (икенче аягы — протез) кебек газалар кичереп, ул ничек итеп исем-фамилияләрен, «җәлеп итү» вакытын, урынын, шартын җентекле шәрехләп бирә алсын икән?

Үзем Пеләтән төрмәсендә мәхбүсләктә тотылганда камерадашым — Бондюг райбашкарма комитетының элеккегә рәисә Насыров 1938 ел башында Салих Моратов белән бергә утыруын, аның күз яшьләрен коя-коя үзен һуштан яздырганчы кыйнауларын, укуытмыйча-нитмиңә беркетмәләргә кул куярга мәҗбүр итүләрен, исемлеккә кемнәр кертелгәнә белми дә калуын сөйләгәнә миңа баян иткән иде.

Чынында, соңрак ачыкланганынча, тикшерүчеләр үзләренә «кирәкле» кешелә кулга алганнар да аларны контрреволюцион оешмаларга кем ничегрәк җәлеп иткәнә тезгәннәр дә чыкканнар. Барысын да кулга алынган кеше атаган, имеш. Ә ул исә тәүлекләр буена камера яисә кабинет почмагында басып тора, тәгам аш-су капмаган, түбәнсетү, мәсхәрәләүгә дучар. Аннары аны беркетмә алдына китереп утырталар, каләм бирәләр...

Ихтимал, барлык беркетмәләргә дә тоткыннар үзләре кул куймагандыр. Тик аларның чынмы, түгелме икәнлеген кем тикшереп торган соң? Кем экспертиза үткәргән? Хәтта гаепләнүчеләр мәхкәмә барышында сорау алган чакта биргән күрсәтмәләреннән ваз кичсәләр да, аларның имзаларына һичнинди экспертиза үткәрелмәгән, гаепләрен «тану» хаклыгы каралмаган.

Усманов белән Моратов исемлегенә кәргән барлык прокуратура хезмәткәрләре дә 1938 елның май — июнендә кулга алынып беткән. Шулай итеп, республиканың юстиция органнары төбә-тамыры белән корытылган, тар-мар ителгән. Прокуратура органның фәкать ике бүлгә башлыклары — Николай Александрович Сергеев (тикшерү бүлгә) белән мин, ягъни го-муми күзәтчеләк бүлгә җитәкчесә Абулла Хан улы Вәлиев кенә, гәрчә Моратов исемлегенә кертелсәләр дә, 1938 елның октябренә кадәр урыннарында калып, вазифаларын башкаруны дәвам итәләр.

Алар ни өчен шундук кулга алынмаган соң? Ихтимал, НКВД тикшерүчеләре Корбанов 1937—1938 елларда бары тик юстиция хезмәткәрләренә карата гына да 40 тан артык «эш» алып барганга, һәм ул эшләрнең күбесә СССР Югары Судының Хәрби Коллегиясә тикшерүенә җибәрелгәнәдер. Һәрхәлдә Корбановның әлгә ике корбаны, вакытлыча иректә калдырылса да, бетерүгә, һәлакәткә дучар ителгән була инде. Өстәвенә әле вакыты да килеп җитмәгәнәдер.

ҮЗЕМНЕН ХӘЛ-ӘХВӘЛ

1938 елның августында Татарстан АССР прокуратура итеп, элек Тамбов өлкәсә прокуратура булып эшләгән Василий Семенович Перов билгеләнде. Беренчә көннәрдән ук ул үз-үзен әзерлеккә хезмәткәр, прокуратураның күзәтү вазифаларын яхшы белгән кеше буларак танытты. Ул аппаратка юнәлеш биреп, дәүләт идарәсә органнарында, предприяттиеләр, колхоз-совхозларда законлылыкны күзәтеп торун оештырды. Үзә дә районнарға еш чыга, прокуратура органнарының төбәкләр һәм республика оешмалары белән бәйләнәшен ныгытырга тырыша иде ул. Тик моның өчен иң әүвәл прокуратура органнарын яхшы әзерлеккә кадрлар белән тәэмин итәргә, күзәтеп тору вазифаларын әзерлеккә итәргә кирәк. Ул вакытка кулга алынганнар урынына тәҗрибәләре дә, юридик белемнәре дә җитәрлек булмаган «тормышның төбәннә күтәрелгәннәр» килдә. Шуңа күрә кайберләренә мәзәк хәлләр дә китереп чыгаруы гаҗәп түгел. Мәсәлән, Теләче районы прокуратура К. Шәрифиллина авырып киткән вакытында үз урынына ире Алексеевны калдырып тора, шуның өчен Перов аның тәртибенә карата җәза куллана һәм Шәрифиллинага «мондый гамәл прокуратура органнарының дәрәжәсен төшерүен» аңлата.

Ул чорда республикада жинаятьчеләк югары иде. Жинаятьләренә күбесә —

гражданнарның шәхси милегенә кул сузу, кесәгә керүләр, мануфактура, аяк киёмнәре белән сату-алу итү, тәртип бозу, дәүләт милкен исаф итү, урлау да киң тарала. Жирле советлар һәм аларның башкарма комитетлары гражданнарның, колхозчыларның ирген чикли торган мәжбүри карарлар чыгарып азына.

Шундый шартларда яңартылган аппаратның һәм төбәкләрдәге яшь прокурорларның законлылык сагында торуын көчәйтү, аларга тәҗрибә туплауда ярдәм итү сорала. Бу максат белән 1938 елның 30 сентябрендә район һәм шәһәр прокурорларының халык судьялары катнашындагы республика киңәшмәсе уздырыла. Ул жыен, әлбәттә, яңа прокурорга танышу өчен дә кирәк була.

Социалистик законлылыкны саклау һәм җинаятчелек белән көрәш — көн тәртибе энә шундый. Ләкин прокурор урынбасары Карабашкин докладында да, чыгышларда да, гажәпкә, НКВД органнарында эшләргә тикшерү мәсьәләләре һич кузгатылмый. Гәрчә ул вакытта прокуратураның барлык бүлек башлыklары кулга алынып бетсә дә, аларның язмышлары турында һичнинди сүз булмый. Ихтимал, мондый хәл НКВДга каршы үзенә күрә бер протест та булгандыр. Ә бәлки курыкканнардыр.

1 октябрдә киңәшмә эшен дәвам итә. Ул Татарстан Югары Судының зур залында жыела. Өстәл янында республика юстициясенә җитәкчеләре тезелешеп утыра. Ул вакытта мондый киңәшмәләрдә республиканың «беренче» җитәкчеләре катнашу тәртибе юк иде. Фәкать бүлек мөдирләре, инструкторлар гына килүчән. Ләкин кичке утырышка көтмәгәндә-уйламаганда өлкә комитетының беренче секретаре А. Алемасов килеп керә. Өч-дүрт кеше иярткән. Аларны аягүрә басып каршылылар. Алемасов — күптән түгел генә Татарстанның Эчке эшләр халык комиссариатын җитәкләгән кеше, күрсәң, прокурорлар белән судьяларга үзен яңа сыйфатында һәм сурәтендә күрсәтсә килгәндер. Бу хәл, әлбәттә, олы дәрәҗәле кешенә мондый киңәшмәгә килүен аеруча мөһим максатлы чара итүне таләп иткәндер. Моңың өчен алдан ук берәр үзгә «сюжет» эзерләнгәндер. Шулай килеп чыга да. Төбәкләргән барча прокурорлары һәм судьялары күз алдында туп-туры утырышлар залыннан республика прокуратурасының төп ике бүлегә башлыklарын кулга алалар.

Алемасов килгәч, прокуратураның яшерен (сер) бүлегә башлыгы мине коридорга чакырып алды. Мин:

— Мондый вакытта чакырып, нигә мине эштән бүлсез? — дип сорадым.

— Кырыгыңчы заводта эшкә яраксыз дары чыгарылу хакындагы яшерен хат кайда? — дип җавап урынына сорау бирде ул.

— Кабинетымда, — дип җавап биргәч, ул мине республика прокуроры бүлмәсенә әйдәде. Мин анда НКВДның ике хезмәткәрен танып алдым. Аларның берсе Корбанов иде.

Яшерен документ белән нигә кызыксынуларын сорагач, ул миңа кулга алу ордерын күрсәттә. Эсселе-суыклы булып киттем. Тыныч күренергә тырышып, моңың башбаштаклык икәнлеген әйттем һәм:

— Мин — прокурор. НКВД игътибар итәрлек һични кылганым юк, — дип өстәдем.

Тик алар мине тыңлап та тормадылар. Бүлмәмнән пәлтәмне, фуражкамны китертеп киендерделәр дә машинада НКВДның «Черек күл»дәге бинасына алып киттеләр. Анда Корбановка тагын, законсызлык эшлисез, дидем һәм кулга алынуым турында прокурор рөхсәтен таләп иттем. Ул вакытта мин республика прокурорының өлкән ярдәмчесе идем, ә мине кулга алып өчен югарыда прокурорның санкциясе булу тиеш иде. Корбанов Вышинскийның урынбасарларынан берсе кул куйган телеграмманы күрсәттә, имеш, анда кулга алыну санкцияләнгән.

Үземнең кулга алынуымның алдан эзерләнмәгәннән аңлап алдым. Санкция телеграмма белән гадәттән тыш хәлләрдә генә — вазгыять кичектерүне көтеп тормаганда, кешене шундук ябып куярга кирәк булганда гына бирелә торган иде. Шуннан соң ул рәсми карар белән раслана. Моңың өчен күп вакыт таләп ителә иде. Кичектергесез хәл исә Алемасовның прокурорлар киңәшмәсендә яыйсы чыгышында телгә алырлык утлы табалы мисал өчен кирәк булгандыр. Шуңа күрә мине кулга алу санкциясен тиз арада алганнар да инде.

Корбанов алдыма кәгазь, карандаш куйды да тупас кыяфәттә: «Мин тиздән килеп җитәм. Ә син үзеңнең дошман икәнлегенә чәчми-түкми яза тор», — диде. Мин аңа җинаят-процессуаль законнарны яхшы белүемне белдердем һәм үземнең нәрсәдә гаепләнүем һәм кулга алынуым турындагы карарны күрсәтүен таләп иттем. Корбанов мине бүлмәдә яшь бер хезмәткәр — Хөснетдинов иде ахрысы — сагы астында калдырып, каядыр китеп барды. Ике сәгәтләп үткәч, ул кыска гына итеп язылган карар күрсәттә. Анда язылганча, мин контрреволюцион гамәлләр кылганмын икән: Совет властена каршы кораллы фетнә эзерләүдә катнашканмын, корткычлык, контрреволюцион милләтчелек оешмасында террор актлары кылганмын.

Карарны укып чыккач, мин үземнең анда саналганнардан һични кылмаганымны, беркемне дә үтермәвемне, һичнинди оешмада тормаганлыгымны белдердем.

— Син Кировны үтергәнсең! — дип гыжылдады моңа каршы Корбанов һәм эшкә итеп сүгенде.

— Кировка Николаев аткан.

— Син дә шул Николаев шикелле үк дошман, фашист! — дип, Корбанов берничә бит кәгазь алды да, аны торба итеп төргәч, яңагыма китереп сукты. — Син НКВДга кул күтәргәнсең, безнең эшләрдә актарынасың.

Элегә «торба»ны жәйгәч, мин аның кулында үземнең 1937 елның августында ук республика прокуроры Лейбовичка язган рапортымны абайлап алдым. Мин анда НКВДның Кызыл Йолдыз район бүлегә башлыгы Насыровның үзе кулга алган берәүгә карата башбаштаклык кылуын хәбәр иткән идем. Аның язылу тарихы менә мондый.

1937 елның августында Лейбович кушуы белән Чистайга барып, төрмәдә хезмәт вазифасына бәйле бер җинаят эшен тикшергән идем. Тикшерүгә элөккән кешеләр кулга алынган. Шуларның берсе, минем тыныч мөгамәләмне күреп, сорау алу ахырында миңа:

— Менә сез тыныч кына эшлисез. Дорфалык күрсәтмисез, сүгенмисез, мин сөйләгәнне,

аңлатканны гына язып барасыз, папирос белән сыйлысыз... Э менә безнең камерада бер карт утыра. Аны көн саен кыйнап кертәләр. Аннан үзе дә белмәгән, кылмаган нәрсәне таләп итәләр. Кичә сакалын яндырып көйдергәннәр... Сөз прокурор. Мөмкин булса, кызыксыныгыз әле. Безнең илдә шулай ярыймыни?

— Сөзгә шулай күренә генәдер,— дидем мин.— Йә ул карт ялган сөйләдер. Дөрөс әйттегез, бездә алай булырга тиеш түгел.

Шулай да тикшерергә булдым. Төрмә кизүенә әйтеп, теге картны чакырттым. Керттеләр. Какча буйлы, күрер күзгә өлкән яшьтә. Урыс милләтеннән. Өстәл янындагы урындыкка утырырга тәкъдим иттем. Сак кына килеп утырды да калтыранып елап жибәрде. Сакалы юк, тик яртылаш кына калган.

— Мин — Казаннан килгән прокурор. Сөзгә белән сөйләшеп аласым бар,— дидем мин, тавышымны мөмкин кадәр йомшартырга тырышып.— Күрүемчә, вакытсыз чакырганмын — сакалыгызын кырудан бүлдергәнмен икән.

— Кырынмадым мин,— диде ул куркынып.— Аны кичә... сорау алганда... яндырдылар,— дигәндә ул ишек тарафына каранып алды.

Сизелеп тора: минем йомшак эндәшүем аңа тансык, шуңа күрә эчендәген бушатасы килә бугай.

— Сөз кайдан?— дип сорадым мин.

— Кызыл Йолдыз районыннан.

— Ничә яшьтә?

— Илле алтыда.

— Кем булып эшләдегез?

— Колхозчы инде.

— Кайчан, кем кулга алды?

— Ике ай элек. Район НКВДсы.

— Эшегезне кем алып бара?

— Насыйров үзе. Бүлек башлыгы, диләр.

— Нәрсәдә гаеплиләр?

— Мин ни...— дип, карт әйтергә уңайсызланып торды. Дингә ышанучы кеше мин. Син — баптист, советларга каршы эш алып баргансың, диләр.

— Моңың белән үзегез килешсезме соң?

— Насыйров ни... да... сөз чиркәүдә жимерү эше алып барасыз ди. Имеш, безне поп котырда дип бара. Әйтәм, әйтәм, безнең бернәрсә дә жимергәнәбез, ватканыбыз юк дим... Э Насыйров... Гел үзенекен, гел үзенекен... Мин нәрсә — кечкенә кеше, Ходайга ышанам. Баптистмы мин, кем — анысын белмим. Поп та үз авылыбызныкы. Ул да — колхозчы. Гыйбадәт кылырга бер ызбага йөрибез. Чиркәүгә йөргән шикелле.

— Э Насыйров нишләтә?

— Нишләтсен... көн саен сорау ала... Хурлый. Оятсыз сүзләр белән сүгә... да ...

Карт тынып кала, сулкылдап, авыр сулап куя. Кичерешләрен барлый, күрәсәң. Хурлануын, рәнжешен яшерә алмаганын, бушанасы килгәнән тоеп утырам. Үзем дә борчыла, аны кызгана башладым. Тынычландырырга, ирек бирергә теләп:

— Шуннан? Дәвам итегез. Тыелып утырмагыз,— дим.

— Да... ул мине... Насыйров үрә катырып бастырып куя да авызыма... үңчәмә шпага тыга. Шулай итеп, юк гаебемне танытырга тели. Буыла башлагач, түзәрлегем калмагач, мин аңа, таныым, дигән ишарә ясыйм. Аннары тагын шуны ук кабатлыйм инде... Мин надан мужик. Советларга каршы бармак та селкеткәнәм юк дим. Поп та гади мужик, Совет власте, юлбашчылар турында яманлап сүз катканы юк дим... Да... Э Насыйров, алдыйсың, гаебеңне таны, ди, дә, шпагасын яңадан авызга тыга. Яман шулай итә. Күп тапкыр инде. Э аның ачуы куба, йодрыклап дөмбәсли. Аннары сәгатьләр буена бер урында бастырып тотат... Әллә ничә мәртәбә балакларымны сызгандыра да идәндәге борчакларга тезем белән куя. Бик авырттыра... Борчаклар тәнгә батып кереп, түзеп булмаслык авырттыра. Аңымны жуеп, күпме тапкыр янтаеп төштем инде... да... Кичә сүгенә-сүгенә тәмәке кабызды да ярсый-ярсый уң яктан ярты сакалымны яндырып көйдерде... Э сакал тиз яна икән ул, дары шикелле... Коточкыч әрнетеп яна... Менә, икенче көн инде шушы килеш йөрәм, газәпланам.

Тагын бер сулкылдап алгач, идәнгә текәлеп, ул тынып калды. Шул чакны дөбердәп ишек ачылып китте дә без сөйләшеп утырган бүлмәгә НКВД киemenдәге берәү бәрәп керде. Мин аның әлегә картны ерткычларча жәфалаган Насыйров икәнән танып алдым.

Исәнләшеп тә тормастан, ул тупас итеп:

— Минем тоткынны алырга Сөзгә кем рөхсәт итте?— дип сорады.

Тыныч кына:

— Минем прокурор икәнлегемне беләсез,— дидем.— Э прокурорның кулга алынганнарның нинди шартларда тотылуын тикшерергә, шикәятләр тыңларга хакы бар. Сөз бу кешене бары тик кулга гына алгансыз да эшен алып барасыз. Э шәхес буларак, ул «Сөзекә» түгел, Сөзгәң коллыгыз түгел.

— Ул ниләр сөйләде?

— Сөзгәң үзен ничек мәсхәрәләвен сөйләде. Сөз аннан эшләмәгән һәм белмәгәнән таләп итәсез икән.

Минем тәкъдимем белән әлегә карт бая гына сөйләгән фажигасен кабатлап чыкты. Шуннан соң кизүне чакырып, картны аңа тапшырдым. Бүлмәдә Насыйров белән күзгә-күз калдык.

— Бу кешене нигә мыскыл итәсез?— дип сорадым мин.— Бу бит законны, кеше хокукын тупас бозу. Дошман икән, фактларны тикшереп раслагыз.

— Нигә кеше эшенә тыкшынасыз? Дошманнарны тәүбәгә китерү өчен мәжбүр итергә дә кирәк. Бу — мин уйлап чыгарган нәрсә түгел.

— Нәрсә, кеше авызына шпага тыгарга, йә булмаса сакалын көйдерергә дигән директива алдыгызмы әллә?

— Вәлиев, беләсез бит: жәмгыятьне советка каршы элементлардан чистарту көрәше бара,— диде ул вәкарәле төстә, белгәнән күрсәтергә тырышып.— Каршы тора, гаебен танымый һәм ачылырга теләмиләр икән, башкача нишләмәк кирәк? Максим Горький катырак та әйткән әле: «Әгәр дошман бирелмәсә, аны юк итәләр»,— дигән. Шуңа күрә безгә Совет властена дошман кешеләрнең иярченнәренә кадәр фаш итәргә, аларның үз гаепләрен танытырга боерык бирелгән.

— Насыйров, кабатлап әйтәм: башбаштаклануыгызны, законны бозуыгызны туктатыгыз... Бу карт — грамотасыз бер колхозчы. Совет властена каршы булу аңа нигә кирәк булсын?

Тынлык урнашты. Ул күңелендә минем белән килеште микән, юкмы — белмим. Әмма уйга калган шикелле булды. Нинди уйга? Анысын да белә алмыйм.

— Хәзер нишләмәкче буласыз инде?— дип сорады ул басыла төшөп.

— Нишләмәкче буламы? Минем бу кешене азат итәргә дә, сезне хөкөмгә тартырга да вәкаләтем юк. Андый хокукка минем житәкчем — республика прокуроры гына ия. Мин күргәнәмне белдерә генә алам. Калганы — аның эше.

— Алай эшли күрмәгез. Тыкшынмагыз дим ич. Монда ни күргәнәгезне, ни ишеткәнәгезне онытыгыз. Кабатлап әйтәм: мин уйлап чыгарган нәрсә түгел. Безне дошманнарга басым ясар өчен кулдан килгәннә эшләргә мәжбүр итәләр. Минем бөтен гамәлемне Казандагы житәкчелек санкцияләгән. Моңа прокурор рөхсәте кирәк түгел. Исегездә тотыгыз, әлегә кешене кулга алып өчен дә. Шуңа күрә безгә комачауламагыз, катнашмагыз. Үзегез хакында уйлагыз. Ә без нишләгәнәбезне беләбез. Монда ишеткәнәгез монда калсын,— диде Насыйров үз сөйләгәнәнә торган саен ныграк ышана барганын белдерергә тырышып.

Ләкин мин дә чигенмәскә карар кылдым инде. Сүздән кире кайту — көчсезлек, ә бу очракта хәтта курку билгесе иде.

— Законсызлык хакында дәмми калырга хакым юк,— дидем мин катгый төстә.— Минем бу карт белән сөйләшүемне биредә утыручылар белә инде. Алар прокуратура нинди чара күрер икән дип кала. Дәмми калу — башбаштаклыкка юл кую, аның арты хәерсез булачак. Мин үземә андый йөк ала алмыйм. Үз җаваплылыгыгызны арттырмагыз, Насыйров. Закон бозуыгызны туктатыгыз.

Чистай төрмәсендә Насыйров белән шулай сөйләшкәч, без аерылыштык. Тагын үземнең хәл-әхвәл. Лейбович һәм мин.

Казанга кайткач, мин боларның һәммәсен бәйнә-бәйнә республика прокуроры Е. М. Лейбович исеменә доклад язмамда баян иттем. Ул, аны укыгач, миннән:

— Монда тасвирланган фактлар дәресе?— дип сорады.

— Кулга алынган кеше шулай сөйләде. Ә НКВДның район бүлегә башлыгы Насыйров үзенең законсыз эш итүен кире какмады,— дип җавап бирдем.

Мине тыңлагач, ул:

— Бик сак булырга кирәк, Вәлиев,— диде.— Бик үткен дәверне үтәбез.

Ул чагында аның нәтижәсенә эһәмият бирмичә, миңа ни әйтергә теләгәнәнә төшенми калдым. Шулай да Лейбовичның сак булырга теләвен, хәтта ваемсыз ук икәнән сиздем. Күрсәң ул әлегедәй башбаштаклык турында беренче тапкыр гына ишетмәгән инде.

Әлбәттә, Лейбович массакүләм кулга алулар турында белми калмаган. Моңы бөтен халык белеп тора ич. «Кара козгыннар» ачыктан-ачык фатирлардан да, эш урыннарыннан, ә кайчак урамнарда да кеше өстенә кеше ташып тора бит. Тик халык НКВД һәм төрмәләрдә ни нәрсә эшләнгәнән белми. Бу — сер. 1937 ел августына республиканың күп житәкчеләре, халык комиссарлары, партия өлкә комитеты әгъзалары кулга алынган иде инде. Ул кулга алуларга санкцияләрен Лейбович биргән очраklar да булгандыр. Бу хакта ул минем белән сүз озайтып тормады, шулай да рапортымны алып калды, ә аны нишләтәсен әйтмәде. Документ ябык характерда булганга күрә, аның икенче нөсхәсен үземдә калдырмадым.

Евгений Михайлович Лейбович мөлаем, аралашучан, хезмәткәрләргә таләпчән холыклы кеше иде. Эшкә җәяү йөри, киём-салымы тыйнак. Жәен-кышын галифе чалбар, күн итек кия. Киёмнәре кыска буена бик килешеп тора. Беренче тапкыр аны 1935 елда үзәбезнең юридик институтны тәмамлаган студентларның төрлесен төрле якка бүлгән вакытта күргән идем. Институт житәкчелеге мине шунда ук фәнни эшкә билгеләп калдырган иде. Эш шунда ки, криминалистика курсы буенча белгеч юк. Ул фәнне укытырга безгә Саратов юридик институты профессоры Г. Ю. Манс килгән иде. Мин аның белән Саратовка китәргә һәм аның кул астында криминалистикадан эзерлек курсы үтәргә тиеш. Әмма Лейбович, комиссия рәисе буларак үз хакимлеген файдаланып, институт житәкчелеге фикеренә каршы төшөп, мине ТАССР прокуратурасында эшләргә калдырды.

— Башта эшләсен әле,— диде ул.— Аннары аспирантурада укыр.

Мин яхшы укый, жәмәгать эшләрендә катнаша идем. Профком рәисе булдым, соңгы уку елында Свияжскида институтыбызга кандидатлар эзерләү курсларын житәкләдем. Ул курсларны 1935 елда 100 дән артык кеше тәмамлады, барысы да институтка кабул ителде. Боларның һәммәсе Лейбович өчен эһәмиятле иде, күрсәң.

— Миңа эш өчен институтта яхшы укыган эзерлекле кадрлар кирәк,— диде ул. Шулай итеп, ул минем беренче житәкчем булып чыкты.

Лейбович мине прокурор сыйфатында Әтнә районына юллады, ә 1937 елның апрель аенда республика прокуратурасының гомуми күзәтчелек бүлегенә күчәрдә. Аңа кадәр 1936 елның июль аенда Сталин (хәзер Идел буе) районы прокуроры А. Х. Ишмаковны ял вакытында алыштырып тордым. Районнарда ике генә хезмәткәр: прокурор белән тикшерүче. Шул вакытта милиция материаллары буенча тәртип бозучылар, алыпсатарларны һ. б. кулга алуға күп кенә санкция бирдем.

Әлегә районнан күчәргәч, халык мәхкәмәсе бер эш буенча аклау карары чыгарды. Бу эш буенча М. Вахитов исемендәге химия комбинатыннан бер эшче хатын-кыз гаепләнгән

иде. Ул сак астында тотылган вакыты өчен комбинат житәкчесенә үзе өчен бер айлык хезмәт хакын түләүләрен сорап мөрәжәгать иткән. Директор аңа, хезмәт хакын кулга алган кешедән түләтергә мөмкин, дип җавап биргән. Әлеге хатын гаризасы белән хезмәт тикшерүе үткәрелде. А. Х. Ишмаков белән мине ТАССР прокуратурасының оператив киңәшмәсенә чакыртып алдылар. Анда прокурорның беренче урынбасары Моратов рәислек итте. Ул көнне Лейбович предприятиеләр эшләп чыгарган продукцияләренең сыйфаты хакындагы исәп-хисап белән Мәскәүгә китәргә әзерләнгән иде. Шуңа күрә тыңлап кына утырды. Тикшергән вакытта шул ачыкланды: акланган хатын стахановчы икән. Ә ул вакытта — 1936 елның жәй-көз айларында «Сталин» Конституциясен бөтенхалык тикшерүе кызган чак. Анда исә совет кешеләренең хокуклары һәм иреге какшамас диелгән.

Муратов миннән кулга алу санкциясен ялгыш бирүемне тануны таләп итте. Чөнки аклану хөкемен беркем бәхәскә ала алмый һәм аңа протест та белдерелмәгән. Күпме генә тырышсам да, мине гаепле дип таптылар. Фикер алышуны йомгаклап, Моратов мине, законсыз эш итеп, стахановчылык хәрәкәтенә тап төшерүче буларак, хөкемгә тартылырга лаек дип белдерде. Янәсе, прокурорларның яңа буыны сабак алырлык булсын.

Лейбович исә, минем хатамны гаепләсә дә, республика прокуратурасы хезмәткәрләреннән берсенең дә Сталин районында булмавы өчен шөйләде. Югыйсә миңа вакытында ярдәм итә алган булырлар иде, янәсе. Ә мин ай буена өч дистәдән артык санкция биргәнмен.

Ары таба Лейбович мине хөкемгә тартырга кирәк түгеллеген әйтте. Нибарысы ике ел эшли, шуңа күрә гаепем прокурорларның алдагы хаталарын кисәтү үрнәге була алмый. Кеше, шул исәптән прокурор да хатадан хали түгел. Ул миңа һәм Ишмаковка шөйлә белдерергә һәм адвокат яллауга киткән чыгымны икебездән түләтергә тәкъдим итте.

Тиздән милиция спекулянтлар төркемен фаш итте, аларга хөкем чыгарылды. Араларында иң элгыры әлеге дә баягы хатын булып чыкты.

Шушы эш буенча гаепләү хөкемен алып, мин Лейбовичка үземә бирелгән шөйләне кире алу турындагы үтенеч белән мөрәжәгать иттем. Тик ул үтенечемне кире какты: имеш, алдагы бөтен эшчәнлегемә сабак булып калсын, имеш, катлаулы мәсьәләләр килеп чыккан шөйтә, Моратов кебек ашыгыч нәтижә чыгаручыларга гыйбрәт алырлык булсын.

РСФСР прокуратурасы 1937 елның сентябрендә ТАССР прокуратурасындагы эш торышына тикшерү үткәрде. Озакламый республика прокуроры Лейбович Мәскәүгә чакыртып алынды. Ул киткәч, прокуратура белән чынлыкта С. Н. Егоров житәкчелек итә башлады. Моңа кадәр ул аның НКВД эшләре (махсус эшләр) буенча урынбасары иде. Ул төнлә эшләүне үз итә иде. 1937 елның декабре башында кичке сизгедә кабинетыма шылтыратты да үзенә керергә кушты. Кердем. Егоров республика прокуроры өстәле тартмаларыннан кәгазьләр бушатып утыра иде. Кайберләрен ерткалап ташлады, ә кайберләрен читкә өя барган. Мине күргәч, читтәге кәгазьләрдән берничә битне алып миннән:

— Бу нинди документ? — дип сорады.

Танып алдым инде: Чистай төрмәсендәге теге сакалы көйдерелгән мәхбүс карт эшен тикшергән Насыров турында Лейбовичка язган рапортым. Шундук ризасызлыгымны белдерергә ашыктым.

— Шундый житди документка ничек игътибар итмәгән икән? Бер дә яхшы түгел, — дидем.

— Бу хәл дәрәсеме? — дип сорады Егоров.

— Барысын да булганынча язган идем, — дидем мин.

Егоров минем рапортка кызыл карандаш белән: «Ип. Бондарь, тикшерергә. Гаеплеләрне җаваплылыкка тартырга», — дип язып куйды.

Бондарь — Идел буй хәрби округының Татарстан АССР буенча хәрби прокурорның ярдәмчесе. НКВД хезмәткәрләре эшен ул вакытта бары тик хәрби прокурорлар гына тикшерә ала иде. Егоровның гамәленә мин канәгать калдым: рапорт нәтижәсез калмас, гаделлек тантана итәр, дип ышандым. Ләкин каты ялгышканмын. Яшьлегем аркасында керәреннән алда чыгарымны уйлап житкермичә, Лейбовичның тел төбенә төшемми калганмын.

...Инде менә Корбанов, НКВДга кул күтәрергә баздыңмы дип, теге рапортым белән битемне яңаклаган мәлдә аңладым инде: НКВД белән Хәрби прокуратура бер-берсенең кулын юа икән. Карга күзен карга чукумый шул.

Ул рапортны язганымга бер елдан артып киткән иде инде. Әлеге арада НКВД органнары хокук кысаларына сыймаган эшләрен давам иттерделәр. Башбаштаклык прокуратураның үзенә дә кагыла, каныга башлады. Республика һәм районнар прокуратурасы хезмәткәрләренең байтагын, язганымча, «халык дошманнары» дигән келәймә сугып, кулга алдылар. Әлбәттә, халык прокуратураның ничарадан бичара икәннән аңлый, белә алмады, югыйсә «Сталин конституциясе» нигезендә, ул законлылыкны кырыс, тайпылышсыз рәвештә тәмин итәргә, канунга сыймаган һәртөрле башбаштаклыкның тамырына балта чабарга тиеш бит. Шул исәптән милиция, суд, НКВД эшчәнлегендә чагылганнарына да. Ни аяныч, Конституция нигезендәге халык мәнфәгатенә хезмәт итәргә тиешле идеяләргә Сталин һәм аның иярченнәре үзләре үк тышаулап, кыршаулап куйган иде шул инде.

Бактың исә, НКВДның кечкенә генә Кызыл Йолдыз районы бүлегендәге Насыров кебекләр аерым кешеләр язмышына үләксәгә шатланган козгын кебек карау хокукына ия булганны, зур НКВД үз тырнакларын зур илнең бугазына тын да алалмастай рәвештә батырган икән инде.

Урысчадан
ӘХӘТ ГАФФАР тәрҗемәсе.

(Дәвамны бар.)

КАРАТМӘН АВЫЛЫ

Жәмһүриятебезнең Яшел Үзән районында Каратмән дигән борынгы бер татар авылы бар. Авыл кырыеннан гына Каратмән исемле инеш тә агып ята. Каратмән исеме тарихи чыганаclarда шактый гына күзгә чалына. Әмма, Каратмән сүзенең мәгънәсе нидән гыйбарәт соң? Мәгълүм булганча, болгар чорында барлыкка килгән авыл исемнәрендә «кара» атамасы шактый кулланыла. Мәсәлән: Кара Борнаш, Карашәм, Карамалы, Караталга, Карадуван, Кара Әхмәт, Кара Чишмә һ. б. «Кара» сүзе әлбәттә бу очракта төс мәгънәсен генә аңлатмый, бәлки ниндидер башка мәгънәгә иядер. Мәсәлән: «кара», «уяу бул» мәгънәсенә ия булуы бик мөмкин. Төмән атамасы кайбер чыганаclarдан мәгълүм булган «мең» төшенчәсен генә аңлатмый, ул күп очракларда кеше исеме буларак та кулланыла*. Шуларны истә тотып Каратмән атамасының асылда Каратөмән булуына бернинди дә шөбһә булырга тиеш түгел. Әлбәттә, бу кеше исеме һәм бу кешенең әле әйтеп үтелгән авылга нигез салуы да һичшиксез.

Шул ук вакытта югарыда китерелгән Карашәм атамасы бернинди дә кара шәм мәгънәсен аңлатмый, ул да булса кеше исемнәре (Карашәһиәхмәт, Карашайәхмәт, Карашәһмөхәммәд) булырга мөмкин. Шуны өстәп, һәркемгә дә мәгълүм бу елларда, гомумән хәзерге вакытларда да татар халкында кеше исемнәрен кыскартып әйтү очраклары шактый гәмәлдә кала бирә.

13—14 гасырлардагы тарихи чыганаclarдан мәгълүм булганча, күп очракларда авыл атамалары, авылга беренче нигез салучыларның исемнәре яки кушаматларына бәйле. Бу очракта Каратмән авылына нигез салучы, әлеге авылга беренче булып килгән төркемнең башлыгы Каратөмән бабай булып. Каратмән авылының оешуы чама белән 1236 елларга туры килә, чөнки бу вакытларда Идел буе Болгар монгол юлбасарлары тарафыннан яуланып алына һәм урынлы халыкның шактый гына өлеше коллыкка эләкмәс өчен тау ягы урманнарына күчеп китергә мәжбүр була һәм шул урыннарда хәзер безнең көннәргә кадәр яшәп килгән авыллар калкып чыга. Авылда елгалардан: Чишмә, Бакыр, Кече, Мәхмүт боты, Дүрмән, Сөсер, Чыршылык, Питиялка, Мүклеп, Озонбы; басулардан: Арьяк басу, Кече басу, Киртә почмагы, Алпут басуы, Рәшәткә өсте, — дигән борынгы атамалар сакланган. Авыл халкының төп шөгыле игенчелек, терлекчелек, чолыкчылык, чыпта сугу, сунарчылык хезмәтләреннән гыйбарәт булган.

Бөек Октябрь инкыйлабына кадәр авылда бер агач мәчет эшләп килә. Әмма татар авылларының башка мәчетләре белән беррәттән бу мәчет тә (1933—1953 елларда) И. Сталин алып барган репрессия елларында яндырыла. Бәхеткә каршы, аның көмеш ае авылның Әгълетдин Багавиев исемле кеше тарафыннан яшереләп куела һәм хәзерге көннәргә кадәр гәмәлдә булырлык хәлдә сакланган. 1985 елда жәмһүриятебездә иң беренчеләрдән булып Каратмән авылында яңа агач мәчет салына. Әлбәттә, мәчет салу зур тырышлык һәм финанс чыгымнары таләп итә. Бу мәчет авылда әйдәп йөрүче, авылның абруйлы аксакалы, имам-хатыйб вазифаларын башкаручы Нигъмәтҗан хәзрәтнең зур тырышлыгы белән салынды. Яше туксаннан узып китсә дә, Нигъмәтҗан хәзрәтнең күңеле көр, акылы зирәк, ул үз вазифаларын бик зур тырышлык белән үтәп килә һәм Каратмән авылында иң абруйлы, иң мөхтәрәм аксакаллардан санала. Озак еллар буе Каратмән авылы кешеләре бигрәк яз, көз айларында юлсызлыklarдан иза чигәләр иде. 1994 елны авыл уңган эшмәкәре Фидиль Багавиевның зур тырышлыгы белән авылга асфальт юл салынды. Хәзерге Каратмән авылы әллә ни зур булмаса да, аның икътисады тотрыклы, чөнки халык монда эш сөючән һәм үзенең яшәешен эшләп тәмин итә.

ГАБДРАХМАН ХАФИЗОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

* Хафизов Г. Г. Әжем. Мирас. № 10. 1996 ел.

ЯЗМЫШНЫ ЖИҢЕП...

Татар халкы үзенең бөөк һәм ахыр аянычлы тарихыннан чыгып, шуңа мәгълүм бер нәтижә ясап булса кирәк, «Язмыштан узмыш юк», дигән канатлы гыйбәрәсен тудырган. Кызганычка каршы, күп очракта бу әйтем үзен аклый, көрәшкәгә көч, теләк, ни-ят булмаганда яисә мескенлегенә, көчсезлегенә аклау өчен таяныч та була ала. Та-тар тарихы менә бу «алдан күрүчелеккә» баш бирмәгән, язмышның, кара көчләрнең басымы нинди генә көчле булмасын, сынмаган, сындырылмаган, тез чүкмәгән олы шәхесләрне белә. Саный-атый китсәң, алар күп. Шулай да бу очракта күңелгә, телгә беренче чиратта олы каһарманыбыз Гаяз Исхакый исеме килә.

Ярты гомерен туып-үскән жиреннән читтә уздырып, туган туфрагына аягын куяр-га гажиз булып, чит-ят кавемнәр арасында яшәве белән фажигале, шул ук вакытта бер сайланган юлыннан читкә тайпылмавы, соңгы тамчы сулышына чаклы халкына, иде-алына, реалистик әдәбиятка тугрылыгы белән бәхетле язмышлы шәхес турында соңгы унъеллыкта шактый күп язылды. Аның милли, ижади, шәхси батырлыгы белән хис-си соклану чоры узып, Г. Исхакый ижатын, биографиясен, тормышын өйрәнүнең жит-ди дәверенә кереп барабыз шикелле. Бу юлның нигез ташларын инде арабыздан киткән мөхтәрәм Ибраһим Нуруллин, Һәнүз Мәхмүтовлар салса, аларның эшен Лена Гайнанова, Әхмәт Сәхапов, Мансур Хәсәнов, Резеда Ганиева, Флун Мусин кебек бу из-ге эшкә бөтен барлыкларын, вакыт вә сәләтләрен биргән фидакарь шәхесләр дәвам ит-терә. Аның ижаты буенча докторлык, кандидатлык диссертацияләре якланды. Фәнни-гыйльми методиканы, бигрәк тә методологияне алдап булмый, аларның еллар дөва-мында табылган, эзгә салынган, чарланган мантийкәлары бар. Әүвәл беренче, тышкы бәйләмәләр туа, аннан шәхеснең тормышына, мәжмугаи хәленә, ниһаять, ижатына ка-раган материалларны туплау, халыкка ирештерү эше башлана, шуннан соң гына оза-к елларга, бәлки, гасырларга сузылачак житди фәнни тикшеренүләр башлана, гому-миләштерелгән хезмәтләр туа. Ә. Сәхаповның «Исхакый ижаты»¹, «Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты»² исемле китаплары шул юлда олы казаныш һәм тиз генә узып китә алмаслык үр булдылар. Галимгә беренчел, эмпирик материалны туплау белән нәтижә ясауны, гомумиләштерүне бергә алып барырга туры килде. Ә инде Флун Му-синга «Гаяз Исхакый (тормышы һәм эшчәнлеге)»³ исемле монографиясендә беркадәр жиңелрәк булгандыр, чөнки инде таяныр жирлек, кәгазьгә төшерелгән биобиблиогра-фик кулланмалар, акланган, расланган язмалар бар. Һәм, ниһаять, тагын бер хезмәт басылып чыкты: Х. Й. Миңнегулов «Исхакый мөһажирлектә» (1999)⁴. Китапны Та-тарстан Республикасы мәгариф хезмәткәрләренең белемен күтәрү һәм яңадан хәзерләү институты бастырып чыгарган һәм рәхмәтле автор хезмәтен шул институт-ның 70 еллыгына тәвәккәлләгән. Димәк, китапның юнәлешен, эчтәлеген, бирелеш рәвешен билгеләгән адресы бар, ул — мәктәп, татар теле һәм әдәбияты укытучыла-ры. Тәгаенлек аның эчтәлеген, язу алымын, телен билгеләгән, үзәккә алынган әсәрләрне сайлап алуны да билгеләгән, ачыклаган. Хатыйп ага Миңнегулов макса-тына яраклы рәвештә ачык, төгәл, аңлаешлы телне сайлаган.

Бу очракта ике мөһим вазгыятьне истә тоту әһәмиятле дип уйлыйм. Беренчесе, әлегә чаклы әйтелгәннәргә кабатламыйча үз фикереңне калкытып кую, үз ыза-ныңны табу. Беренчелеккә, тоташ гыйльми ачышларга дөгъва итмәстән, галим Гаяз Исхакыйның мөһажирлек дәвере турында үз сүзен әйтүгә ирешкән. Икенчедән, гадәттә язучының туган иленнән читтә яшәгән чоры турында сүз барганда, күбрәк аның ижтимагый-сәяси эшчәнлегенә, тарихи парчалары, бастырыксыз салам кибәне төсле дөнья буйлап сибелгән, чәчелгән халкын берләштерү юнәлешендәге милләтпәрвәрлегенә, газета-журнал, календарьлар чыгаруына игътибар бирәләр. Дөрес, Г. Исхакый эшчәнлегенә бу ягы да галимнең сүз уңаеннан читтә калмый. «Әдип беренче килүендә Көнбатыш Аурупада биш елга якын тора. Берлинны ул төп яшәу урыны итеп сайлый... Икенче мәртәбә Аурупада яшәу дәверендә әдип үзенең ижтимагый-сәяси эшчәнлеген тагын да арттыра. 20—30 еллар аралыгында аның та-рафыннан Варшава «Прометей» оеша. Идел-Урал, Төркестан, Кавказ, Кырым, Ук-раина һәм кайбер башка халык вәкилләрен үз эченә алган бу хәрәкәтнең төп макса-тын милләтләрнең бәйсезлегенә өчен көрәш идеясе тәшкил итә»⁵.

Шул ук рухта Г. Исхакыйның «Милли юл», «Яңа милли юл» журналларына, «Милли байрак» гәжитендәге хезмәтенә, гомумән, ижтимагый эшчәнлегенә шактый туры һәм тәфсилле бая бирелә, ижатының күптармаклы (әдәби, сәяси, ижтимагый, публицистик, гыйльми, тәржемәчелек, педагогик һ. б.) булуы ассызыклап үтелә. Әмма тикшерүче Г. Исхакыйның беренче нәүбәттә талантлы язучы, мөһажирлек дәверендә дә халык язмышы, милләт киләчәгенә өчен яшәгән олы сүз остасы икәнен онытмый, төп игътибарын шул тарафка юнәлтә.

Шунысы үзгәчәлекле, бу чорда ул әдәби, публицистик, сәяси әсәрләрен төрек, урыс, поляк, алман, француз телләрендә ижәт итә, ошбу материалларның, мәгълүмат-ларның күбесе кирәгенчә өйрәнелмәгән, тиешенчә барланмаган. Жәмләдән, Г. Исха-кий «Татар кызы» (1943), «Хәят юлында» (1946), «Тәүбә иткән хатын» (1946—1948) кебек әсәрләрен төрек телендә ижәт итә.

Г. Исхакый мирасының иң төп һәм күренекле өлеше татар әдәби телендә иҗат ителгән. Галим әдипнең шул чорда язылган «Дулкын эчендә» (1920), «Жан Баевич» (1923), «Локман Хәким» (1923), «Өйгә таба» (1922), «Олуг Мөхәммәд» (1948) әсәрләренә киң туктала. «Аларда халкыбыз тарихының мәһим күренешләре, кайгы-шатлыклары, җәһәт-төләкләре сәнгати яктан калку һәм үтемле гәүдәләнеш тапкан. Бу әсәрләрдә без әдипнең көчле рухын да, уй-хыялларын да, Ватанын сагынып җирсүен дә ачык тоябыз»⁶, — дигән сүзләре белән килешми мөмкин түгел.

Галим гомуми бәя белән чикләнмичә, һәр әсәрнең эчтәлек юнәлешенә, каһарманнар галереясына, сурәтле фикерләү байлыкларына үтеп керергә тырыша. Аерым алганда, «Көз» повестен сәнгатьлелек нисбәтеннән баяләве уңай тәэсир калдыра. «Г. Исхакый — психологик портрет остасы. Бу әсәрнең ул төп каһарманнарның халәте рухиясен, күңел каршылыкларын гәҗәп матур итеп бирә... Г. Исхакый, күп кенә башка әсәрләрендәге кебек, бу повестендә да хатын-кыз рухын тирәнтен тоеп, аларны хөрмәт белән тасвирлый. Нәфисә һәм Гөлсем — һәм кыяфәтләре, һәм күңелләре белән матур, күркәм кешеләр. Аларда тою, кичерү, хәтер көчле»⁷.

Чыннан да, Г. Исхакый хатын-кызда күбрәк яхшы, изге, аналык сыйфатларын күреп, шул билгеләргә үстәреп, вакыты белән күпертеп, үрнәк өлгә алырлык идеал образлар иҗат итүгә омтыла. 1915—1919 елларда, ягъни Беренче Бөтендөнья сугышы, 1917 ел борылышы һәм гражданнар сугышы чорында Казанда, аның тирәсендә барган вакыйгаларны эченә алган «Дулкын эчендә» драмасының үзәк фигурасы, изге жан Разия Г. Исхакый каләмә тудырган Галия, Зөләйха, Сәхипҗамал образларын тулыландыра. Тумыштан килгән, милли җирлектән сеңгән нәзакәт сыйфатлар кырыс, сынык чынбарлык, җәбер-зомым белән тулы дөнья низагчыларына бәрелеп чәлпәрәмә килә.

Х. Миңнегулов мөһажирлектә туган ярым тарихи, ярым документаль әсәрләргә тикшерүгә зур урын бирә. Аерым алганда, «Өйгә таба» повестен, «Олуг Мөхәммәд» драмасын өйрәнгәндә автор тирәлеккә, чорның гамәли-нисбәти үзенчәлекләрен ачуга, мохитны күрсәтүгә зур әһәмият бирә. Бу әсәрләрендә Г. Исхакый миллиәт азатлыгы, дәүләтчелек, төрки халыкларының бердәмлегә мәсьәләләрен аеруча кискен калкытып куя. «Олуг Мөхәммәд» драмасы «Г. Исхакыйның ярты гасырга сузылган күпкырлы иҗат юлындагы күләмле, соңгы әсәре, бай тәҗрибә туплаган 70 яшьлек әдипнең килер буыннарга мәгънәви васыяте, бәйсезлеккә ирешүнең, гадел милли дәүләт төзүнең, имин тормыш коруның сәнгати бер программасы, хыялы бер үрнәге»⁸.

«Яңа милли юл» журналына багышланган «Азатлык көрәшенең мөнбәре» бүлегә башкалардан аерылышарак торса да, гомуми композицияне бозмый, чөнки ошбу журналда Г. Исхакый әсәрләре басылган, әдәбият проблемалары күтәрелгән.

Х. Миңнегулов әсәрләргә эчтәлеген, вакыйга канвасын коры сөйләү юлына төшмәскә тырыша, теге яки бу әсәргә багышланган һәр бүлекнең гомуми проблемасын билгеләргә омтыла. Мәсәлән, «Өйгә таба» әсәренә багышланган «Уяну һәм асылга кайту» дип исемләнгән бүлекне ул Дәрдемәндтән алынган эпиграф белән башлап җибәрә һәм аның фикерен дәвам иттереп болай дип яза: «Ватан һәм кавем, ил һәм халык... Адәм балалары өчен бу төшенчәләрнең һәр икесе үтә дә газиз, үтә дә якын. Алар, Сиам игезекләре кебек, бер-берсе белән үзара тыгыз мөнәсәбәттә. Әмма Вакыт галиҗәнәбларының хәлиткеч мизгелләрендә инсан беренчелекне кавемгә бирә. Ни өчен?» Шул сорауга җавап эзләп, автор яһүдиләр, гарәпләр, төрки халыкларының ерак һәм якын тарихына күз салып, шундый нәтиҗәгә килә: «Иң мәһиме — халыкның инкыйразга бирелмәве, аның үз асылын саклавы»⁹.

Дерес, мөхтәрәм Хатып аганың «Өйгә таба» дигән күп мәгънәле, символик исемне бик үк өнәп бетермичә, әсәрне «Уяну һәм асылга кайту» дип исемләргә тәкъдим итүен җитди кабул итүе кыен. Яисә тарихта кабатланулар, охшашлыклар, үзара якын вәзгыятьләр булып тора кебек гадәти һәм мәгълүм фикерне раслау өчен Америка галиме Кэтрин Р. Култерның гомеопатик препаратларны анализлауга багышланган әсәренә мөрәҗғәгать итүе дә, эрудицияне күрсәтү өчен генә икәнлеген күренеп тора. Болай да мәгълүм ич инде.

Тулаем алганда, Хатып Миңнегулов файдалы, кирәкле хезмәт язып, Г. Исхакый иҗатын, бигрәк тә аның мирасын бербөтен, системалы тикшерү юлында җитди адым аскаган.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Сәхапов Әхмәт. Исхакый иҗаты. — Казан, Татар «Мирас» китап нәшрияты, 1997, 367 б.

² Сәхапов Әхмәт. Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты. — Казан, Татар «Мирас» китап нәшрияты, 1997, 527 б.

³ Мусин Флун. Гаяз Исхакый. — Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1998, 190 б.

⁴ Миңнегулов Хатып. Исхакый мөһажирлектә. — Казан, «Заря — Таң» нәшрияты, 1999, 83 б.

⁵ Шунда ук, 5, 76б.

⁶ Шунда ук, 13 б.

⁷ Шунда ук, 19 б.

⁸ Шунда ук, 55 б.

⁹ Шунда ук, 34 б.

БУЛАТ ГАЛИ,

Казан дәүләт университеты аспиранты.

ГАЛИМ- ОСТАЗ САБАКЛАРЫ

Мин Казан Дәүләт Педагогика Университетының читтән торып уку бүлегенең 3 нче курсында укыйм. Педагогика фәннән без үз ана телебездә — татар телендә өйрәнәбез. Бу фәнне безгә остазыбыз, педагогика фәннәре докторы, профессор, МАПСН академигы, Әнвәр Нуриәхмәт улы Хужинәхмәтов укыта. Педагогика фәннән үзләштерүдә безгә бигрәк тә аның үзе язган дәреслек-китаплары ярдәм итә. Әле күптән түгел генә аның ике китабы: «Мәгърифәт йолдызлыгында», «Мәгариф тарихы һәм фәлсәфәсе» исемендә чыккан лекцияләр курсы басылды.

«Мәгърифәт йолдызлыгында» китабында татар халкының иҗтимагый уяну тарихында үзенең олы хезмәтләре белән урын алган, гомерен халыкны агартуга, аның мәдәниятын күтәргүгә багышлаган, әдәби, тарихи, педагогик эшләре, татар телен гыйльми калыпларга салуы, кагылы-сугылуына карамастан олы максатларына барган фидакары галим Каюм Насыри милләттәшләренә рухи хәзинәсендә кыйммәтле асылташларның берсе икәнлеген күрсәткән. Галимнең хезмәтләре әле дә булса кирәкле, файдалы, бүген дә өйрәнелә һәм укыла.

К. Насыри рус халык мәктәбенең нигезен салучы, рус педагогикасының атасы К. Ушинскийның замандашы була.

Казан мәктәпләре эшенә, татарлар арасында педагогик фикер үсүгә К. Ушинскийның йогынтысы зур була. Ул килчәк буын укытучыларына үзенең бик күп фикерләрен, бигрәк тә хәтер, диктат, кызыксыну, фантазия язып калдыра.

К. Насыри рус мәдәниятын якин күрә һәм татар халкын рус милләте халыклары белән якынлаштыру ягында тора.

Шулай ук бу китапта татар халкының бөек шагыйре Габдулла Тукай турында да истәлекләр язылган.

«Мәгърифәт йолдызлыгында» китабында шулай ук яңа тип уку йортлары — мәдрәсәләр турында бик күп язылган. Мондый уку йортларының беренче чәчәкләре дип, Казандагы «Мөхәммәдия», Арча якларындагы «Кышкар», Уфадагы «Галия», «Хөсәения» мәдрәсәләрен атау бик дөрес булып иде. Алар татар халкының горурыгы булган зур шәхесләр тәрбияләнеп чыккан. Иң мәшһүр һәм атаклы мәдрәсәләрнең берсе булып, милли университет вазифасын үтәгән «Мәдрәсәи Мөхәммәдия» мәдрәсәсе тора. Аны җитәкләүче мәгърифәтче булып Галимҗан Баруди торган. Бу китапта аның турында бик күп мәгълүмат бирелгән.

Анда шулай ук татарлар арасында фәнни белемнәргә халык арасында тарату буенча зур эш алып барган галим һәм педагог Шәмсетдин Күлтәси турында да бик күп язылган.

«Мәгърифәт йолдызлыгында» китабында шулай ук кызлар мәктәпләре һәм аларны ачучылар турында бик тирәнтен итеп язылган. Иң беренче татар кызларына яңа төр уку йортлары ачучы, үзенең тәҗрибәсен халкыбызга бик кирәкле булган белемле, тәҗрибәле мөгаллимә — Ләбибә Хөсәения. Ул Казанда кызлар укыту өчен махсус мәктәп салдыручы да. Фатиха Аитова мәктәбе турында да китапта бик җентекләп язылган. Ул чорларда яшәгән тәҗрибәле мөгаллимнәрнең эшләренә мәдхия җырларлык! Бу мәктәпләрдә укып белем алган укытучылардан Зәйнәп Исмәгыйлева-Гыйззәтуллина, Биби-Әсма Даутова, Әминә Вәлиева-Хәмитова, Әминә Галиева, Рәбига Мөзминова, Зәйнәп һәм Гөлсем Сабитовалар, Разия Шакирҗанова-Бәхтияреваларның биографияләре, балалары, кайда укулары һәм укытулары турында белдек. Шулай ук китапта Ләбибә һәм Фатиха ханым Аитова мәдрәсә-мәктәпләрен тәмамлаучы бик күп хатын-кызлар турында язылган.

Татар халкының җәүһәрләре — җырчы һәм композитор Сара Садыйкова, татар музыка сәхнә сәнгатен үстерүгә зур өлеш керткән Мәрйям Рахманкулова, шагыйрә һәм бик күп бәетләр авторы Маһруй Мозаффария. Үткән авыр заманнарда фидакарлык күрсәткән бу шәхесләрнең ул чакта әле бик яшь булган, ләкин наданлык караңгылыгында яшәтелгән халкыбызга җиткерү өчен олы мәгърифәт йолдызларының хезмәт нәтиҗәләре, якты нур булып әби-бабадан әти-әнигә, улга-кызга, алардан оныкларга — олы буыннан яшь буынга тапшырыла килә һәм әле дә мәгариф үсешенә ярдәм итә. Болар турында милли татар орнаменты белән коймалап алынган һәм бик күп фотолар белән бае-тылган «Мәгърифәт йолдызлыгында» язылган.

Менә хәзер минем кулларымда «Мәгариф тарихы һәм фәлсәфәсе» исемендә чыккан лекцияләр курсы.

Бу китап буенча без мәгариф тарихының барлыкка килүе һәм үсеше, колбиләүчелек, феодал җәмгыятьләрдә, монополистик капитализмга кадәр чорда, француз буржуаз революциясе чорында тәрбия, мәктәп һәм педагогик фикерләр турында бик күп нәрсәләр белдек. Шулар чорларда яшәгән алдыңгы карашлы фикер ияләре Витторино да-Филтре (1378—1446), Ф. Рабле (1494—1553), инглиз философы Дж. Локк (1632—1704), 18 нче гасыр француз мәгърифәтчесе Ж. Ж. Руссо (1712—1778), К. А. Гельвеций (1715—1771), Д. Дидро (1713—1784), чех педагогы Ян Амос Коменскийның (1592—1670) биографияләре һәм аларның бала табигате, аны тәрбияләүнең максаты, юллары һәм чаралары турындагы якты уй-фикерләре белән таныштык.

Педагогиканың үсешенә бигрәк тә Ян Амос Коменский (1592—1670), Швейцария педагогы И. Г. Песталоцци (1746—1827), немец педагогы А. Дистервергның (1790—1866) хезмәтләре һәм педагогик эшчәнлек тәҗрибәләре зур өлеш керткәнлекләре бик ачык һәм аңлаешлы итеп ачып салынган.

Педагогика теориясе үсешенә чит ил педагоглары гына түгел, ә Россиянең прогрессив педагог һәм мәгърифәтчеләре керткән казанышлар да бик зур.

Л. Н. Толстой (1828—1910), Н. И. Пирогов (1810—1881), К. Д. Ушинский (1824—1870), И. Н. Ульянов (1831—1886), А. С. Макаренко (1888—1939), Н. Г. Чернышевский (1828—1889), Н. А. Добролюбов (1836—1861) шулар чорларда яшәгән иң алдыңгы педагогик фикерләр, алдыңгы карашлы кешеләр булганнар. Шулай ук В. Г. Белинский (1811—1848), А. И. Герцен (1812—1870), А. Н. Радищев Россиядә мәгариф үсешен үстерүдә бик зур өлеш керткәннәр. Алар турында китапта бик тәфсилләп һәм кызыклы итеп язылган.

«Мәгариф тарихы һәм фәлсәфәсе» лекцияләр курсына шулай ук безнең татарлардан чыккан алдыңгы мәгърифәтчеләрдән педагог һәм азучы Каюм Насыри (1825—1902), Г. Ибраһимов (1887—1938) хезмәтләре аерым урын алып тора.

Китапта К. Насыринның иҗат иткән хезмәтләре турында да бик җанлы итеп сурәтләнгән. Аның мәгърифәтчелек идеяләре Г. Ильяси, З. Бигичев, Ф. Халиди, Г. Камал, Г. Тукай, М. Гафури, Ш. Камал, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов кебек татар халкының алдыңгы кешеләренә әсәрләр язарга ярдәм иткән.

Шулай ук китапта мәшһүр мәгърифәтчеләребезгә дә бик зур урын бирелгән.

Уналтынчы лекциягә «Татар халык педагогикасында тәрбия» дигән исем бирелгән. Анда халык педагогикасының яшь буынны тәрбияләүдә роле күрсәтелгән. Татар халык педагогикасында өлкәннәр тарафыннан балаларда, кече яштан ук гайләдә, күршеләр, авылдашлар һәм хезмәттешләр белән яхшы мөгамәләдә, дус-тату яшәү үрнәкләре тәрбияләүгә зур әһәмият бирелә. Тәрбия чаралары турында бу китапта гади телдә аңлаешлы итеп язылган.

Бу ике китап: «Мәгърифәт йолдызлыгында», «Мәгариф тарихы һәм фәлсәфәсе» яшь буынны тәрбияләүче маяк булып, һәр укытучының, тәрбияченең китап киштәләрендә торырга тиеш.

РӘМИЛӘ ШАКИРОВА,
Арча районы, Шурабаш урта мәктәбенең
математика укытучысы.

Табиблык сәһне нигезләре (ТРАКТАТ)

آق ئەزىم اَك اَرەم اَفِسْتِي

Ак әрем гарәпчә — закунуш-шәех, румича — әфсинтийүн, фарсыча — мәрвә диләр.

Ак әрем бик куәтле вә хуш исле үлән булып тәме бик ачыдыр. Әрем илә бәндәләрне вә хайваннарны да дөвалыйлар. Мүкауиәт, ягъни куәт бирүче вә мүнәббихәт (уятучы) үзлегә бар. Хөммә, ягъни бизгәк зәхмәтенә, таррадүл дидан, ягъни әчтәге суалчаннарға, кортларға, мукийзатә рухем, ягъни аналыкны уятучы вә күрем килмәгәндә гәжәп файдалы үлән. Яшь әремне чәй кебек пешереп эчсәң, хөммә зәхмәте сезне ташлап китәр. Хөммә зәхмәте вакытында — тундыра, аннан соң бик әсселек пәйда була, кыздырыр, сусатыр вә тел өстенә ак нәрсәләр пәйда булыр. Бизгәк иясенең йөрәгә еш тибәр, башы авыртыр, йокысы тынычсыз, сидеге кызгылт-сары төскә керер.

Һәр авыруның сәбәбенә күрә Аллаһы Тәгалә дөвасын да биргән. Бер чүлмәк кайнар суга ике үч әрем салып чоланга куеп, бер көн төнәтергә кирәк. Икенче көнне аны сөзеп без әйтеп киткән авырулардан һәр ашау алдыннан яртышар чынаяк итеп «Бисмиллә» әйтеп эчәсез, авыруыгыз бетеп китәр яки берәз тирләү илә әгъзаларыгызны ташлап чыгар.

Ошбу дөваны кулланыр алдыннан, шифасы тисен өчен, ошбу доганы укырга кирәк:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنِّي تَوَكَّلْتُ
عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ
أَخَذَ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

«Бисмилләәһир-рахмәәнир-рахийм. Иннии тәүәккәлтә гәләлләаһи раббийи үә раббикүм мәә миң дәббәтин илләә һүвә әхыйзүн бинәә сыйәтиһә иннә Раббийи гәләә сыйраатыйм-мустәкыйм».

مونچا مۇنچا حَمَام

Мунча гарәпчә — хәммәмүн. Мунча — бик күп чирләрне дөвалау урыны. Монда каймыгуларны, әчне утырту, суык тиюне буыннар сызлауны, әдәүиәи мүкавиәт, ягъни төрле әгъзаларға куәт вә сыйхәт бирүче, ныгытучы, яшәртүче бер бина.

Барча әгъзаларға шифасы тисен өчен, мунча керүнең серләрен һәркем дә белеп бетерми. Авыруга карата шифасы дигәндәй, себеркеләр арасында — каен, имән, юкә, чыршы, миләш, гөлбадран, хәтта кычыткан себеркесе дә файдаланыла.

Себеркенең фәйдасы нәрсәдә? Чабыну — тән тукумаларына куәт бирә. Әгъза-

ның кай жирен чабасың, чапкан жирнең урынындагы каннарны кузгатып хәрәкәткә китерә вә куәтләндерә. Билгеле бер вакытарасында янә эссе җибәрәп чабынсаң, адәмнең барча әгъзаларына тәэмир итеп, йөрәк тибешен артык та, ким дә итмичә йөрәккә шулай ук куәт китерер. Йөрәк куәтләнгәч аның тибеше дә бер хәлдә, бер дәрәжәдә озак торыр. Бу икенче кат чабынганнан соң адәмнең тәне һәм каны, әгъзалары йоклаган халәтеннән чыгып мütәнәббих, ягъни уянырлар. Тагы мүнәббихе бәһ, ягъни җенси әгъзаларга куәт бирер, дәртне уятыр, нәсел орлыгын күп ясауга сәбәп булыр.

Каен себеркесе — тән вә буыннар сызлаганда сихәт бирә, тәнне бик яхшы чистарта, һәртөрле яраны, тырналган урыннарны тиз төзәтә, тынычландыра, кәефне яхшырта, сулыш юлларын киңәйтә.

Имән себеркесе — тән тиресе майлы булган бәндәләр өчен әйбәтрәк, ул тәнне тыгыз итә, ялкынсынудан саклай, кан йөрешен тәртипкә китерә.

Юкә себеркесе — баш авыртуын бетерә, бөөр эшчәнлеген көйли, тирләүне тизләтә, әгъзаларга тынычлык бирә, жәрәхәтләрне дөвалый, көчне кайтара.

Кычыткан себеркесе — буыннар, бил, аяклар, куллар яки башка әгъзалар сызлаганда кулланыла. Чабынып төшкәннән соң аның суына аякларны тыгып утыру да мугаррикат, ягъни тир чыгарып авыруларның күбрәге зарарлы катнашмалар булу сәбәпле, ул бозык катнашмалар шушы тир белән каннан чистартылырлар. Суык тигәннән пәйда булган авыруларның күбесе, әлбәттә, тир белән чыгарылыр. Мунчадан чыккач, тирләтүче үләннәр илә: юкә чәчәге, мәтрүшкә, сары мәтрүшкә, кура җиләге, мүк җиләге белән чәй эчү әгъзаларга күп шифа бирә.

Мунчаның шифасы тисен өчен, мунчага кергәндә вә чыкканда ошбу доганы укырга кирәк:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُمَّ إِنِّي
أَسْأَلُكَ الْحَفْوَ وَالْعَافِيَةَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ

«Бисмилләһир-рахмәәнир-рахим. Әллааһүммә инни әсәлүкәл-гәфүә үәл гәфийәтә фид-дүньйәә үәл-әәхыйрати».

نَنُمُورْت شОМЫРТ نَنْبَرَةُ الْكَرْزِ

Шомырт агачы — гарәпчә шәжәрәтүль-кәрази. Шомырт агачы мәгълүм агач. Галәмнең төрле атрафларында үсә. Аны елга буйларында, урман авызларында күрергә була. Май урталарында чәчәк ата. Биәклегә 8—10 аршиннан да артыграк булырга мөмкин. Кайрысы кара-соры, шомә. Яфраклары ачык-яшел, сузынky, кырыйлары очлы пычкысыман. Чәчәкләре ак, биш буынтыклы. Җимешләре — шарсыман, кара, татлы, авызны бөрештерә, төше — йомры вә каты. Җимешләре август-сентябрь айларында өлгерә.

Дәва өчен шомыртның өлгереп җиткән җиләкләрен хәзерлиләр. Шомырт җиләкләрен илтиһабә мигдә, ягъни ашказанының бозылуы вакытында кулланылар. Шулай ук исһал, ягъни берәүнең гадәтеннән артык эче йомшап, сыек вә кайчагында су кебек тәрәт итсә — бу очракта да бөрештергәч дәва итеп шомыртны кулланылар.

Моның өчен бер чынаяк суга 2 мыскал коры җиләк кирәк, кайнатма ясау өчен аны 10—15 минут кайнаталар, суынга эчәләр. Авыру озакка сузылган булса, аның төнәтмәсен ясыйлар. Моның өчен бер чүлмәк суга бер уч шомырт салына, кайнап чыккач аны чоланга чыгарып куярга кирәк. Бу төнәтмәне көнгә 2—3 тапкыр чирегәр яки яртышар чынаяк микъдары эчәләр.

Шомырт җиләкләрен озак вакытка саклар өчен, алар тулысынча өлгергәч, коры-аяз көннәрдә хәзерлиләр. Мөмкин кадәр тизрәк кояш астында киптерәләр вә коры җиргә сакларга куялар.

Дәваны кулланыр алдыннан, шифасы тисен өчен, камил тәһарәт илә ошбу аять-кәримәне укырга кирәк:

وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَالْقَيْنَا فِيهَا رُوسِي
وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ

«Үөл-әрда мәдәдә нәәһәә үә әл-кайнәә фиһәә раүәәси үә әмбәтнә фиһәә миң кулли шәзин мәүзүүн».

Мәгънәсе: «Без жирне түшәдек вә ул жир өстенә зур-зур таулар салдык вә дәхи ул жирдә һәрберсе үзенә тиешле үлчәү илә үлчәнгән күп төрле үсемлекләр үстердек» (К: 15—19).

ليمون ЛИМОН ليمون

Лимонны гарәпчә — ләймүн диләр. Аллаһы Тәгаләнең жиләк-жимешләре арасында күп дөваларга ия булган лимонның туган җире — Һиндстандыр, Гарәбстан ярымутравында да аны күп итеп үстерәләр.

Лимон дөва буларак зателкабәт авыруы, ягъни бавыр шешкәндә кулланыла. Бу авыру пәйда булганда бик сусар, сидеге зәгъфран төсле булыр, ашаган ризыгын косып чыгарыр, тәгамгә нәфсесе булмас. Авыру куәтләнсә, сарылык барча тәнгә җәелер, бәгъзе очракларда, моның ахыры үлем белән бетә. Таза бәдәнле вә эче таза адәмгә сыегайтылган лимон шурпасы эчертсәң хәле күзгә күренеп яхшырыр. Бәгъзе адәмнәрнең әйтүенчә, кеше һәр көнне бер лимон ашарга яки бер лимон сыгылган сыекчаны эчәргә тиеш. Үт зәхмәтеннән лимон сыекчасыннан да яхшырак нәрсә юктыр. Апказанын вә дәхи канны чистартыр. Хәтер югалуга каршы менә мондый дөва ясарга мөмкин: ярты лимон сыекчасы, дүрттән өч чынаяк кайнаган су, бер чәй калагы балны бергә кушып, тәнгә эчеп ятарга кирәк. Ошбу дөваның хәтерләрен югалтучы бәндәләр өчен искиткеч шифасы бар.

Хөммә, ягъни бизгәк, тәндә киерелү-сузылу кебек халәтләр пәйда булганда бер лимон сыекчасы, бер чәй калагы көнбагыш мае, бер чәй калагы балны бергә болгатып ач карынга эчәргә кирәк. Янә бер дөва — лимонны телем-телем вак кына турап, бер чүлмәктә өч чынаяк калганчы кайнатып вә сыегын сыгып, аннан соң ул лимон шурпасын сәгать саен, соңыннан ике сәгатькә бер мәртәбә ярты чынаяк суга берәр аш кашыгы шул шурпаны салып эчсәң хөммә зәхмәтеннән савыгырсың.

Бер телем лимонны авызга кабып, әвеш-тәвеш китерсәң — тамакка салкын тиюне бетерер.

Озак вә дөвамлы сәгалү кәлби, ягъни бума ютәл авыруын бетерү өчен лимонны 10 минут бие акрын утта пешерергә, ул йомшаргач, чынаякка сыекчасын сыгып, аңа 2 аш кашыгы гөлсирын вә дәхи бер аш кашыгы бал салып, бик яхшылап болгатырга кирәк. Бу ясалган дөваны «Бисмиллә» әйтеп көнгә өч мәртәбә эчәргә кирәк, сәгалү кәлби зәхмәте тиз вакытта сезне ташлап китәр.

Дөваны кулланыр алдыннан, шифасы тисен өчен, камил тәһарәт илә ошбу аять-кәримәне ихлас күңелдән укырга кирәк:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ
لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ۝

«Бисмилләһир-рахмәәнир-рахим. Һүәлләзи аңзәлә минәс-сәмәә-и мәәләкүм минһү шәраабүн үә минһү шәжәруң фиһи тәсимүн».

Мәгънәсе: «Аллаһы Тәгалә күктән яңгырлар яудырып сезләргә күркәм елгалар бар итте, вә агачлар үстерде, вә сез шулардан хайваннарыгызны ашатыр вә эчертер булдыгыз». (К: 16—10).

Текстны журналга
МӨБАРӘКШАҢ ТУЛБАЙЛЫ әзерләде.

(Дөвамы бар.)

РЕДАКЦИЯДӘН: Хөрмәтле укучылар! Сез «Халык медицинасы» сәхифәсендә бирелә торган киңәшләрне табиблар күрсәтмәсеннән башка кулланырга ашыкмасагыз иде. Алар биредә фәкать борынгы бабаларыбыз мирасы буларақ кына тәкъдим ителәләр.

РЕЗЮМЕ

Октябрьский номер международного журнала «Мирас» посвящается 447-летию национальной трагедии татарского народа — падению Казанского ханства в 1552 году и последствиям этой трагедии. Ровно 447 лет тому назад войска и сателлиты Ивана Грозного после длительной и кровавой осады штурмом взяли город Казань и уничтожили сильное национальное государство. Взятие города Казани сопровождалось большими разрушениями и кровавым геноцидом. Было убито большое количество мирного населения — старики, женщины, дети, разгромлены и сожжены прекрасные дворцы, библиотеки, мечети и медресе. По словам князя Андрея Курбского, одного из предводителей похода Ивана Грозного на Казань, «...зело многа было убиено и разрушено».

После этого чудовищного геноцида число татарского народа уменьшилось в несколько раз, а духовная и материальная культура была отброшена на два столетия назад. Таким образом, некогда процветающее и сильное государство в Евразии перестало существовать...

В статье «Слово главного редактора» объясняются цель и задачи специального номера, посвященного защитникам национального государства.

В постоянных рубриках «Татарская энциклопедия», «История древних предков», «История Великого Булгарского государства», «История Золотой Орды», «История Казанского ханства», «Национально-освободительное движение татарского народа», «Государство Татарстан», «Татарская диаспора», «Мир тюркских народов», «Религия и жизнь», «Библиотека «Мирас»а» со статьями и литературными произведениями выступают государственные и общественные деятели, известные ученые, писатели, читатели.

SUMMARY

The October number of the «Miras» international is dedicated to the 447 nd Anniversary of the national tragedy of the Tatar people — the fall of the Kazan khanate in 1552 and the results of this tragedy.

447 years ago Ivan Grozny's troops supported by Ali Khan after a long and bloody siege captured Kazan by a storm and destroyed a mighty national state. The capture of Kazan was followed by great demolition and bloody genocide. Lots of peaceful inhabitantd — old people, women and children were killed, wonderful palaces, libraries, mosques, and medreses were burned down. According to Andrey Kurbsky — one of the leaders of Ivan Grozny's campeign against Kazan «...very many people were killed and destructed».

After this awful masacre the numver of Tatar became many times timer. Spiritual and material culture was thrown two centuries backwards. Thus, a once prospering state in Euro-Asia ceased existing.

In our regular rubrics «The Tatar Encyclopaedia», «The History of Our Ancestors», «The History of the Great Bulgar State», «The History of the Golden Horde», «The History of the Kazan Khanate», «The National Emancipatory Movement of the Tatar People», «The State of Tatarstan», «The Tatar Diaspora», «The Turkish Peoples World». «Religion and Life» many well-known state and public men, famous scientists, writers, and readers appear with their articles.

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

Жөмһүриятебездә нәшер ителә торган газета һәм журналлар арасында бары «Мирас» кына халыкара журнал статусы алды. Халкыбызның күпгасырлык тарихи-мәдәни һәм әхлакый-рухи мирасын барлаучы һәм тергезүче халыкара «Мирас» журналы газета һәм журналларның Үзәк каталогына кертелде. Журналның индексы — 73955. Аңа Русия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының барлык элемтә бүлекләрендә һәм БДБнең төрле илләрдәге илчелекләренең матбугат атташатларында ярты елга чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. 2000 елның беренче ярты елы өчен язылу бәясе 39 сум 60 тиен.

Татар халкының үзенчәлекле милли энциклопедиясе булган халыкара «Мирас» журналына язылырга онытмагыз!!!

Ф. СП-1

Министерство связи СССР „Союзпечать“											
АБОНЕМЕНТ на газету										73955	
Международный журнал										(индекс издания)	
» МИРАС «										Количество комплектов	
на 19__ год по месяцам:											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Куда						(почтовый индекс)					
(почтовый индекс)						(адрес)					
Кому											
(фамилия, инициалы)											

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА													
ИН										место		ли-тер	
на газету										73955			
Международный журнал										(индекс издания)			
» МИРАС «										(наименование издания)			
Стои-мость	подписки		руб.		коп.		Количество комплек-		тов:				
	пере-адресовки		руб.		коп.		Количество комплек-		тов:				
на 19__ год по месяцам:													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Куда						(адрес)							
(почтовый индекс)						(адрес)							
Кому													
(фамилия инициалы)													

ОБЪЕКТИВТА — ТАТАР ГАЛИМНӘРЕ

Рәсемдә (сулдан-уңга): Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе, социология фәннәре кандидаты Фәрит Мөхәммәтшин, икътисад фәннәре докторы, профессор Фикрәт Табеев, филология фәннәре докторы, профессор Наил Вәлиев.

Рәсемдә (сулдан уңга): академик Рәшит Исламшин, академик Наил Вәлиев.

Тышлыкның беренче битендә XIV гасырдагы Алтын Урда сугышчысының һәм XIV гасырдагы Казан бәгенең сыннары (М. Горелик репродукциясе, А. Тәхәвиев фоторепродукциясе), икенче битендә филология фәннәре докторы МАРСЕЛЬ ӘХМӘТ-ЖАНОВНЫҢ фотосурәте, өченче битендә «Объективта — татар галимнәре» циклы, дүртенче битендә танылган рәссам ЛӘЙСӘН СӘМИГУЛЛИНАНЫҢ шәмаиле.

